

ચેતન

(રસો વૈ ઘણા.)

આ આંકના મૂખ્ય લેખો:

કલાપી અને લેખી કવિતા

જોની કમળા ?

લગ્ન શા માટે ?

સન્નોને (કાવ્ય)

મામ્યજનોનો દેશવટો (કાવ્ય)

ધર્મ પરતે કે કે.

વ્યવસ્થાપકો:

મુલરિયા અને સર્.

૨૨૭૩ ૨૨૭૩, ૮૧૧૬૨૧.

જિંદગીના લેખો માટે ૩૫.૩ (પોસ્ટલ ચાર્જ)
વિનંતી પત્ર ૩૫.૪-૮

૦૫૯
ચેતન
૨૧૮૦૯

જાન્યુઆરી ૧૯૨૩.

વંચીઓ:

વ્યોત્તેના શુક્લ.

રા. બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા. બી. એ.
રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય, બી. એ.
પ્રોફેસર ચંદ્રસેન આ. ભુવ - ૫ એ.

—: અમારો આવતો અંક. :—

સુર મોરલી. (કાવ્ય)

કબીરપરનાં ફુલ.

કાવ્ય લેખન.

નાથુકાકાની નોંધ પોથી.

રહેને: (કાવ્ય)

અવોચીત મરાઠી ગદ્ય.

સ્નેહનું મૂલ્ય (વાર્તા)

વિરહી રાંધા. (કાવ્ય)

શ. લલિત

શ. કિશોરીલાલ શર્મા.

શ. વિનોદકાન્ત.

“કાકાનો ભત્રીજો.”

શ. ‘અજ્ઞાત.’

શ. મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશાઈ.

શ. ગિરીશ

શ. મનુ ત્રિવેદી.

ઉપરાંત સામાર સ્વીકાર, ગદ્ય કાવ્યો અને પ્રો. હુચનું એક આકર્ષક નાટક આ અંકમાં આપવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ.

સુગંધી પ્રાણવાયુ (ઓઝોન) પેદા કરે છે

માટેજ આયંશસ્ત્રો પુકારે છે કે:—

“ સુગંધીમ્ પુષ્ટિ વર્ધનમ્ ”

લખના-કનોજનાં

અત્તર

અગર	તોલાનાં રૂ. ૧૨
ગુલાબ તથા અંબર	” ૧૦
ચમેલી તથા રૂઢ અમ	” ૮
અમ તથા જુટી	” ૬
હીના, કેવડો ચંપો, મોતીઓ	રૂ. ૫
બોલસરી-પાનડી	” ૪
રૂઢ-ચે-ગુલાબ	રૂ. ૮૦

ડૉ. લાખમીદાસ કંપની

૧૩, પારસી બજાર કોલે, સુઅમ.

માધસોરી ઉમદા

અગરબત્તીઓ.

માધસોરને નમે જાડુજ દગો ફટકો
આમે છે
અમારે ત્યાં
ફક્ત ઉમદા જાતોજ મને છે
તોલાના આના ૨-૪-૬-૮-૧૦-૧૨
તથા રૂ. ૧ સુધીની.
“બાડબત્તી” અતી જારીક
૧૦૦) બત્તીના રૂ. ૧-૮-૦

અભિપ્રાય અને બદલા માટે —

લેખોનો અનુક્રમ.

આપનું માધિયન બપોર
પડ્યું હોય તો ખોલે લાઆપ

પર (૧૯૫૨-૫૩ના રાસન)

જગજગનીને !

કલાપી અને તહેવી કવિતા.

અંતોને (કાવ્ય)

કોની કમળા ?

લાચાર !

લગ્ન શા માટે ?

ધર્મ પરત્વે કેંક.

આમ્યજનોનો દેશવટો. (સસ)

અમારાં માસિક કેવાંરે ! (બોડકલું)

કમલ કુમારી.

સામાર સ્વીકાર

†

રા. પ્રેમદાસ

૧

રા. મનુભાઈ કલ્યાણી દેશાઈ ૨

અમર ઇન્દર લક્ષ્મી. ૧૨

રા. બદુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા. ૧૩

રા. મનુ ત્રિવેદી ૨૩

શ્રી. નયોત્સના શુક્લ ૨૪

રા. ધીરુલાલભાઈ ઉમરવાડિયા ૨૭

રા. પ્રીતમલાલ મજમુદાર. ૩૩

રા. ગ્રાહક ૩૪

શ્રી. નયોત્સના શુક્લ ૩૫

રા. D. L. U.

૩૬

૨. બૂચ = પ્રેમદાસ દાસ = શ્રીમતી પ્રેમદાસે રચેલું.
બૂચ -

૭ ગ્રાહક = મનુભાઈ ક. દેશાઈ (બદુભાઈ
બોડા)

— કિ. કં. ૧૨

ગ્રાહક સંજ્ઞાને નિવેદન.

મહાશય,

આ અંકથી 'ચેતન' તેના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે એ પ્રસંગને લઈ અમે આ અંકને જન્યુઆરી અંક ગણી એ પ્રમાણે વર્ષની શરૂઆત કરીએ છીએ. અમે માનીએ છીએ કે વાચક સંજ્ઞાને તે અનુકૂળ થશે.

જે ગ્રાહકોનું વર્ષ, વર્ષ અધવચ્ચી એટલે ૧૯૨૨ના માર્ચ, એપ્રિલ કે જન્યુઆરીથી ચાલુ થયું છે તે સર્વને આ નવા વર્ષના ચાલુ ગ્રાહક ગણી તેમનું વર્ષ પુરું થતા સુધી ખાકી રહેલા અંક પહોંચાડવામાં આવશે.

'ચેતન' સંબંધી જે ઉંચા અભિપ્રાયો, જાહેર અને ખાનગી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તેનું હકદાર થવામાં 'ચેતન' ક્રાઇપલ્સ રીતે પાછું નહીં પડે એવી અમારા વાચકોને અમે ખાતરી આપીએ છીએ; અને તેમને વિનંતિ કરીએ છીએ કે, ન ટાળી શકાય એવી સુરક્ષાઓને લીધે, સહી શકાય એવી ઘણી વધારે રાહ 'ચેતન' ગયા વર્ષમાં તેમને જોવાપડી છે એ માટે ક્ષમા આપે, અને વિશેષમાં; માસિક પ્રત્યેના પ્રેમ અને ઉત્સાહ ચાલુ રાખી એ ચેતનભક્ત વાચકો અમારા કાર્યમાં અમને પૂરતી મદદ કરશે. એવી આશા પણ રાખીએ છીએ.

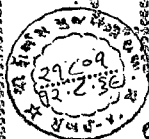
વ્યવસ્થા સંબંધી સર્વ પત્ર વ્યવહાર નીચેને શિરનામે અને લેખો સંબંધીના સર્વ પત્ર વ્યવહાર તંત્રી, 'ચેતન,' ગોપીપુરા, સુરત એ શિરનામે કરવા વિનંતી છે.

લી. સે

સુતરિયા બ્રમર્સ.

વ્યવસ્થાપકો "ચેતન"

ટર્નરોડ, બાંદરા-મુંબાઈ

ચેતન

૦૫૩

ચેતન

૨૭-૨-૩૬

જગજનનીને !

ત્હારી વસિસતાએ, ત્હારી મૃદુતાએ, ત્હારી દયાલુતાએ, અનાદિકાળથી જગતને ઝાલ્યો ક્યું, ત્યારે તે ઝાલ્યું ચત્કિચિત્ત દેહના જગત ત્હારે પેટે બુદ્ધરૂપે અવતર્યું. માનવ માત્રની કુપ્રવૃત્તા માટે; નિષ્કૃષ્ટતા માટે, ત્હારી ક્ષમા પામવા તેણે જીવનભર અથ્ર બેઠેડાળ્યાં; છતાં જગત તો ત્હારું કવંચ દાનજ રહ્યું.

ત્હારા આત્મ ત્યાગે, ત્હારી તપસ્વિતાએ, ત્હારા સર્વસાગી પ્રેમે વિશ્વતું જીવન રચ્યું; તેના આડપ બદલારૂપે વિશ્વ ત્હારે પેટે જીવસરૂપે અવતર્યું. શરૂ વીધાતા છતાં વિશ્વપ્રેમ જાંખતા ધ્રિસ્તે માનવમાત્રના આત્મ-દ્રોહ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યું; છતાં વિશ્વ તો ત્હારું ઝાલ્યોજ રહ્યું.

ત્હારા રસપેયગૃથી, ત્હારી મેદમય ચારિતાથી અંજલિ જતાં વિશ્વ કૃષ્ણ રૂપ ધાર્યું અને ત્હારા રસમંડારતું સોળ સદસ્ય મુખે પાન ક્યું છતાં ત્હારા રસસુન્દરમાંથી તો બિન્દુજ તેણે પીધું, અને માનવસંઘ ત્હારા રસ સાગરની આ પારજ રહ્યો.

પણ જ્યારે જગતે એક બારે ચત્કિચિત્ત પરમ તપશ્ચર્યાને પરિણમિ ત્હારા જેવાજ દયાલુ, ત્હારા જેવાજ આત્મત્યાગી અને ત્હારા જેવાજ રસ-સ્વરૂપ એવા પૂર્ણરૂપ રામ સરજ્યા ત્યારે ઘડીભર જગતે ધાર્યું કે ત્હારું ઝાલ્યું અદા થયું; પણ ના જગતના અનાદિ ઇતિહાસે એકજ રામ જડયા ત્યારે તે તો ધુળે ધુળે ઘેર ઘેર સીતાવતાર ધર્યા અને જગતને તો ઝાલ્યોજ રાખ્યું.

જગજનની ! હવે તો ઝાલ્યું દેહવાને કેવળ વન્દનજ રહ્યો.

મેમદાત:

કલાપી અને તેની કવિતા.*

લેખક:—રા. મનુભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ.

મરણને મોજ ગણનાર, ફફીરીને અમીરી સમજનાર, ખુમારીમાંજ મસ્તી, મહાબુનાર, સનમને હુંદવાનેજ જન્મ લેનાર, પ્રેમમન્દિરના પરમ પૂજારી, ગુજરાતના આ સમયના મજનુન મસ્ત ને સ્નેહી કવિ કલાપીને કોણ નથી ઓળખતું? નન્દનવનના પ્રાસાદશિખરેથી એણે એની મહુરી દેકા ગુજરાતને આંગણ રેલાવીને સારીયે ગુજરાતી આલમને કેકારવણી સ્નેહગીતા સમર્પી છે. કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ “ ગુર્જર સાહિત્યની રસવાટિકામાં એમનીયે એક રસદેરી છે અને એ દેરીમાંના એ રસદેવ છે; અને એ દેવ ને એ દેવની દેરી, ઉભય પોતાનાં તેજોબળ ને પ્રતાપપ્રતિભાથી ગુર્જર સાહિત્યમાં ચિરંજીવ રહેશે. ”

—એ કલાપીજીવન અને સાહિત્યસેવાના અનેક પ્રસ્તો છે. કલાપીનું આન્તર્જીવન શું વિશુદ્ધ હતું? એનાં કાવ્યો, પત્રો ને જીવન શું અનીતિ નથી શિખવતાં? કલાપીને સ્નેહી કહેવા કે કવિ? કલાપી. મિત્ર તરીકે કેવા? પતિ તરીકે કેમ? રાજ્ય તરીકે ‘દ’ હતા એ વાત સાચી? કલાપીનું ગદ્ય લેખક તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કયાં સ્થાન છે? એની કવિતા અને ફિલસૂફીની કિંમત કેટલી? આટલા બધા પ્રસ્તો છે. છતાં એક ટૂંકા લેખમાં એ સૌની ઉકેલ આણી શકાય નહિ અને આણવા જઈએ તો એકેમાં ફતેહ ન મળે તેથી અહીં હું એની કવિતા વિષેજ મહારા વિચારો સંક્ષિપ્તમાં જણાવી સંતોષ માનીશ.

વિષય શરૂ કરીએ તે પહેલાં એમના જીવનની ટુંકી રૂપરેખા એક જઈશું. કલાપી ૧૮૭૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬મી તારીખે જન્મ્યા હતા. આઠ વર્ષની ઉંમરે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં એઓ દાખલ થયા; પંદર વર્ષે એમનાં લગ્ન થયાં; સત્તર વર્ષે કોલેજ છોડી ને છ મહિનામાં હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરી-કાશ્મીરનો સ્વર્ગસુંદર દેશ જોયો; અને ત્યારપછી આઠ નવ વર્ષનું, અનેક માનસિક ઘડમઘડોથી ભરપૂર જીવન જીવી સને ૧૯૦૦ના જુનની ૧૦મી તારીખે એઓ સ્વર્ગવાસી થયા. આતું-પ્રભાતની શુકતારલી સમુદ્ર કંક-આંખ ઉઘાડીને મીચીએ એટલું અલ્પ, એમનું જીવન હતું.

ઉઘર કહું તેમ પંદર વર્ષની વયે એમનાં લગ્ન થયાં હતાં. લગ્ને એમને બે સ્ત્રીઓ (વહુઓ નહિ) આપી હતી. એકનું નામ રમા અને બીજીનું નામ શોબના તે રમાની દાસી. આ શોબનાની સાથેજ એમણે પછીથી લગ્ન કર્યું હતું. આ ત્રણ હૃદયોની વાર્તા તે કલાપીની કથા. એ હૃદયત્રિપુટીના સંયોગ ને વિદાસ તે કલાપીની કવિતાના જન્મ ને વિસ્તાર. પશું આજે આપણને કલાપીની જીવન કથાના અર્થાભાસ ને આકર્ષક પ્રશ્ન સાથે સંબંધ નથી. કલાપીની કવિતા વિશેજ આપણને વિચારવાતું છે.

કવિતા લખવાની શરૂઆત કલાપીએ ૧૮૯૨ના ઓક્ટોબરની ૧૫મી તારીખે, કેકારવમાં પ્રથમ દેખા દેતું ‘ફફીરી હાલ’ નામનું કાવ્ય લખીને કરી. તે કાવ્ય એજ વર્ષના નવેમ્બરના

* કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ દવપતરામના મંગળમાયણથી મુદત સાર્વજનિક કોલેજમાં હમણાંજ એક સાહિત્ય સંમિતિ રચવાઈ છે તેને આશ્રય દેકળ તા. ૨૨-૬-૨૨ને દિને વાંચેલા એક નિબંધનો સાર.

સુદર્શનમાં છાપ્યું અને ત્યાર પછીનાં બીજાં કાવ્યો પણ સુદર્શન અને ચન્દ્ર નામના માસિકામાં છપાવા માંડ્યાં. અહીંથી શરૂ થઈ એ કાવ્યકેષેખનની પ્રવૃત્તિ એમનાં મરણ સુધી પહોંચી. એમનાં મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષે સને ૧૮૦૮ માં એમના મિત્ર ને રમેલી 'રા. મથિરાકર' એ સમગ્ર કાવ્યો ('બીડી અને બીડીનો પીનાર' સીવાય) કેદારવનાં નામથી સંગ્રહરૂપે જાહેર પાડ્યાં અને હેની શરૂઆતમાં કવિત્વ આનંદજીવન ઉકેલતા પ્રકારક પર જ લખાયેલાં ચારપાંચ પત્રો પણ એમણે પ્રગટ કર્યાં. તે દિવસથી આજ સુધીનાં વીસ વર્ષોમાં એ અપૂર્વ સંગ્રહ પોતાની સાદી સરળ છતાં અત્યંત મોહક કવિત્વશક્તિ વડે ગુન્નર વાંચકવર્ગનું ચિત્ત એક સરખી રીતે આકર્ષી રહ્યું છે અને આજ સુધીમાં તો એની પાંચ છ આવૃત્તિઓ પણ નીકળી ચૂકી છે.

વિવેચનની સરળતા ખાતર આપણે એમની કવિતાઓને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાંખીશું. એમની ગઝલો, પદ્યમય આખ્યાયિકાઓ (Narrative poems) અને બીજાં રજાં તો આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્યો.

ગુજરાતી વાંચકોને ગઝલોનો સ્વાદ પ્રથમ અખાડનાર 'અરે તું' જાણ કર્યાં દોરી દયાબાઈ કરી દિશત 'ના લેખક 'અબેદ માર્ગ પ્રવાસી બ્રહ્મનિષ્ઠ' મજીલાલ નબુમાઈ દત્તા. ત્યાર પછી એમનેજ માર્ગે સંચરી ફારસી સ્ફુલ્લ સ્વાપી ગઝલોની મરતી ને ગોળનો ખરો અનુભવ ગુજરાતને કરાવનાર 'દિલદારના દર્શન વિના બીજું' મૂંઝેને ગમતું નથી 'ના લખનાર મસ્તકવિ બાબાશંકર ઉદ્યાસરામ કંધારિઆ, ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રીજા પ્રસિદ્ધ ગઝલ લેખક આપણાં કલાપી છે. કેદારવમાં પાંચમા ભાગના (એટલે આસરે ૫૦) કાવ્યો ગઝલોમાં લખાયેલાં છે. ગઝલમાં શાન્ત લાગણીઓ કરતાં Outbursts of heart-હૃદયના ઉમરા વધુ સારી રીતે ફાટી શકાય છે. કલાપી પોતે કહે છે તેમ શેરી ગઝલ સારી લખી શક્યો હત-વર્ડ્સવર્થ નહિ. એટલે પોતાના જપકારા જેવા જીવનના અનેક સંક્રામણ પ્રસંગે અને લાગણીઓના અચ્ચરચરિત ઉમરાઓ કાઢવા માટે આ પ્રકાર તેમને હીજ્જ અનુકૂળ થઈ પડ્યો. હમારા રાહ, હમારી પિઝાન, કાણુ પરવારું, હેલ્લી જશ, સાડીને દપડો, સનમની શોધ, આપની યાદી-એ એમની ગુન્નર ગઝલોના ઉત્તમ નમુનાઓ છે. તેમાંથી લીંચી એ ઉતારતાં પાર કે પુરો ખ્યાલ આવી શકે નહિ. દ્રુકમાં એટલુંજ કહીશું કે એમની ગઝલોમાં રહેલો ઉડો ભક્તિભાવ સુરીવાદની પિઝાન વિના રહમગમે મુશ્કેલ છે અને તે ઉકેલાયો તો પછી વાંચકને ફારસી સ્ફુલ્લમાંની, સુતમ સાદી, શરાબ ને પ્યાગીની મરતી ને મિઠાસ, કલાપીની કવિતામાં ઘણા મ્હોટા પ્રમાણમાં અનુભવ આવશે.

કલાપી એમનાં એક પત્રમાં લખે છે: " વર્ડ્સવર્થ એમ માનતો લાગે છે કે કોઈ માણસની અથવા કોઈ માણસની જીંદગીના એક જનાવની સાદી સીધી વાત કહી જવી એમાં કાવ્ય બની જાય છે " આમ પુરાણાદિ કથાઓમાંથી વસતુ લઈ તદ્દન નવીજ રૂપે કવિતામાં ન્હાની ન્હાની આખ્યાયિકાઓ રચવાના પ્રયત્નો રા. નરસિંહરાવ, કાન્ત વિગેરેએ શરૂઆતમાં કર્યા હતા. કલાપીએ પણ " એજ રીતિથી એટલે વર્ડ્સવર્થની શૈલીને અનુસરીને " એ જાતનાં કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છે. આખમાતા, ભરત, ખિસ્મતગંગ, સારસી, વિષ્ણુનો મૃગ, કન્યા અને કૌન્ય, રૂઢ ટેલીઓ, મહાત્મા ગજાસ, પડાડી સાધુ, અસ્વસ્થ ગૃહિણી-એ સૌ આ પ્રતિનાં છે. હૃદય ત્રિપુડીને માગતો વચ્ચો ને મોટો મગફળો ગણીશું તો હાંકેત નહિ. આ અથા વિશે છૂટા છૂટા

વેચાર કરવો અહીં અશક્ય છે. ટૂંકમાં એ બધીજ આખ્યાયિકાઓમાં માત્ર વાર્તાઓજ નથી હોવાઈ પરંતુ દરેક કાવ્યરત્ન દ્વારા કવિએ ઉપદેશનો એક એક મહાગન્ત્ર આપણા કાનમાં ફૂંક્યો છે. અને એમાં બીજું એક વિશેષ તત્ત્વ તો એ છે કે આ બધીજ કથાઓમાં કુદરતનું આજ્ઞાદેહીતાવરણ પથરાયું છે—એ બધાંજ ચિત્રોની પાછળ back ground કવિએ નિર્માણની રાખી છે. કલાપીનાં બીજાં કાવ્યોની પેઠે અહીં પણ કદબુદ્ધિસરતા ઘેરા રંગ વપરાયા છે, એઓ લખે છે તેમ “લાંબી કવિતાઓ લખવી તેમાં કેળવણી ઘણી હોવી જોઈએ. એકજ રસનો પ્રવાહ ટકાવી રાખવો એ ઘણું મહત્ત્વનું છે” છતાં એમને આ બધાં લાંબાં કાવ્યોમાં, એકસરખી તો નહિ પરંતુ ઓછીવત્તી (કારણ કે સારસી, ત્રિણાનો મૃગ, પહાડી સાધુ. બિલ્વમંગલ ત્રિગેર કલાપીની કવિતા વિકાસનાં જુદાજુદાં પગથીયાં છે) અને એકંદરે ઘણી ફતેહ મળી છે; જો કે અંતર્યાત્મમાં એમને આ કાર્ય પોતાના સ્વભાવને પ્રતિકૂળ કે કંતો બહુ કડીન લાગ્યું હતું. “સારસી, શેલડી અને વૃદ્ધેલીઓ એ ત્રણેમાં કાગડો દસંતી ચાલ ચાલવા જાય અને જેવું અને તેવું બન્યું છે.” આમ ઉપર ઉતારેલા પત્રમાં વર્ડ્સવર્થ સાથેની સરખામણીમાં પોતાને અશ્રદ્ધા પેદા થઈ હતી. છતાં જેમ જેમ એ દિશામાં વધુ વધુ પ્રયત્નો થતા ગયા તેમ તેમ એમની કૃતિઓ વધુને વધુ સંપૂર્ણ બનતી ગઈ.

હવે બાકી રહ્યાં તે કાવ્યો ઘણાં છે ને ઘણું ખરું આત્મનક્ષી છે. તેમાંનાં સારાં સારાં કાવ્યો કદાચ તેમને તપાસવાનો પણ અવકાશ નથી. તેથી એમનાં કેટલાક ખાસ વિષયો પર એણે શું કહ્યું છે તે આપણે જોઈએ.

જીવન-મૃત્યુ, આશા-નિરાશા, સુખ-દુઃખ, મનુષ્ય-કુદરત, દયા-કર્ણા, પિંડ-બદ્ધાંડ એમ કલાપીકવિતાસંગીતના સપ્ત સુરો છે, પણ એ સૌમાં પ્રધાન સુર તો પ્રેમનો-ધરુકનોજ છે.

કવિ પ્રેમ વિનાનું જગત્ કદબુદ્ધિ શકતો નથી ને તેથી પૂછે છે:

હર્ષ શું જીવંતીમાં ને હર્ષ શું હોત મૃત્યુમાં

પ્રેમના રંગથી જો ના રંગાયું હોત વિશ્વ આ.

વળી પ્રેમનો પ્રભાવ સર્વજ છે, પ્રત્યુચરસથી સર્વ હૃદયો આદ્ર થયેલાં છે. પ્રેમની મીઠી હાંફ જેવી બીજ કોઈ વસ્તુ નથી અને તેથીજ કલાપી ‘ભરત’ કાવ્યમાં જાનીને પણ પ્રેમ કરવા કહે છે કારણ કે ખરો જાની તો પ્રેમીજ છે. ને તેથીજ રવિ બાણ પેઠે લાંગદારા આપણા કવિને મુકિત નથી પણ વિલાસદારાજ છે. વડાલીપર એને મન લાગ સન્માસ પૂજ, પ્રભુ-સંઘનું સમાધાન જ છે એટલે પ્રિયા પ્રાપ્તિદારાજ પ્રભુ પ્રાપ્તિ થઈ રહેશે એમ તે માને છે.

પ્રેમ વિનાનું જીવન અકાર્ણ છે એટલે પ્રેમ પુરો થતાંજ જીવન પણ પુરું થતો-મૃત્યુ આવતો. એમ કલાપી ઇચ્છે છે પ્રેમી આત્માઓના સાધુજન્ય વિશે કહે છે,

અહો સાચી પ્રીતિ, મધુર સ્વરના મેળ સરખી

અહોએ નિર્મેલાં, હૃદય યુગલોથી નીકળતી

અહીં જો કંપે તે, સ્વર જરૂર ત્યાં કંપ કરતા

વહે રેણું રેતાં, હસતું હસતાં એક સરખાં.

અમુક વ્યક્તિને અમુક વ્યક્તિ પરજ (પ્રથમ દૃષ્ટિએ કે પછી બીજી ત્રીજી દૃષ્ટિએ!) પ્રેમ હોવો જો તેવું કારણ શું? કલાપી કહે છે કે;

કલાપી અને લેની કવિતા.

પ્રેમને કારણે સાથે સંબંધ કાંઈએ નથી,
કારણ પ્રીતિનું પ્રીતિ પ્રેમીને લક્ષ્મીએ બધી.

વળી,

તુજ કારણે લાખ મૂકને ન રૂએ
નહિ કારણ પ્રેમ કદી સમજે.

જો કંઈયે કારણ સાથે પ્રેમને સંબંધ હોય તો તે અંતર સાથેજ છે, કારણ કે પ્રેમ કરવો એ બુદ્ધિનું કામજ નથી. કાંઈક અવર્ણનીય આંતર પ્રેરણાથીજ પ્રેમ જન્મે છે.

પ્રેમ અને ધર્મ, પ્રીતિ અને નીતિ એ એકજ હોવાં જોઈએ. જો કે એ પરસ્પર વિરોધી જણાય છે તો પણ

દરજને પ્રીતિને તું દોરજે એક માર્ગમાં
ધર્મથી પ્રેમ જુદો ના, દરજ એજ પ્રેમ છે.

તે આ બધું છતાંયે પ્રીતિનો પંથ કંઈ સહેલો નથી, ધણીયે કાંટાઓથી તે ભરપૂર છે. છતાં પણ સ્વર્ગના પરમ સુખ સૌન્દર્ય કરતાં પણ પ્રેમી હૃદયને મન પ્રેમનાં દુઃખોયે મીઠાં છે. તેથીજ પ્રેમની ખુમારી ને ખુમારીયે સહી લેવા જોવી છે. પ્રેમમગીયે પથરાવણા કાંટાઓ અને ત્યાંથી લાગતા કઝરડાઓ સહી લઇને પણ તે સરભિયુક્ત સુગ્રામને છાતી સરસ આંખવા જેવું છે. ને એ સદનશીલતા પણ સાચા પ્રેમીઓમાં તો હોય છેજ. વળી પ્રેમી આત્માઓને અધીનતા સહેવી પડે છે છતાં એ અધીનતા પણ તેમને મન મીઠી છે.

પણ છેવટે જેવો પ્રેમ કલાપી ઇચ્છે છે ને શાધી રહ્યા છે તેવો શુદ્ધ નિર્મળ ને નિસ્વાર્થી, આદર્શ પ્રેમ લેને જગતમાં જડતે નથી; કેંદ્ર નિરાશા ઉપજે છે. 'આગિયા'ને નામનાં કાવ્યમાં આગિયાને ઉદ્દેશોને કવિ કહે છે:—

આ પ્રેમ સંસારી તણો તુજ તેજ જેવો છે નહી

એ અમુને શું ઝેરનાં મિન્દુ બધાં વિધિએ નથી ?

પ્રેમ વૃત્તિ કેયે પણ પૃથ્વી પર હશે તો તે પક્ષીઓનાં માળામાં, ચકરા ચકરીના સ્તંભમાં હશે. અહીં માનવીઓમાં તો એનાં દર્શન થવાં મુશ્કેલ છે કારણ કે અહીંનો પ્રેમી તો 'પડાડ પડાણો' છે.

પ્રેમ હમેશાં શુદ્ધ જ હોય છે, મોહરહિત જ હોય છે એમ પણ કલાપી નથી માનતા:—

એહો! મોહ જ મોહતું જગત આ તેમાં હશે પ્રેમ ક્યાં ?

આંહી બીજ વચાય છે વિષયને સૌ રચાનમાં મોહનાં.

આમ કલાપીને પ્રેમભાવનાને અંતે કંઈક નૈરાશ્ય જ છે.

'હવે કલાપીની કુદરત તરફની ટૂંટિ આંખણે અચ્છેદીએ.

આર્પાવર્ત એટલે કુદરતની લીલાના નિત્ય વ્યવસ્થા દેવ વડાશે દેશ, આર્પાવર્ત એટલે સૃષ્ટિ શોભાથી નિતરતું નન્દનવન ને આર્પાવર્ત એટલે બીજું તો બધું ધણીયે પણ અત્યારના આપણા ઉપયોગ માર્ગ-પદ્ધતિનાં મધુર સંજીવનો રસિક ને રમણીય દેશ. કવિ નંદાનાલાલ કહે છે તેમ.

પ્રયુએ સરજી સૃષ્ટિ ને વેરી રચાન રચાનમાં

અનોખી વસ્તુનું એક, રાખ્યું સંચદ રચાન આ.

એ સંગ્રહસ્થાનમાં-એ આર્યાવર્તમાં જન્મ લેનાર કવિ માતા કુદરતને ખોલે ઉછર્યો ન હોય એ કેમ બને? ને કુદરતનો બાળક રહ્યો એટલે કુદરતનાં ગાન ન ગાયાં હોય એ પણ કેમ બને? ને એ બને તો પછી આર્યાવર્ત રહેને કવિ તરીકે કેમ સ્વીકારે? એટલે કુદરતના રસીયા કવિ કલાપીને કુદરત પ્રત્યે અનહદ અનુરાગ તો હતો જ, તે રહેના કાચોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ૧૬-૧૭ વર્ષની વયે એમણે કાશ્મીરનો પ્રવાસ કર્યો હતો; ને ત્યાં એમના ગ્રીષ્મ લગ્ન થયાં. પરંતુ તે કાશ્મીરના કે શોભના નહોતી; તે તો મધ્યેલી વનવસન્ત હતી-કાશ્મીરની સદાયોવના નિસર્ગ હતી. એ કે કુદરતની અપૂર્વ શોભા અને લીલાના સંસ્કાર, બીજ રૂપે તો એમનામાં શરૂઆતથીજ હતા પણ કાશ્મીરના પ્રવાસે-સ્વર્ગનાં તે સુન્દર સ્વપ્નાએ એ બીજને પાણી સીંચી પોષ્યું અને પરિણામે આપણે કલાપીનો કુદરત પ્રત્યેનો અપૂર્વ પ્રેમ નિરખીએ છીએ. કાશ્મીર માટે એમને વ્હાલ ઉપજ્યું તે રહેના નૈસર્ગિક સૌન્દર્યને લીધેજ ને તેથીજ 'પાન્ય પંખીકું' નામનાં એમનાં એક કાવ્યમાં એમણે લખ્યું:—

એ તે કાશ્મીર દેશના મધુરવા મીઠા જરા આવશે
વ્હાલા પાન્ય તહીં જરી વિરમજે એ દેશ વ્હાલે મળે.

ને તેથીજ કાશ્મીર છોડતાં એમને દુઃખ થયું હતું:—

"કુદરતી બગીચા, લીલી જમીન, ઢાળાં અને નવરંગી વાદળાં તે તો હવે ગયાં! હવે તે સ્વર્ગ છોડ્યું, હવે તે સુખ ખોડ્યું, હવે તે આનન્દ ગયો, તે ખૂબી સ્વપ્નગંજ જોવાની! તે પક્ષીઓનાં મધુર ગાન તો હવે માત્ર નિદ્રામાંજ કાને પડશે! જેલમ નદીની. તે ગર્જના હવે સ્વપ્નામાં સંભળાશે, સ્વપ્નામાંજ હવે તે ડાલશે, તે તપ્પને સુષેમાન, તે પુલ્કર લેક, તે નદીનાળાં, તે શળકૂલ અને તે વનસ્પતી દર્શન રશે!—રોલું તો પણ શું?"

આ કુદરતની અસર ક્ષણજીવી તો નહોતીજ. આમ ધડીધડીએ તે વીતેલાં સ્વપ્નનાં સ્મરણો ઉભરી આવે છે ને પ્રભુની લીલા વિષે કવિ ગૂઢ ચિન્તનોમાં ઉતરી પડે છે ને લખે છે:

પ્રિયે દોરાઈ હું કુદરત મને જ્યાં લઈ જતી
અને શીખું પાડો કુદરત મને જે શિખવતી
અરે એ માતા છે, બગિચી મુજકે શાન્ત સુખ છે
નવાં કાર્યો પ્રેરી મુજ હૃદયનો અગ્નિ હુપવે.

મનુષ્ય જ્યારે પ્રકૃતિની વિશ્લેષ વર્તન કરે છે અને તેમાં જ્યારે સંખ્યતા માને છે ત્યારે એનાં દિલને દર્દ થાય છે. વળી Shakespeare ની માફક tongues in trees, books in brooks અને Sermons in everything કલાપી જોઈ શકે છે:—

ધડી છોડી દેને, ધડમથલ ત્હારા જગતની
જરા જા આજે તો, નિરંજન મહા જંગલમહીં
તરૂં પક્ષીમાંથી, જરૂર મળશે કાંઈ કીમીયા
જશે અન્ધારો આ, તુજ હૃદયનો ત્યાં વિહરતાં

કલાપીને વર્ડ્સવર્થ વાંચવાનો ધણેજ શોખ હતો ને તેથી તેની અસર એના પર ધણી થઈ છે. એના, વિચારોમાં અને વર્ડ્સવર્થના વિચારોમાં ધણી જગ્યાએ આપણને સમ્યક લાગે છે.

છતાં-એ ગદ્ય છતાંએ વર્જનમાં મુખ્યતઃ કુદરતનો કવિ રહ્યો અને કલાપી પ્રિયાનો. કલાપીની કવિતામાં કુદરત બકિત છે પણ તેથી ચે પ્રખરતર બકિત એની સતમની છે. તેથી કુદરતની પ્રાપ્તિ પણ પ્રિયાપ્રાપ્તિ હારાજ યદ રહેશે એમ તે માને છે.

પ્રિયાને પામતાં કુદરત બધી પામીશ નહી
જહીં હિ પ્રાપ્તિ; તહીં મુખ, તહીં મહેર હરીની.

કલાપી કુદરત પ્રેમી રહ્યો એટલે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાભાવ એના હૃદયમાં વિકાસ પામ્યો. એની નિસર્ગપ્રીતિએ એને ભૂતદયા શિખરી ને એનો આત્મા દયામીનો બન્યો. દર્દ સાંભળતાં એનું હૃદય દ્રવી ઉડે છે ને દર્દ કહેતાં પણ એમજ બને છે. પરુપક્ષીઓ પ્રત્યે પણ એજ દયાભાવ છે. 'શિકારી' નામનાં ન્હાનાં છતાં સર્વોત્તમ, અપૂર્વ ને અદ્વિતીય કાવ્યરત્નમાં કવિ હેમનો યોગ્ય અચાવ કરે છે. એનું હૃદય "પિયારૂં મીથુંનું હૈયું છે" એટલે જરા સંરખાયે દુઃખ રૂપી તાપના સંસર્ગમાં આવતાં તે પીગળવા માંડે છે.

આપણે કલાપીની ગરજો બોધ, તહેની પદ્યારમક આખ્યાયિકાઓ વિષે વિચાર કર્યો અને એના જે મુખ્ય વિષયો-પ્રેમ અને કુદરત વિષે એના વિચારો તપાસ્યા, એના બાહીના કેટલાક વિષયો (મનુષ્ય, જીવન, મૃત્યુ, પિંડ-બ્રહ્માંડ) વિષે લખવું સ્વયં સંકલનને લીધે અશક્ય છે. વળી કલાપીએ તો. ૧૮-૧૯-૨૦ ને દિવસે "ગોદેવ હમીરજી" નામનું લાંબુ કાવ્ય અનાવવાનો વિચાર કરેલો અને ત્યાર પછી લખવા પણ માંડવું પણ ત્રણ ચાર સર્ગો લખાયા પછી એમનું મૃત્યુ થયું અને આપણા કમનસીબે તે કાવ્ય આજ સુધી અપૂર્વ ન રહ્યું છે. એ કાવ્ય વિશે પણ અહીં કંઈ લખવું બની શક્યું નથી. અવે આપણે એની કવિતાની એકદરે કિંમત કેટલી છે તેની કંઈક દુલ્લભા કરીએ.

કેટલાંક કાવ્યો એવાં હોય છે કે આપણને એકે વાર વાંચવાં ન ગમે-અસ્થિથીજ હેમને પડતાં મુકવાં પડે (જે કે એથી કદાચ હિંસાહી કવિને અન્યાય થવાનો સંભવ રહે જરા) ને કેટલાંક કાવ્યો એવાં પણ હોય છે કે જે પહેલીવાર હિંસથી વંચાય પણ ત્યાર પછી તહેમાંથી નવીનતા આપણને ઉડી ગયેલી જાણે. પણ એવાં તો કોઈકજ વિષયકીર્તિત કાવ્યસુમનો હોય છે કે જેને વાંચીયાંમીને મોટે દરી નાંખીએ તોયે 'પ્રતિ પર્વ રસોદયઃ' સમાન તે આપણને નિત્ય નવીન ને રમણીય લાગે. આ હેતુ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં આપણે નિર્ભય પણ કલાપીનાં કાવ્યોની ગણના કરી શકીએ.

કલાપી વિશેની એક સમ્મામાં મહારા મિત્ર રા. મનુભાઈ ત્રિવેદીએ એક વેળા કહ્યું હતું કે મહને કલાપી બહુ ગમે છે. જે ખીલ ધણીને પણ એમજ કહેતાં સાંભળ્યા છે કે અમને કલાપી મહુ ગમે છે. કલાપીની કવિતા એટલી લોકપ્રિય છે તોટલીજ વિદ્વંસોગ્ય પણ છે. ત્યારે આ લોકપ્રિયતાના, આ વિદ્વંસોગ્યનાં કારણો કયાં ?

A poet is born not made-એ અંગ્રેજી વાક્યનું સુન્દરતામાં ધણું ભાષાંતર આ પ્રમાણે થાય છે 'હરિ જન્મે છે; તહેને બનાવી શકાતો નથી! સાયન્સ અને મશીનરીના આ યુગમાં સર્વ કંઈ બનાવી શકાય છે. કૃત્રિમ માણસ બનાવી તહેમાં જીવ મુકવાની-કોઈ સાયન્સીસ્ટ વાતો કરે તોપણ આપણે તહેને હસી કાઢી શકીએ એવી સ્થિતિમાં નથી. તો પછી કવિતા જેવી વસ્તુતઃ દુર્લભ પણ અત્યારે 'ધણપણ' સુન્ન મનાતી 'વસ્તુ' માણસ કૃત્રિમપણે બનાવી શકે,

ઉપગમી શકે એમાં શી નવાઈ? છતાં નૈસર્ગિક કવિતા તે નૈસર્ગિક અને 'કૃત્રિમ' તે કૃત્રિમજ. કલાપીની કવિતાનો પહેરો અને સવિશેષ ગુણુ તે તેમાં કૃત્રિમતાનો અભાવ. દરેક કાવ્યો હૃદય-માંથી સોસરાંજ આશ્યાં આવે છે, કલાપી એક પત્રમાં કહે છે " કવિતા કરવાનું" મને સોંભરે અને જે રસનું કાવ્ય હોય તે રસમયજ મ્હારું હૃદય હોય તો રૂઝ લીંટી પાંચ મીનીટનું કામ. અને તેના વેગ વિના હું કવિતા કરતોજ નથી. " એમની કવિતા વાંચતી વખતે આપણને પણ લાગે છે કે ખરે આ અક્ષરશઃ સાચુંજ છે છતાં શીઘ્ર કવિઓની કૃત્રિમતા તો એમનામાં નથીજ. શીઘ્ર કવિઓને તો એ કવિજ કહેતા નથી.

કેકારવમાં જે ખીજી વિશેષતા છે તે તેની Unconventionally અરૂઢીજ્ઞતા. પ્રેમરસમાં તરબોળ થયેલા એ માનવ કવિને જગતમાં કોઈની પરવા નથી. સામાજિક બંધનોથી કે સમાજનાં conventions થી એ એનાં હરનાં ઉંઠાઉંઠાણુમાંનાં હૃદય ભાવો જરા સરખાયે દબાવા દેતા નથી. ખીજા કવિઓમાં બને છે તેમ અહીં હુદ્દિ, લાગણી અને અંતરોર્મિ પર સ્વાર ચઢેને નથી બેસતી. જે પોતાના હૃદયને લાગ્યું છે તેજ એણે ગાયું છે. જગત શું કહેશે? સમાજ શું વિચારશે? લોકો શું ધારશે? મીત્રો શી શંકા કરશે? સાક્ષરોને એ કેમ લાગશે? સાહિત્યના પોલિસો (એટલે ટીકાકારો. એમને સ્વં રણજીતરામભાઈએ સાહિત્યના પોલિસો કહ્યા છે) તે શો અભિપ્રાય આપશે? એમાંથી કોઈપણ વાતની એને દરકાર નથી; એટલે એની કવિતામાં સ્વતંત્રતાનો જુરસો છે. બહારના કોઈપણ કારણથી અંતરના પવિત્ર કાવ્યધ્વનિને એને રોકી, રૂંધી કે ગુંગળાવી નાંખવો નથી પડ્યો. અવિરત ને અવિચ્છિન્ન કાવ્યધારા નિરંતર એના હૃદયકુવારા-માંથી હલ્યા કરે છે તેવું કારણ પણ એજ.

એનો ત્રીજો ગુણુ તે એના હૃદયના ઉમરો-કલાપીની કવિતામાં ભારોભાર લાગણીએનું પુર બધું છે. આજે એક તો કાલે ખીજી, અત્યારે આ તો ધડી પડેણ પેલી, એમ 'હર્મિ ઉપડતાં ને પડતાં' કલાપી કવિતાનો વ્હેજો ઉઠાળા મારતોજ વલો જાય છે, જીવનની પ્રત્યેક લહરીએ ડોલાયમાન યતાં, જીવનને કાંડે ઉભા રહી, ધડી હસતાં તો ધડીક રડતાં કલાપીએ પોતાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. લગભગ અર્ધાંજ કાવ્યો પોતાના સ્વંતુમવનાં છે. હૃદયનો ભાવ એ અર્ધામાંજ એણે રચ્યો છે. એની થોડીકજ લીંટીઓ વાંચતા વાંચકને કવિ પ્રત્યે સમભાવ sympathy ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે પોતાની કવિતામાં એણે પોતાનાં હાર્દિક દુઃખ ને દર્દો રચ્યાં છે. Shelley કહે છે.

Our sweetest songs are those

That tell us of saddest thoughts.

આ કાવ્યો પણ આપણને હૃદયનાં રૂંધીરથી ટપકતાં લાગે છે. દિલના રંગથી ચિત્ર ચિતરનાર ચિત્રકારની પેઠે એનાં કાવ્યો એણે દેયું નિચોવી મહી કલ્પનાની કલમ બોળી રૂંધીર રાતા અક્ષરોએ લખ્યાં છે. આખીયે એમની કેકારવની કાવ્યમાળામાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી આજ દુઃખ, દર્દભરી, સોંધી ને સયોટ વાણીમાં 'ગત્ય' છે અને એનો વાંચક પણ જો સમાનભાવી નીકળ્યો તો તો પછી—

બને છે દર્દ કંઈ આણું દર્દને દર્દી લાધતાં

ભાગી કે દર્દમાં યાતાં પોતાનું દર્દ જાય છે.

કલાપી લખે છે ' મહાર હૃદયઃ કરણતું મનુ' છે ' ન એ ખરું છે કે એમની કવિતામાં ' કરણા વિશેષ પ્રમાણમાં છે. બીજે એક ડેકાણે એ લખે છે :

“ પ્રેમીના હુઃખની પરાકાષ્ટા છે. અરેરે ! જેના મગજમાં હાંપ પણ કાવ્યશક્તિ હશે તે બધાંજ હુઃખી હશે ? રડતો શેડી, રડતો કિટમ, રડતો ડેરી, રડતો મૂર બધાજ રડતા ? બિચારાનાં કષ્ટનાનાં પ્રેમી તેઓને સ્વર્ગમાં પણ નહિ લાધે ? હું તો એમ માનું છું કે ' પ્રેમ ' એટલે- ' રડવું ' જ છે. પ્રેમી મળતાં નથી અને મળે છે તો તુરંત એક પાંખ વૂટી જાય છે. કવિઓનાં પ્રેમી તરૂંથી, દુનિયાનાં પ્રેમી-સાચાં પ્રેમી-તરૂં દૃષ્ટિ કરે તો ત્યાં પણ તેજ-બિચારો ત્રિપાડી-બિચારો દાંભરાજ ! ” અને આપણે ઉમેરીશું ' બિચારો કલાપી ' !

એનો એવો એક ગુણ તે એનાં કંકરતાં વર્ણનો. એની કવિતામાં વહેતા બીજા રસોથી જ્યારે જ્યારે વાંચકની આંખ યાદવા આવે છે ત્યારે ત્યારે આનાં નિર્મળ ચિત્રો વચમાં વચમાં અહીં તહીં આવી રહેના યાક લિનારી લે છે ને વાંચક પાછો તાજે થઇ આગળ વધેા જાય છે.

એને પાંચમો ગુણ એ છે કે એને પ્રેરણા પુસ્તકોમાંથી નથી શોધવી પડી પણ જીવનના અનુભવોમાંથી મળી છે. તેથી વાંચકોને લાગે છે કે પોતે જે કવિતા વાંચે છે તે પુસ્તકપદ પડિતોની નથી પણ જીવન જીવનાર મનુષ્યની, પોતામાંનાજ એકની છે.

એનો છઠો ગુણ તે એની ભાષાની સાદાઇ. હું ' પાર ' છું ' કે કલાપીની ભાષા અધરી છે. ન સમજાય એવી છે, કિલ્લ છે એમ તો કાંઈએ નહિ કહે હા કેટલીક જગ્યાએ સંસ્કૃત ને ફારસી શબ્દો વાપર્યાં છે ખરા પરંતુ તેવું જ્ઞાન તો દરેક સંસ્કારી વાંચકમાં આવશ્યક છે. વળી આપણા નરસિંહરાવ જેવા સંસ્કૃતના શાસ્ત્રીઓ ફારસી તરફ અણગમેા ખતાવે અને કૃષ્ણલાલ ઝવેરી જેવા ફારસીના મુનશીઓ સંસ્કૃતથી બડકે એ સ્થિતિ પણ હવે અટકવી નેહ્યે. જાનેની યોગ્ય ને ખપ જોગી લેવડ દેવડ થવી જુદી છે. તોયે કલાપીની ભાષા સરળ ને સાદી છતાં બળવાન ને લાલિત્યથી ભરપૂર છે. કવિ અથવા લેખક પોતાના વિષય સાથે એક થઇ તાલ્લભ્ય અનુભવે છે ત્યારે જેવી નેહ્યે છે તેવી ભાષા રહેને મળીજ રહે છે. જ્યાં જ્યાં, જે જે ભાવ કલાપીએ આલેખ્યા છે ત્યાં ત્યાં તે તે ભાવને અનુકૂળ ભાષા પણ કલાપીને જડીજ આવી છે. એટલે ગુજરાતી ભાષાનાં અજર અકુક પ્રાપ્તિમાં જુલો નથી, પુરતા શબ્દો નથી. એમ કહેવું એ નિર્ઘર્ષજ છે. લેખક અથવા કવિને ભાષાની જેટલી ન્યૂનતા લાગે-નકકી માનગે કે તેટલી રહેતા વિચારોની દરિદ્રતા ! ગાંધીજીને આપણે સરસમાં સરસ વિચારો રહેલામાં રહેલી ને છતાં સખળ, જુસ્સાદાર ભાષામાં વ્યક્ત કરતા ઘણીયે-વાર સાંભળ્યા છે. ને એ તો સત્યજ છે કે ભાષાના અનહદ અલંકારોમાં રૂબેરો કાવ્યનો સર્વ-એક આત્મા પણ રહેાય છે. એ સ્થિતિ કાદમ્બરીની છે અને એજ સ્થિતિ કાદમ્બરીકારના આપણા ગુજર વંશવારસોના સાક્ષરત્રિય કાવ્યોની છે. આજ સત્ય સાદાઇના પરમભક્ત નિર્મળ-રાજાવ વર્કીરૂંધને સ્મર્યું જે તેજે Theory of poetic diction શોધી; ને કવિ કલશિરોમણી શ્રી રવીન્દ્રનાથે પણ લખ્યું : My song has put off her adornments-She has no pride of dress and decorations.

એક લેખકે એક રચને લખ્યું છે કે લાગણીના ગળમાં કલાપી એવો તો પસંદજ નય

છે કે એ શું લખે છે, એની ભાષા શું છે તેનું એને જ્ઞાન ન હોય એમ મને કેટલીકવાર લાગે છે, દાખલા તરીકે:—

અદલ દનસાદની ગાદી, ખુદાની ત્યાં ચડી જઈ પછી આદા! અદાદાહા! અહોહોહો હું પરવાર્યો.

જાણે કોઈ મિત્રની સાથે બેઘડી વાતો કરતા બેઠો, વિગેરે.

‘શું લખે છે ત્હેનું એને જ્ઞાન નથી’—વળી એ જ્ઞાન હોય તો પછી લખનાર કવિ જ્ઞાનો? ને કવિને શું એમ કહેશે કે ત્હારા હૃદયમન્યતાના અમૃત નવનીતને ભેગે ત્હારી ભાષાની કુદ્ર ભુલો ને વૃત્તાના કુદ્વલક નિયમો તું ખાળ! જ્યાં હૃદયનું (શબ્દોમાં નહિ પરંતુ સત્ય પરિસ્થિતિમાં) મન્યન થાય ને ભાષાનો અલંકારી નિર્ભજ કરે ખળખળ કરતો વલો જય ત્યાં ભાષાના કુદ્વલક નિયમો તુટે-વૃત્તભંગ, મતિભંગ કે એવોજ કોઈ ખીજે ભંગ થાય ત્હેની દરકાર કવિ-હૃદયને નથી. અરે જ્યાં હૃદયમંગળ સહથી પ્રગળ હોય ત્યાં એને ખીજ ભંગોની શી પરવા? પછી ભલે ભાષાશાસ્ત્રીઓ અને વૈયાકરણીઓ ખુણખાંચરેથી બૂલ્યો, તૂટીઓ અને ભંગો શોધી શોધી કવિને નિન્દે. કવિને ત્હેની દરકાર નથી ને નથી ત્હેના સહૃદય રસમસ્તાન વાંચકોને.

એની સાતમી વિશેષતા તે પ્રમાણમાં જાણીતાજ વર્ત્ત અને છંદોની પસંદગી/જ્યારે કાવ્યોના રાગોજ અપરિચિત હોય છે ત્યારે તે વાંચવાનું આપણને મન નથી થતું. પણ કલાપીએ તો વસંતતિલકા, શિખરિણી, મંદાકાન્તા, ઉપજાતિ, ચાઈલ, અતુષ્ટપ વિગેરે જાણીતા વૃત્તોજ પસંદ કર્યા છે, પીલુ જેવો રાગ વપરાયો છે ખરો પણ ‘પ્રેમીની આશિષ’ જેવી કોઈક જગ્યાએ, સંક્ષિપ્તતા, સયોદતા, અર્થગંભીરતા, અર્થગર્ભિતા અને એ બધું છતાંએ સરળતાને સહજતા તો કલાપીના અતુષ્ટપોમાંજ છે. ન્હાનાલાલના અપવાદ સિવાય એ ન્હાના બાળકને ખીજ કોઈએ કલાપીના જેટલું કેળવી ખીલવી ને પોષ્યું નથી. વ્યાખ્યાત્મક એ બખ્ખે લીટીના કલાપીના અતુષ્ટપો એટલા તો લોકપ્રિય ને આકર્ષક થઈ પડ્યા છે કે આપણે ત્હેમને નવલ-કથાઓમાં, ટૂંકી વાર્તાઓમાં કે લેખોમાં ઠેરઠેર અવતરણું તરીકે વપરાયલાં જોઈએ છીએ. એ એમના અતુષ્ટપો પર અમરતાની છાપ છે. શુજરાત ત્હેમને કહી પણ બૂલી શકે એમ નથી. વળી એમના મંદાકાન્તાઓમાં જે દર્દ છે તે પણ ખીજે ક્યાંય જડે એમ નથી. ને એમણે લખેલાં આસરે ત્રીસેક અંજનિગીતોમાં પણ ‘એની એ આંસુની ધારા’ છે.

કેકારજાના પઢાડી સાધુ, પ્રેમ અને મૃત્યુ, રસેશ, કુદરત અને મનુષ્ય વિગેરે કેટલાંક કાવ્યો ભાષાન્તરો છે. છતાં તે સુદાં આપણને કહેવામાં ન આવે અથવા આપણે મૂળ વાંચ્યાં ન હોય તો બાણી ન ચક્રીએ કે તે ભાષાન્તર છે. એમાં સુંદર ને સહજ તે બન્યાં છે. ભાષાન્તર શી-રીતે કરવાં તે વિશે એઓ લખે છે અગ્રેજ કોઈપણ કવિના વિચારો લઈ કાવ્ય કરતાં લક્ષમાં રાખવાનું એટલુંજ કે તે કાવ્યનું તેના ઉંડા હૃદયધ્વનિનું પુરૂ અવલોકન કરી તેમાં તનમય બની તેના આત્માનો નાદ સમજી, તેને ખીજવડું, તેને વધારે ગસિક-વધારે સ્પષ્ટ કરવું” ને એમ કરવું એ કંઈ સાધારણ વાત નથી. એક સાચો કવિજ એ કરી શકે અને તેથીજ ત્હેને પ્રોતાના ભાષાન્તરોમાં આવો અદ્વિતીય ને અનન્ય જય મળ્યો છે.

અગ્રેજી અણિશંકર કાન્ત કહે છે તેમ “ કલાપીના કેકારજમાં મધુરતા છે, મૃદુતા છે, ઉદારતા છે. દયા છે” અને શુજરાતી Golden Treasury ના P'algrave ના હિંમતલાલ અંગરીઆ

કહે છે તેમ. " કવિતામાં જોષ્ટતી કામજતાની તથા સેરજતાની કળાનો એક સફળ અભ્યાસી કલાપી, કેકારવના પદ્યા સર્વ રસીકના કાનમાં ધૂમતા રાખી અનંતતામાં મળી ગયો છે." દૂંકમાં કહીએ તો માનવ હૃદયનો પડથો પાડતો કલાપીનો કેકારવ તો આજે શુભરાતની અંબુમોલી સ્નેહગીતા છે.

આ બધું છતાં કલાપીની કવિતામાં દોષો નથી જણાયા એમ નથી. મીઠા શબ્દોની રચનાની ખામી, એને કવિ કરતાં સ્નેહી કહેવો વધુ ઉચિત છે, સર્વાનુભવ રસિકવની ઉણપ, વીરરસનો અભાવ, કલા વરની ન્યૂનતા આવા આવા ઘણા દોષો કલાપ છે પણ તે ઉપરાંત એક મોટો દોષ તો એ કદાચ છે કે એની કવિતા અનીતિ શીખવે છે. જે એ સત્ય હોય તો તો અવિશ્વમાં શુભર પ્રજાએ કેકારવને વિસારે મુકવો પડે ને અસત્ય કરે તો ગરવી શુભરાતના એક અણુમોલા રતન તરીકે ત્હેના સર્વશ્રેષ્ઠ આલુપણોમાં અતિ ઉચી પકિતએ વિરાજે. આ બધા દોષો વિશે વિસ્તારથી લખવા માટે ઘણી જગ્યા જોઈએ જે અત્યારે આપણી પાસે નથી એટલે દૂંકમાં છેલ્લા આરોપ વિશે એટલું જ કહીશ કે આતું-કલાપીના જેવું-પવિત્ર, નિર્મળ ને આત્માપૂજક હૃદય પાપી ક્યાંથી હોય? જેને વિચારો સંસારના કે સમાજના નથી પણ આત્મા અને પ્રભુના છે તે કલંકિત ક્યાંથી હોય? કૃષ્ણ મોહમદ તો જેના ગિરાદર છે તે પાપી શી રીતે સંભવે? નરસિંહ, મીરાં વિગેરે કલ્પીના કાફલામાંનો જે મુસાફર છે ત્હેની કવિતા અનીતિ કેમ શીખવે? શુભરાતના સમર્થ નવલકથાકારને સંસારની ફોજમુરી સમજનાર ને સમજવનાર રાજેશ્રી કનૈયાલાલ કુનશી કહે છે કે " કલંકિત શી વસ્તુ કરે? જે કાવ્ય કલંકિત કરે, રસ કલંકિત કરે, જયો-સ્નાનું અમૃત કલંકિત કરે-કાલે કહેશો કે પ્રેમ કલંકિત કરે તો એ કલંકિત છત્રને શું ખોટું". 1 એક ગ્રીકકારે કહ્યું છે તેમ અવિષ્ણમાં સમય એવો આવશે જ્યારે જગતનો ગ્રંથ યશ કે કલાપી તો સમાજનો ઉદારક હશે, સંસારમાં પવિત્રતાનો પ્રકાશ પાડનાર martyr હશે-વીર કુરુપ હશે. જગતની દૃષ્ટિએ કલાપીનું વર્તન ને એની કવિતા અનીતિમય છે કારણ કે જગત દેહી દૃષ્ટિવાળું છે. જગતને મન એ પાપ છે કારણ કે જગત પાપી છે.

✓કલાપી! કલાપી!! તું વધુ જીએ હોત! ત્હારામાં લાગણી, કળા, કલ્પના એ બધું તો હતુંજ પણ તું વધુ જીએ હોત તો જે બારે ચિંતન ત્હારા સંવાદોમાં ને ત્હારા ધર્મ વિચારોમાં છે તે વધુ ને વધુ ઝામત; ત્હારી કવિતા ગંભીર બાબોએ રંગાત; ત્હેમા ઉડું તત્વગાન ઉતરત; ત્હારો કવિતા કલાપ પૂર્વ કલાએ વિસ્તરત. 'આપની યાદી જેને ગાંધીજી પણ Cardinal Newman નાં Lead kindly Lightની પેઠે દુનિયાના સર્વોત્તમ ભક્તિકાવ્યોમાંનું એક ગણે છે, તેમાં અનેક કાવ્યો તું રચી શકત! હમારો સ્નેહી-કવિ ઉપરાંત તું કવિ-પવગમ્યર થાત; હમારો કીટ્સ, પ્યારસન ને શેક્ષિ ઉપરાંત તું વિશ્વાનંદી વર્ડઝવર્થ બનત; અમારાં સાહિત્ય પર ત્હારી શી સુન્દર અસર થાત!-કલાપી! તું વધુ જીએ હોત!.

—પણ એ might have beenનાં અનુપા પ્રદેશો ખેડવામાં શો લાભ?

Heard melodies are sweet

But those unheard are sweeter still.

તેના શરીર ઉપર જળાતી સાદાઈની મહત્તાથી હું પણ આડંગત્રી વિવેક વિસરી ગયો. તરત મહેં કહ્યું:

“ જહેને, ઉમાં રહેા હું સામા રેસ્ટોરામાં જોઈ આવું. ”...જહાર ઘેઘમાર વરસતા વર્ષાદ તરફ નજર કરી તહેણે મ્હારી સામું જોયું. હું સમજ્યો. “ કે’ નહિ ”મહેં કહ્યું, “ તેમાં શું. ”

ઉતાવળે તેના પતિના પોપાઈની, દેખાવની માહિતી લઈ વોટરપુક કોટ ઓડોને હું સામે રેસ્ટોરા તરફ દોડ્યો. મહેં ત્યાં ઘણી તપાસ કરી, રેસ્ટોરાઓમાં, તેની આગળપાછળ ગયે હું દોડી જઈ, લપાઈને ખૂણે ઉમા રહેલા પોલીસને પૂછી જોયું પણ કયાંયે કમળાના પતિનો પતો ન મળ્યો. નિરાશ થઈ હું પાછો આવ્યો. આવેથી મ્હને જોઈ તે પોલીસ હડી: “ જડયા ? ”

પરીક્ષામાં પહેલા આવવાની આશા રાખનાર વિદ્યાર્થીને તેના નાપાસ થયાના સમાચાર આપવા, કોઈ વૃદ્ધને તેના એકના એક પુત્રના અસ્થિતંત્ર્યા મળના સમાચાર આપવા, કોઈ જગતજેતા થવાની અભિલાષા રાખનાર સમ્રાટને લડાઈમાં હેતી હાર થયાના સમાચાર આપવા એ બધું મ્હારે માથે આવી પડેલા કામથી રહેણું હતું. મ્હારાથી મ્હારી સામે ઉમેલી વ્યાકુળ, ચિંતાતુર યુવતિના સાદા પ્રશ્નનો અતિ સાદો ઉત્તર આપ્યો નહિ. જ્યાં કરે તેમ મહેં કયું; ને વોટર પુક ઉતારવામાં પડ્યો હોઈ તેમ મૂગો રહ્યો. તે સમજી ગઈ, ગદગદ કંઠે તહેણે કહ્યું: “ હેં, એ કયાં ગયા હશે ? ”

મહેં તેની સામું ન જોયું. હું જાણતો હતો કે તેની આંખોમાં, આકાશથી પડી રહેલા વર્ષાદ કરતાં વધારે વેગવાળી જળધારાઓ વહેતી હશે. નહિ દેખાતી દિશાઓમાંથી જાણે કે સંદેશો આવતો હોય તેમ તે જાણુ મ્હો રાખી; મ્હારા સગા ભાઈ સંજયથી કહેતો હોઈ તેટલા સહૃદય ભાવથી મહેં કહ્યું: “ જહેન, ત્હમે મુંજાશે નહિ, ભાઈ હમણું આવી પહોંચશે. ”

તહેણે કહ્યું: “ પણ મ્હને આમ મૂંઝીને તો એ અધધડી પણ ન ભય, ”

હું મુંજાશે તે આપડીની વાત ખરી હતી; પણ હું શું કરું? અંતે તેને શત પાડવાનો મ્હને એક વિચાર સૂઝ્યો. મેં કહ્યું: “ જહેન, ત્હમે મુંજાઓ છો શા સારૂ? આપણે થોડીકવાર રાહ જોશું, તેટલામાં ભાઈ આવી નહિ પહોંચે તો હું ત્હમને ત્હમારે ઘેર મૂરી આવીશ. ત્હમે કયાં રહેા છો ? ”

મ્હારા જવાબથી તે એકદમ મુંજાઈ ગઈ તહેણે જેમ તેમ કહ્યું: “ ત્હમે શું કહો છો ? ”

મ્હને આશ્ચર્ય થયું. “ હું એમ પૂછું છું કે ત્હમારું ઘર કયાં આવ્યું ? ”

તે રડી પડી. હું મુંજાતો ઉભો રહ્યો. તે મ્હારી વડુ હોત તો દીવાઓના જગજગટમાં પણ તેને હું મ્હારા હૃદયે આપત; તે મ્હારી જહેન હોત તો મ્હારે હૈયે તેવું માથું મૂકી તેનાં આંસુ લૂછત; તે મ્હારા મિત્રની વડુ હોત તો પણ તેને આશ્વાસન આપવા હું પ્રયત્ન કરત... પણ એક પરાયી સ્ત્રીને હું બીજું શું કહું? મ્હને બીક લાગી કે કોઈ અમને જોશે તો ચિના કારણે હું આશ્વતમાં આવી પડીશ! તે કેમ રડતી હતી? મ્હને વિચાર આવ્યો, શું મહેં તેવું હૃદય દુભાય એવો સરાલ પૂછ્યો હતો? કે પછી તેને કે’ સમરણું આવ્યાં હતાં? મ્હને કે’જ સમજાયું નહિ. એક વાર એમ પણ વિચાર આવ્યો કે મ્હને ફસાવવા કોઈ નીચ યોદ્ધાની આ યુક્તિ તો નહિ હોય? મહેં એવી વાતો ઘણીવાર સાંભળી હતી. તરત મહેં કમળાના મ્હોં સામું

જેયું, પણ તે જોઈ મ્હને મ્હારી જાત માટે ચિકિત્સક થયો-સારમ અતી. હેનું મ્હોં એટલું સુન્દર, સરસ અને પવિત્ર હતું.

મ્હારી અવજામણુ વધતા માંડી. મ્હને યંત્ર કે એ જાપડી એટલી હોઈ ગમતાતી હતી. હિમત કરી મ્હેં ધીરથી પૂછ્યું: “પણ જ્હેન, ત્હમે રડો છો શા સાર? બાઈ આવ્યા નહિ પણ એમાં રડના જેવું શું છે? જ્યાં હતો ત્યાંથી ઘેર આવી પહોંચશે. ચાલો હું ત્હમને ઘેર મુકી આવું.”

“પણ...પણ...” તેણે કહ્યું “અમારું ઘર ક્યાં છે તેની મ્હને ખબર નથી.” પહેલાં તો મ્હને એના બોલવાનો અર્થ સમજાયો નહિ મ્હેં પૂછ્યું: “એટલે?”

તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું: “હું તો મ્હારે પીયરથી આજે રડવારેજ મુંઝામ આવી.”

મ્હેં ઉતાવળે કહ્યું: “હા, પણ તેમાં શું થયું? મ્હને મુંઝામની ગંધી જગ્યાએ ખબર છે.” હું બોલતાં બોલતાં પણ તરત મ્હને વિચાર આવ્યો કે કદાચ અધારામાં, અજાણ્યા સાથે એટલી આવતાં એ જીયારી બેસીતી હતી. હું વિચારમાં પડ્યો. તે મ્હારા સામું જોઈ રહી ડોણુ જાણે કેમ અચાનક તે આખો લોઈ સ્વસ્થ સ્વરે બોલી: “બાઈ!” સ્ત્રીઓ ખરેખર અદ્વિત કૃતિ છે. પણ પહેલાં ચોધાર આંસુએ રોનાર સ્ત્રીમાં કસોટીને વખતે પુરુષને પણ લગવે એવી હિમત આવે છે.

મ્હેં તેના સામું જોયું. તેણે કહ્યું: “પણ ત્હમે મ્હને કેમ લઈ જશો? મ્હને અમારા ઘરનું ટેકાણુંજ ખબર નથી.”

હવે હું મુંઝામણો. ત્રિશાળ મુંઝામમાં હું એનું રહેઠાણ ક્યાં શોધું? મ્હેં તેની પાસે કેં ચોક્કસ નિશાનીઓ મેળવવા કાંદાં માર્યાં પણ તે જિયારી તેજ રડવારે રડશનેથી ઉતરી ગાડીમાં ઘેર આવી હતી. તેને માત્ર એટલીજ ખબર હતી કે તેના ઘરના બોંયતળીએ એક કચિયાની ફકાન હતી; પણ તેથી શું વળે? ઘેર ઘેર ડોશી હોય તેમ મુંઝામમાં કચિયાઓ તો ચાલે ચાલે હોય છે. મુંઝામના મ્હોટા લત્તાઓનાં નામ હું બોલી ગયો કે કદાચ તેને કેં સાંભરે પણ તે ખડું નિરર્થક હતું. તે જિયારીને કેંજ ખબર નહોતી. એનામાં સીનેમા પૂરો થયો ને લોકોની હક જહાર નીકળી; કેટલાક લોકો અમારા તરફ શંકા બની નજરે, તો કોઈ કમળા તરફ નીચ નજર નાંખી જતા રહ્યા, તે જોતજોતામાં તો યીએટરના ઝમઝમાટ દીરાઓ પણ અજાણ ગયા.

“ચાલો, સામે રેડેરોના આજનાળામાં ઉભા રહીએ” મ્હેં કહ્યું. તેણે જ્યાંજ્યાં ચાલવા માંડ્યું, પણ જહાર ઘોધમાર વર્ષાદ પડતો હતો.

“જ્હેન, આ કોટ ઓઢી લ્યો-નહિં તો બીજાક જશો.”

તેણે ના કહી. અમારી કોઈની પાસે છત્રી તો હતી નહિ. મ્હેં ખાવેશ કરી: “મ્હારી પાસે હેટ છે.”—

હા-ના કરતાં મદામહેનતે તેણે હા પાડી. એજટનો વોટરપુદ તે જાપડીએ પહેલીવાર જોયો હતો; તે પહેરતાં ન આવડ્યું. મ્હને જરાક દસવું આવ્યું, પણ તે કાળી દઈ સંકેતોમાં તે પહેરાયો. અગે અધર્મીજાતાં સામેના રેડેરોના પાસે ગયાં, ઘોડીવાર મૂળે મ્હોટ ઉભા રહ્યા. તે જિયારી અધારામાં અનિમિષ આંખે જોઈ રહી હતી. મ્હને અનેક વિચારો આવ્યા. એક પણ ત્યાંથી જતા રહેવાનો મ્હને વિચાર થયો, પણ તરતજ તે વિચાર તો મ્હેં દૂર કર્યો. એક

જીને આમ અનાય છોડી દઇ જતા રહેવાના વિચાર કરવા માટે મહેને પશ્ચાત્તાપ થયો. પણ- હવે શું કરવું? મહે' પણ અધારી દિશામાં ધારી ધારીને જોવા માંડ્યું; પણ ત્યાં તો સુસવાટ કરતા પવન સિવાય બીજા કોઇનું ચિહ્ન જણાતું નહોતું.

કમળાના બિંબયલા વસ્ત્ર ઉપર મધરાતનો ઠંડો પવન ફુંકતો હતો. તે બિચારી થાક અને ચિંતાથી વ્યથિત થયતી. ઠંડીમાં કાપતી હતી. મહે' હેને રેસ્ટોરામાં આવવા કહ્યું પણ તેણે ના કહી. "ત્યાંથી તો એ આવે તો જણાય પણ નહિ." તેણે કહ્યું "હું શું કરું? એને ક્યાં લઇ જઈ?" મહે' વિચાર કર્યો, હું કોલેજ હોસ્ટેલમાં રહેતો હતો. એક વિચાર થયો કે ત્યાં જઈ રહવારે ત્યાંથી નીકળી જવું; પણ તરત જમ જેવો રામેશી કેમ જવા દે એ વિચાર થયો. અને એને કદાચ એક બે રૂપીઆ આપી ટાઢો કરીએ, પણ 'ગ્રેડિસેરના માખાપની પણ પ્રેમ કથા જાણી આવનાર વિદ્યાર્થીઓ આવી વાત કંઈ જણ્યા વિના રહે? મહારી આંખ, આગળ મસ્તીખોર છોકરાઓનું તોફાની ટોળું ખડું થયું. તે બધા મહારી ઉપર જે જતનો જુલમ ગુન્જરે તે બધાનો ચિતાર ખડો થયો "ના, મહારાથી કમળા સાચે હોસ્ટેલમાં તો જવાયજ નહિ" મેં નિશ્ચય કર્યો.

કમળા મહારી સ્થિતિ સમજતી હોય તેમ બોલી "ભાઈ, ત્હમે શું વિચાર કરો છો?"

મહે' બધી હકીકત હેને કહી. અમે નકકી કંઈ કે રહવારે તો મહારે એને વડોદરે, એના પિયર મૂકી આવવી; પણ રાત ક્યાં ગાળવી? તે બિચારી એટલી થાકેલી લાગતી હતીકે એને ત્યાં કે સ્ટેશનપર ટાઢમાં રાખવાની મહારી હિંમત ન આવી અને મહારે એવો કોઈ મિત્ર પણ ન હતો જે મહારી વાત સાચી માને. એવામાં એણે કહ્યું: "સારો આપણે સ્ટેશને જઈએ."

ન છૂટકે મહે' એ વિચાર કયુલ રાખ્યો. પણ સ્ટેશને કેમ જવું? એના વર્ષાદમાં હું કમળાને સ્ટેશને લઇ જઈ તો તે સુખરૂપ વડોદરે કદિ પહોંચેજ નહિ. મહે' બટકતી ગાડી માટે ચોમરદમ જોયું પણ ક્યાંયે કોઈ રકોબજો ગાડીવાળો પણ ન હતો.

મહે' કહ્યું: "બહેન, રાખો, ત્હમે અહિં ઉભાં રહો. હું ક્યાંથી પણ ગાડી લઇ આવું."

પણ તે બોલી ઉઠી. "ના, ના, ત્હમે મહેને મૂકીને ન જશો." તેના બોલમાં ગભરાટ હતો. તેણે રેસ્ટોરા તરફ નજર કરી. કોણ જાણે કદાચ, પ્રચંડ શરીરના એકાદ ધરાતીને તેણે જોયો હોય. તેણેની રાતી, માંગરી આંખને એક તે પહોંની હોય. "આપણે અહિં ઉભા રેહશું ને વર્ષાદ રહેશે ત્યારે જશું, હજી ગાડીને તો વાર છે ને? એટલામાં ત્હમારા ભાઈ પણ આવી ચડશે." તેણે કહ્યું.

હેનો પતિ આવશેજ એવી હેની શ્રદ્ધાથી મહેને હસવું આન્યું. મહે' જવાજ ન આપ્યો. અમે થોડી વાર ઉભાં રહ્યાં. મહે' હેને ફરીવાર રેસ્ટોરામાં આવવા કહ્યું. પણ તેણે ના કહી. ને એક ચાંમસે ટેકા લઇ તે ઉભી રહી.

થોડીવારે મધરાતના અધારામાં હું—

"નહિ શકું છેક જસાવી કોઇને

અસકત જેવો બેસી રહું રાઇને"

ગળગળતો દનો એવામાં જણે તાલ દેના ધીરે પડતો હોય તેમ વરસાદ ધીરે પડી અંધ થયો. કમળા જરા પાસે આવી ઉભી રહી. તેણી આંખો આંસુ અને ઉખરાયેલી રાતી ઘઇ હતી તેની

મુખમુદ્રા ચિંતાથી શીઘ્રી પડી હતી, ત્હેનું શરીર ટાઠ અને થાકથી કંપવું હતું. મ્હને એ બાપડીની દયા આવી. કંઈક પચ્ચ કોઈ અજમ માણસ છે. ક્યાં સીનેમાનો વિહાર ! ક્યાં મજરાતે કંપતાં, અભરૂયા સાથે હમા રહેવાનું ! મ્હને કમળાના પતિ પર ને નસિય પર કોઈ અરથો.....યોડી વારે મનુષ્ય સદગ્ધ પ્રકૃતિને લીધે મ્હને વિચાર આવ્યો : “ ને હું ન હોત તો આ મિચારીનું શું થાત ? કે મ્હારી જગ્યાએ કોઈ દુષ્ટ હોત તો..... ”

હું વિચાર કરતો હતો એવામાં મ્હેં દૂરથી આવતી મોટર જોઈ બાકુલી હોય તો તેને બોલાવવાનો વિચાર થયો; એવામાં તો સડસડાટ કરતી તે આવી ને રેસ્ટોરા સામે ઉભી રહી. જરા વારમાં શોફરે પડરો કચો ક્યો અંદર કોઈ મુજરાતી કંપતી હતાં, ત્હેને માટે શોફરે ટ્રાફીની વસ્તી આપી. કમળા ત્હેને જોઈ દૂર ખસી ગઈ ..અમને રેસ્ટોરને મૂચી જવાની ત્હેમને વિનંતિ કરવાનું મ્હને મન થયું; પચ્ચ મુંઝાઈતા શેફિયાઓની સ્મજનતા વિષે મ્હેં અનેક વાતો સાંભળી હતી એટલે હું જરા ખચાવો. એવામાં મોટરમાંથી કોઈએ બૂમ મારી :

“ કેણુ, અલ્યા, શરદ ? અહિં અપારે શું કરે છે ? ”

મ્હેં તે સ્વર જાણ્યો. તે મ્હારો જૂનો જાણખીનો શિરીય હતો. મ્હને પહેલાં તો એકદમ હુંક આવી; પચ્ચ કમળાનો વિચાર અવતાં હુટ્ટી મજરામણ થઈ. પચ્ચ હવે ત્હેને મળ્યા વિના છૂટકા નહોતો. હું ત્હેની પાસે ગયો ને કહ્યું “ આમ અમસ્તો. ” વાત ઉઠાવવા મ્હેં ત્હેની પત્ની તન્ક જોઈ પૂછ્યું : “ કેમ બાબી ક્રમગ છો ? ”

પચ્ચ શિરીય બોલી ઉઠ્યો : “ અરે હા, અમે નો ફરજ બિએ, અમે તો ટ્રેસનમાંથી ઉતર્યાં પચ્ચ તું અપારે અહિં ક્યાંથી ? ”

વર્ષોદન પાણીથી ઝિંજવણી, મ્હારા પગ નીચેની માટી સરતી હોય એમ મ્હને લાગ્યું. શિરીય મ્હારો જૂનો જાણખીનો હતો. અમે વર્ષોપર એકજ સ્ટુડમાં ભણતા-તે મ્હારાથી થોડાંક વર્ષ આગળ હતો. તે પછી અવારનવાર અમે મળતા. મૂળથીજ શિરીય જૂના વિચારનો હતો એટલે મ્હારી વાતમાં એને શ્રદા આવેજ નહિ; ઉઠકું અમને બધાને એ ફજેત કરે. મ્હને ટ્રેસનનું બહાનું કાઢવાનું મન થયું પચ્ચ મોટરમાં એ દુવેલા એવા સામાન પર નજર પડતાં એ વિચાર માંડી વાળ્યો. અમારી પાસે તો કંઈ સામાન હતોજ નહિ. હું તન્ક વિતર્ક કરતો હતો એટલામાં એ બોલી ઉઠ્યો : “ કેમ અલ્યા શું છે ? ”

પળે પળે શિરીયને શંકા થતી જતી હતી તેથી મ્હેં કહ્યું : “ હું આંબો હતો તો સીનેમા બેસા, પચ્ચ ગાડી નહિ મળી તે વર્ષોદને લીધે આ રેસ્ટોરામાં બેસા હતો. ”

એટલામાં શિરીયની વહુએ કહ્યું : “ ને સદ્માઈ, પેલું કેણુ છે મ્હારાં બાબી છે ? ”

વાત અધિંતી વધી ગઈ. ઉત્તર આપવાનું મ્હને ઠીક ન લાગ્યું. જાણે હું મ્હારી વહુને બોલાવવા જતો હોઉં તેમ કિનારે હું કમળા પાસે ગયો ને અડપમથ મ્હેં ત્હેને બધી વાત કહી દીધી. મ્હને બચાવવા હોય કે પછી અતિ નિરાશ થઈને હોય ત્હેનું કહ્યું : “ માઈ, ત્હેને મુંઝાવ છે શા સાર ? ત્હવારાં વહુને એમણે બોલાવે છે ? ”

“ અરે, પચ્ચ મ્હારે વહુ જેજ નહિ. ”

“ તો તો સારું. ચાલો-પછી કાંઈ ? ”

મહેં છામ કરડી. સતી સીના, રાવણના અશોક વનમાં કેમ ઘેરાઈ રહ્યાં હશે. તે મહેને ન સૂઝ્યું. સ્ત્રીઓની ચતુરાઈથી હું આજો ખતી ગયો.

અમે બેઉ મોટર પાસે ગયાં. તરત શિરીષ ઉતરી પડ્યો, બેડુએ કમળાને આવકાર આપ્યો. શિરીષના વડુ-ભાનુમતિએ-ત્હેને મોટરમાં બેસાડી...અમે કોણી પીવા માંડી.

“ શરદભાઈ, ત્યારે હવે અમારે ત્યાંજ ચાલો. ” ભાનુમતિએ કહ્યું.

“ હારતો, એને ઘેર કોણ રાહ જોવાનું છે ? ” શિરીષે આગ્રહ કર્યો.

“ પણ...” મહેં કહ્યું.

“ પણ, પણ કંઈ નહિ-શોફર ચલાવ જલ્દી. ”

સુસવાટ ઘેર અમે શિરીષને બંગલે આવી પહોંચ્યાં.

ભાનુમતિ હોંસીલી છે. મૂળથીજ એને મ્હારે માટે વ્હાલ હતું. આમ અચાનક અમે દંપતી(!) એને ત્યાં ગયાં તેથી એનો હરખ તો માથો નહિ. કમળા તો જાણે એના દીકરાની વડુ હોય તેમ ત્હેની સાથે વાતો કરતી ને કમળા મિચારી પણ એ ભાવિક સ્ત્રીને અને તેમ રાજી રાખવા પ્રયત્ન કરતી. હું અને શિરીષ એના દિવાનખાનામાં ટેલટપે ચટયા-માન કાઠકિવાર મહેને કમળાની સ્થિતિ યાદ આવતી એટલામાં ભાનુમતિ આવી

“ શરદ ભાઈ, જાવ ઝોરડામાં પચારી છે; સૂઝ જાવ જાડુ મોહું થયું ” ત્હેણે કહ્યું ને ઇશારતથી તે શિરીષને તેડી ગઇ.

હું ધામે પગલે સુવાના ઝોરડા તરફ ગયો. ઝોરડામાં ચારેપાસ મોટાં કપાટા ને બીચું ફરતીચર હતું. ઉપર વીજળીનો દીવો જળતો હતો. વચ્ચે અડોઅડ બે પચારીઓ થાપ તેટલીજ જગા હતી, તેમાં મ્હારી ને કમળાની લગોલગ પચારીઓ હતી. પચારીપર કમળા બેઠી બેઠી નીચું મ્હેં નાંખી રડતી હતી. હું ગયો એટલે આંખો લૂછી તે ઉભી થઈ ગઈ. મ્હેં ધીરે સાદે કહ્યું:

“ કમળા જ્હેન, ત્હમે જરાક તો ઉંચ લ્યો. ”

ત્હેણે કહ્યું, “ ભાઈ, ત્હમે સૂઝ જાવ, હું બેસીશ અને ઘેડીવાર રકઝક કરી અતે કોઈ સૂતું નહિ. હું બારીએ ઉભો રહ્યો, કમળાએ આંખો વખત રડવા કહ્યું. ત્હેને આશ્વાસન આપવું નિરર્થક હતું. આવી સ્ત્રીને આશ્વાસન શું અપાય ? હું મુઠે મ્હેડાટે એ મિચારીપર કોઈ અદીક શક્તિ માર મારતી હતી તે જોવા કરતો હતો. કોણ જાણે અમે એમ કેટલીવાર બેસી રહ્યાં હઈશું, એવામાં અચાનક બારીની જાળીએથી કોઈએ કહ્યું, “ ત્હમે હજી સૂતાં નથી ? ”

બારી બંધ કરવાનું અમને સૂઝ્યું નહોતું. અમારા ઝોરડામાં દીવો જળતો જોઈ ભાનુમતિ તપાસ કરવા આવી હતી.

“ કમળા, ઉઘાડ તો ” ત્હેણે કહ્યું.

કમળાએ બાદણું ઉઘાડ્યું. તે ઉપરજાજ હતું. ભાનુમતિ રોપખાંજ મ્હારી પાસે આવી.

“ શરદભાઈ, આ ને શું ? ત્હમે આવા ને કેવા ? આ બાપડીને રોપડાવો હો શા સાર ? ”

હું જોઈ રહ્યો કમળાએ કહ્યું “ કંઈ નથી બાબી. ”

પણ ત્હેણે તો કહ્યું “ અરેરે ” શરદભાઈ મ્હારે ત્યાં પડેલીજ વાર અચ્ચાં ગો તે શું આવું

કરશે ?" કમળા તરફ ફરી રહેણું કહ્યું. " કમળા, તમને કેમ વઢી પડ્યાં છે ? અરે શરદમાઈ જુઓને આ મિચારીની આંખ કેની થઈ ગઈ છે, એટલું ખુંડું છે ? શરદમાઈ, તમને મ્હારા સમ છે જો આવું કરો તો ચાલો જોકે, તમને મનાઈ ન્હા. તે; હા, તે તમને સરી નહિ લાં લગી હું પણ નહિ સૂઈ સમજ્યા ?

હું મુંઝવે મુંઝવેમાં પણ મને હસવું આવ્યું. દુઃખી કમળા પણ ખાપડી હતી.

" હા, હા, બાતી અને સપ્તએ છીએ, તમને જાવ " રહે કહ્યું.

" ના, ના, તે હું પડાઈ નહિ જોકે હું તો આ ઉભી. "

ખીતે કંઈ રસ્તો ન હોતો. અને ન છૂટકે અને. હું આ કારે ને કમળા ખીજ કારે જેમ જેમ સૂતાં તોશની બાનુમતિએ જોડાઈ અમારા પર બનુસ નાંખ્યું ને " મેઘન સ્વીચ " ડાખી દીધો હોલની તે જતી રહી. બેકે અકસ્માતે જટલા અચિંતા થયા કે કમળા એકદમ ઝડી ગઈ, ને ઠંડીકથી રહેણું મ્હારો હાથ પકડ્યો. અધઘણમાં તહેને બાન આવ્યું ને તે ઉભી થઈ ગઈ... જેમ જેમ કરી અને રાત પૂરી કરી.

રહવારે મ્હે કહ્યું, " ચાલ શિરીપ અને હવે જશું. "

પણ બાનુમતિ બોલી હતી. " અરે વાહરે ! શરદમાઈ, આ તો કંઈ ધર્મશાળા ધારી છે શું ? તમને મહેલીવાર અમારે લાં સજોડે આવ્યા ને " જશું " કહેતાં લાજતા નથી ? "

" પણ બાબી, અમારે અગલનું કામ છે, કહેજો તો ફરી આવશું; પછી કાંઈ ? "

" કામ તે વળી એવું શું આવી પડ્યું ! જેમ તે કે જવાય ? જેમ જાવ તો અમારી પણ કીમત થાય. "

" પણ અમે પાછા આવશું ને. "

" ના, ના, હું કંઈ સમજું નહિ. ને તમારે જવું હોય તો જાવ તમારી વાત તમારા બાપ જાણે. કમળા તો નહિ આવે. અને હા, તમારે એવું કામ પણ શું છે ? કેમ નહિ ? "

" કેમ શું છે ? " શિરીપે પૂછ્યું.

" આ જુઓને આખો વખત મિચારી દુઃખી થાય છે ને રડે છે-શરદમાઈ તે કે છે ? તમને પણ કેં એમને કહેતા નથી. " કહી બાનુમતિ અંદર જતી રહી

કમળાએ ધીરેથી કહ્યું : " સારે પછી જશું. " કમળા પણ અંદર ગઈ.

થયું ! હું નમિત્રના સાળા જોતો, શિરીપ જોડે ગપાટા મારતો બેઠો. રવિવાર હતો એટલે એ પણ રંગમાં હતો. વાતમાંજ દરેક વાગ્યા એવામાં અચાનક એક પુરુષ જોડાઈ અંદર આવ્યો. તેના પહેરવેશનું કેકાણું નહોતું. શરીરે એક હાથકોટ ને ધોતીક પહેર્યાં હતાં. તેના બાહ્ય મૂંચાઈ જઈ ગમેતેમ ઉડતા હતા; તેનો મહેરો ફિક્કો અને તેની આંખો રાતી જણાતી હતી. મને કમળાનું મ્હેં યાદ આવ્યું. કોઈ ભયંકર શું-હો કરી તે આવ્યો હોય તેવો તેનો દેખાવ હતો.

" શિરીપ આમ આવ તો. " રહેણું ઉતારવે કહ્યું.

શિરીપ તેની પાછળ અંગાદીમાં ગયો. બેકે જણીને ઉતાવળ મર્યા ગણગણાટ મને સંભળાતો હતો. " શું વરો ! " વિચાર કરતો ગંધમાં મુંબેરી ન્હો, થોડી વારે શિરીપે કોઈ ટોપી પહેર્યાં.

“સરદાર હું આવું છું. અમે બેક અલિંગ જમથું-અંદર કહી-દેજો.” ચિત્તીને કહ્યું. મહે
આંખ વડે હોને આટલી બધી ઉતાવળનું કારણ પૂછ્યું પણ તેણે જવાબ ન આપ્યો. તરત
બેક ઝડપસે દાદર ઉતરી ગયા.

હુનિયા આંખીને હિચ્છીગીયા થયો હોય ને ઉતાવળ ને અકસ્માતની આંકડીના કિયત્તા
આવતા હોય તેમ મહેને લાગ્યું.

થોડોક વખત મહેં ચોપાનીઆં ઉચ્ચાવાં એટલામાં બાનુમતિ ને કમળા આવ્યાં. મહેં
ચોપાનીયાં ઉઘાં ફેંક્યાં, બાનુમતિ મ્હારી સામે ખુરશી પર બેઠી. કમળા તેણી પાછળ બેઠી. રહી.
થોડોક વાર બાનુમતિએ મૂંગા રહી જોયા કહ્યું. મહેને લાગ્યું કે હમણાં તેણે જવાબો મુખી
કાઢશે. હું રાહ જોતો બેઠો. અંતે ને બોલી હી.

“અરે વાહરે! વરવડુ તો તહેજ છે કે બીજાં કોઈ દશે?”

મહેં સ્વસ્થ સ્વરે પૂછ્યું: “કેમ?”

“કેમ શું? આ જુવોને, વણીના દેખતાં બેસે પણ નહિ.” કમળાને હાથ પકડી તેણે
કહ્યું: “ચાવ કમળા, સરદારાઈ જોડે બેસ તો કેવી ડાહી છે.”

મહેને કમળાની દયા આવી. અતિ બાવિઠ લોક પણ કોઈ વાર કંટાળો આપે ખરાં... પણ
ચિચારી બાબીને બધી શું ખબર?

મહેં કહ્યું: “કે નહિ બાબી, ઉમા રહેવામાં શો વાંધો?”

“દારતો આપણે બેઠા, પછી બેઠાં ઉમાં રહે તેમાં શો વાંધો? સરદારાઈ જડમ થશે
ત્યારે આમજ ન્યાય આપશો કે?”

કમળાને લાગ્યું કે બાનુમતિ અગળપે મ્હારી કાગડીઓને અન્યાય કરતી હતી. તેણે
મહેં પર જરા દુઃખ જણાવ્યું. મહેજ દુઃખિમ દસી ને બોલી “મ.બી. એટલું બધું શું છે? થો
બેસ, પછી કાંઈ?”

કમળા મ્હારી પાસે, સેરા પર બેઠી. હું કમળાની વિચાળ હલપતા જોઈ આનંદ પામ્યો.
ખરેખર! જગતમાં સાદાઈમાં દંકાયત્તાં આવાં કેટલાં છૂપાં રતો દશે!

અમે વાતે ચઢ્યાં-હું ને બાનુમતિ-ને વખત રસમર અમારી વાતો સાંભળતો અમારી
સાથેજ વળે ગયો. પણ કમળા ધણીવાર ઉંઘ વિચારમાં પડી જતી ને બાનુમતિ બોલાવતી
ત્યારેજ કોઈવાર દુઃકારા પૂરતી.

“સરદારાઈ,” થોડીવારે બાનુમતિએ કહ્યું. “આ કમળા તો અજમ છે હં.”

કમળા અલગ છે એ તો મહેને ક્યારેનું સમજ્યું હતું પણ બાનુમતિને એમ કહેવાપણું
સાથી થયું તે મહેને સમજ્યું નહિ.

“કેમ?” મહેં પૂછ્યું.

“કેમ ખરું હતી કમળા?”

“શું?” કમળાએ પૂછ્યું.

“હું સરદારાઈને કહું છું કે તું અજમ છે.”

કમળા મૂંગી બેસી રહી. કૃત્રિમ હસરાતો તહેલો પ્રયત્ન કર્યો, તે જરાક દરડી.

“ કેમ, તાબી એમ શાથી રહો છો ? ”

“ આ યુએને એવી મૂંગી છે કે પૂછીએ તેના પશુ ઉતર ન આવે. કાંઈ હોત તો આટલે કેં કેં વાતો કરી નાંખી હોત. ”

“ ના, ના, તમને માહું ન આવશે નહીં ! મહારાજ તો એવો સ્વભાવજ્ઞ પડ્યો તે હું શું કરું ? ” કમળાએ સહદય કહ્યું. હું જોઈ રહ્યો.

ભાતુમતિ કેં જોલવા જતી હતી એવામાં કમાડ ઉપડ્યું ને શિરીય અંદર આંબ્યો. તહેના મ્હોં પર નિમજા હતી; તાપમાં, તહેનું મ્હોં રાતું થઈ ગયું હતું; થાકથી તહેના કપાળ પર પરવેઃ કુથો હતા તે એક પુરથી પર બેસી પડ્યો. ભાતુમતિ તહેને જોઈ રહી.

“ આવને ” તહેજે પાછળ આવનાને કયું. તે અંદર અંદર તેવી તહેની ને કમળાની નજર મળી. કમળાં સરળી ફેટી તહેને વેટી પડી “ જો મહારાજ વસંત ! ” કમળાએ કયું.

“ મહારાજ કમળા ! ” વસંતે કમળાને હાથ આંખતાં કયું.

મ્હું જીજ્ઞાસાથી દીર્ઘ શ્વાસ બેંચ્યો. શિરીય અને ભાતુમતિ ઉમાં થઈ ગયાં.

“ સરદ ! ” શિરીયે કયું.

મ્હોં આંખથી તહેને ચૂપ રહેવા કયું. એક વૃદ્ધિતા પોતાના પુત્ર અને પુત્રવધુને જીપાઈને જે તંતોપથી યુએ તે સંતોષથી હું કમળા અને વસંતને જોઈ રહ્યો.

ભાતુમતિએ આખા મની જોયા કયું. પગવાર પહેલાં પતિ સાથે એક સોફાપર બેસતાં સરમાનાર કમળા, પતિના દેખતાં પ્રસાદને બેટી પડે એ તહેને અસલ લાગ્યું હતો.

“ અજાબ છે ” તે બોલી.

“ કમળા ! તું આદિ કમળા ? ” વસંતે મહારાજ તરફ સંકાશીલ નજર નાંખતાં કયું.

કમળા સમજી ગઈ તહેલે ઉતાવળે કહ્યું : “ વસંત એ મહારાજ ધર્મના બાઈ છે. જોડા વિચાર ન આવ્યો, મ્હને એમલેજ બચાવી. ”

કમળાના શબ્દોમાં પવિત્ર હૃદયનો એટલો વેગ હતો કે ગમે તેને ગમે તેટલી શંકા હોય તો જતી રહે.

વસંતે મહારાજ તરફ હાથ ધર્યો, હું ઉઠ્યો, મ્હું શેકહેન્ટ કરીને કમળાએ પતિની સોડમાંથી પોતાનો પશુ હાથ ધર્યો. તે ઘડીકમાં દસતી, ઘડીકમાં તહેની આંખમાં આંસુ ઉભરાતાં. મ્હું તહેનો હાથ લીધો અને મહારાજ આંખે અડાડ્યો.

એ તહેજે જાણ સોફા પર બેઠો. કમળા ભાતુમતિને તો જુલૂજી ગઈ હતી. તહેને જોતાં તરત તહેને બધું સાંભળ્યું. “ વસંતને તહેજે બધું કહી સંભળાવ્યું... ” પશુ હુમ્મ્યા, તું ક્યાં ગયો હતો ? ” તહેજે પૂછ્યું.

“ હું ? અરે મહારાજ કમનસિખીની વાત તો અપૂર્વ છે. રેસ્ટોરાંમાંથી હું સીમરેટ લઈ બહાર આવે તો એવામાં જાદુ મારામારીની પ્રમાણ થઈ હતી. પોલિસવાળાએ મ્હને સાક્ષીમાં

આવવા કહ્યું. મહેં ના કહી. પણ મુંજાઈના પોલિસ ! મહેં ઘણીયે માથાકૂટ કરી, પૈસા આપવા માંડયા, ત્હારી વાત કહી, મહેંને મારામારી વિષે કંઈજ ખબર નહોતી તે કહ્યું, પણ કાં તો બધા બહાના કાઢતી હોય તેથી મહારી વાત તહેને ગળે ઉતરી નહિ કે કાતો તે મહારી બોલી સમજ્યોજ નહિ. એને ન આવડે અંગ્રેજ કે ગુજરાતી ને મહેંને મરાઠી આવડે. ઘાટીને સમજાવવા જોઈલું મહેંને તો એણે ગાડીમાં બેસાડી દીધી ને—”

“પણ તહેં સીગરેટ તો લીધી હતી ને ? તે ફીક થયું.” કમળાએ હસતાં હસતાં ટકોર કરી. વસંત સમજ્યો. મુંજે મહેંએ તહેણે પોતાને ગુન્હો કણુલ કર્યો.

“હા, પછી તહેને ચોક્કીમાં બેસાડ્યો એમને ?” કમળાએ કહ્યું.

“હા, ત્યાં મહેં પોલિસ ઈન્સપેક્ટરને ઘણુંયે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મહારં સાંભળે ત્યારે ને ? ત્યાં કોઈ મોતના ગુન્હાની તપાસ ચાલતી હતી એટલે અમે તો રાહ જોતા બેઠા. છેક રહવારે કેસ પૂરો થયો. ચોક્કી પાસે લબી રહેલી એક ગાડી લઈ ટું દોડતો થીએટર પાસે આવ્યો પછી ઘેર ગયો. ચોક્કીએ ખબર આપી, અધે બટકયો પણ ક્યાંયે ત્હારો પતો ન મળ્યો. યાકીને રહવારે શિરીપ સાથે પોલિસ કમિસ્તરને ત્યાં પણ જઈ આવ્યો. તે બાપડો રણુ—”

કમળાની આંખમાં હરખનાં આંસુ હતાં, વસંતનો હાથ હાથમાં લઈ તે બોલી “હશે હવે”

કમળાને જોઈ બાનુમતિની આંખમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. કમળા પાસે આવી તે બોલી “કમળા ! તહેં મહેંને કંઈ કહ્યું પણ નહિ ? મહારી જૂલ તું કેમ માર કરશે ? મહેંને શું ખબર કે તું આ માટે રહતી હતી ? એ શિરીપ ! આપણી કેવી મહોટી જૂલ થઈ હવે શું કરીએ ?”

વસંત બોલી ઉઠ્યો “બાબી ! કંઈ નથી થયું તહેમે રડશો નહિ.” કમળાએ કહ્યું “બાબી, બાબી ! ત્હમારો કેટલો બધો ઉપકાર થયો.”

તે દિવસથી અમે બધાં સગાં ભાંડુઓ પેડે રહીએ છીએ, અને કોઈવાર આ પ્રસંગને યાદ કરી ખૂબ હસીએ છીએ, માત્ર નિચારી બાનુમતિ કોઈકવાર દિલગીર થઈ રહી પડે છે.

‘ને હું ? તે અદ્ભુત રાત્રીનાં સુખી સ્મરણો મહારી કુંવારી જીંદગીના અંધકારમાં ચમકારા મારે છે ને કોઈક કોઈકવાર કોણુજણે કેમ, કોઈના સોડની ગૂમાવેલી હુંક યાદ આવે તેમ અજાણ્યે મહારાથી એક ધીરો નિસાસો નખાઈ ગય છે.

લાયાર !

લેખક:—મનુ ત્રિવેદી.

એક રાત્રે ખંડિયેર શિવાલયના એક ખૂણામાં શાંત બેસી રહી શિવતી મૂર્તિને એકી ટશે તું જોઈ રહી હતી;

ને હું ઉંઘર પર ઉભો રહી હાથ જોડી તને નિરખતો હતો.

માથા પર બળતા આંખા દીવાના પ્રકાશથી તારાં મુખ પરની અમગીનીની ઝીણી રેખાઓ દેખાતી હતી.

તારી પાસે આવી એક ઝીલું ચૂંબન કરી તારી બધી ગ્દાનિ દૂર કરું એમ મને થયું.

પણ તું મારી નહોતી !

એક દિવસ સંધ્યા ઉડી જતી હતી ને રાત્રી પડતી હતી;

ત્યારે નગર જહાર આવેલી નદીના કિનારા પર એક કાજાં ઝાડ નીચે બેઠી બેઠી દૂર સુદૂર દૃષ્ટિમયોદ્ધાની ચે પેલી પાર જોવા તું મથી રહી હતી.

ને હું કિનારા પાસે એક નાના મછવામાં બેઠો બેઠો તારી આંખી મૂતો હતો.

સામે કિનારે પથરાયેલી અંધારી વૃક્ષઘટામાંથી ઘુનઝે ચિચિયારી પાડી ત્યારે મને એક બેલી ઇચ્છા થઈ કે તને મારા નાનકડા મછવામાં બેસાડો દૂર દૂર અનંતતાની પણ પેલી પાર હંકારી બાઉં !

પણ તું મારી નહોતી !

લગ્ન શા માટે ?

નિરક્ષાહી યુવાનો 'શીક્ર' - સોરાષ્ઠમયજ્ઞા મ્હેસવાળી યુવાન પત્નીઓ અથવા માતાઓ, હેમનાં નિર્મળ આગકો, ને મૃત્યુના બપ જપતી મ્જાન વદનની વિધવાઓવાળો હિન્દુસંસાર જોઇ 'લગ્ન શા માટે ?' એ પ્રશ્ન નિરંતર મ્હારા મનમાં ઉઠે છે. હિન્દુમજાનની રચના અને વિચિત્ર રૂઢી-મંથનોને લીધે કદાચ એ પ્રશ્ન અસમભાવિક લાગશે; પણ સૃષ્ટિની ન્દાની મ્હેટી સૌ વસ્તુ માટે તે શી રીતે ઉત્પન્ન થઇ અને શા ઉપયોગમાં આવે છે એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવવાને દરેક માણસ આતુર રહે છે. છીરીથી હાથી સુધી ને ધૂળની રજકણથી ગગનચુમિત પર્વતો સુધીના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ઉપયોગનું રહસ્ય જાણવાને મનુષ્ય પ્રતિ કંઈ કંઈ પ્રયત્ન આદરે છે. પૃથ્વીની સપાટી પરનીજ નહીં. પૃથ્વી નીચેની અને ગગન પાર્ષની સૌ વાનો જાણવાને અને ગ્રહમંડળોનાં ગુપ્ત રહસ્યો શોધી કાઢવાને અવિચ્છાંત શ્રમ ઉઠાવે છે. આજ નિયમ પ્રમાણે 'લગ્ન શા માટે ?' એ પ્રશ્ન પણ કેવળ અસમભાવિક કે અર્થહીન નથી. લગ્નની સંસ્થા, આપણી લગ્ન પદ્ધતિ વ્યક્તિના જીવન વિદ્યાસમાં શો ભાગ ભજવે છે, એ પ્રશ્ન દુર્લભ કરતા જેવો નથી. પણ 'લગ્ન' એ શબ્દ આપણે માટે એટલો સામાન્ય થઈ પડ્યો છે કે તેને વિષે 'શા માટે' પ્રશ્નજ હારમા-રપદ હોય એવું લાગી જાય છે. લગ્ન ? શા માટે ? છટ ! એમાં વળી શા માટે શું ? એમ ધડીક થાય છે. જાણે લગ્ન એ અર્ચન હુસ્તક ખાતન હે.ય અથવા મૃત્યુના જેવું અનિવાર્ય હે.ય એમ !

પરં જોતાં 'લગ્ન શા માટે' એ પ્રશ્નના જેવો ખીજો કોઈ પ્રશ્ન નથી. જીવનના બધાંય મુખ્ય પ્રશ્નોમાં એનું સ્થાન સર્વથી ઉચું છે. એકાદ માણસે જીવનું કે મરવું એ પ્રશ્ન જોટલો ગંભિર છે એટલેજ-કદાચ એથીયે વધારે 'લગ્ન શા માટે' એ પ્રશ્ન પણ ગંભિર છે. કારણ સ્ત્રી પુરુષનું લગ્ન એ ક્યાં તો પરણીતર જોડાને અંત-અપૂર્વ જીવન બક્ષે છે અથવા હેમના જીવનને મૃત્યુમય જીવનમાં પણ ફેરવી નાખી શકે છે. લગ્ન માત્ર સુખી નથી નિવડતાં, લગ્ન એ શબ્દજ અથવા તેની કીયાના મંત્રોચ્ચાર કદાચ સખા નથી બની જતા, એમ છતાં લગ્ન શા માટે એ પ્રશ્ન વિચાર્યા વિના, તેનાં કારણો અને હેતુ જાણવા-સમજવાની ને તેને અનુસરવાની દરકાર રાખ્યા વિના લગ્ન અને તેના બ્યવહાર કુંભારના ચક્ર પ્રમાણે નિરંકુશ ચાલ્યાં કરે છે. આનું કારણ શરીરના ખીજા શ્રમ પ્રમાણે લગ્ન એ પણ અતિ આવશ્યક શારીરિક શ્રમનું સાધન મનાયું છે એમ માનવાને કંઈ પણ હસ્કત નથી. સ્ત્રી પુરુષ ઉભયને ગમે તે એકાદ સ્ત્રી પુરુષનો સાથ જોડાએ એ લક્ષ્યો હેતુ મનાય છે ને તે આ લગ્ન મેળાની આવે છે !

આતાં લગ્ન એ લગ્ન નહીં પણ લગ્નની-જગતી પરિત્ર માત્રતાની મસ્કરી છે. લગ્ન જેવી ગંભિર-વિચારણીય ખાત તરફની આરી જેદકારી વર્તમાન જમાનામાં પણ સર્વાંશે નામુદ નથી થઈ; અવિચારી, કૃત્રિમ-બબલાર લગ્નોધી સંકેતો ને સગમનો સંસાર જોઈ હજીપે હિન્દુ સમાજ કમકમી નથી ઉડી, ને આજનો યુવાન વર્ગ પણ એજે વડે અંશે એતાં કડવા રજા અનુભવવામાં મુજ્ત નથી રહ્યો એ માત્ર શોચનીયજ નથી પણ હિન્દુ સમાજને માટે શરમ બધું છે.

જીવન જીવનું ને જીવી નાંખવું એમાં ફેર છે. જીવન જીવવાની પણ રીત હોય છે. તે છતાં કેટલાંય સંસ્કારી આશા ભર્મા સ્ત્રી પુરુષો પણ જાણે જીવી નાખતાં હોય એમ જીવન જીવે છે. આતાં થણું કાંઈકાં તાંનું એક આપણી વચ પદ્ધતિ પણ છે. સંસારને સંપૂર્ણ મુખમય કોષ્ટક મેળો

નથી. સંસારી મનુષ્યોને કુદરતી અને મનુષ્ય નિર્મિત આદેશો ને જાણના વિવિધ સ્વરૂપમાં નિરંતર ખીડ્યા કરે છે; ને એ પીકાઓ કાંઈ કાંઈક પ્રસંગે અતિ ગાતી અને ઘૈયંચાળી વ્યક્તિઓને પણ ન છૂટે એવી મુઝવણીમાં લાવી મૂકે છે. આવે સમયે સ્ત્રી-પુરુષની મૈત્રી એ એકજ વસ્તુ એવી છે કે જે ગમે એવા વિષય વાતાવરણમાં પણ ધડીબર વિશ્રાંતિજનક, આહ્લાદકારી લાગે એ એકજ વસ્તુ એવી છે કે જેને લીધે ગમે એવી મહાન આપત્તિમાં પણ મનુષ્ય છેક નિરાધાર નથી બની જતું, સખતી ચોડીક ક્ષણે એવી ને પામે છે જ્યારે દુઃખ કે વિપત્તિઓના આણુંઓને પણ ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી રહેતો. એવી મૈત્રી સાધવી, જગત્ની સૌ કલેશજનક પીડા-ઓમાંથી મુક્તચઈ હૃદય મલત્રવાનું અપૂર્વ વિશ્રાંતિસ્થાન મેળવવું. એ લગન, એ લગનો હેતુ.

પણ કેટલાં લગન આવાં અન્યોન્યને માટે વિશ્રાંતિસ્થાન બને એવાં હોય છે ? લગનથી ઉપજતાં દુઃખો કંઈક સો-દેખીતા કે છૂપા-અને ત્હેનાં ત્રાસજનક પરિણામ એ તો હજીયે ધર ધરની કથા છે. અને તેથીજ 'લગન શા માટે' એ પ્રશ્ન પૂછી દેવાય છે.

લગન ! કેવો સુંદર મંથરો ચમ્પ્ ! કાંઈક કવિજન દહે છે સ્ત્રી પુરુષનું લગન તો સંસારના સૌ સુખોનું મૂળ છે ને જન્મેજન્મના પુરુષવતનું મંગલ ફળ છે. " લગ એટલે પ્રભુતામાં પગલાં મોકલવાં "-સંસારમાં સ્વર્ગ વતારવું. સંસારની સર્વ ઉપાધિઓને દૂર રાખનાર આત્માને કિન્નતિ પથે દોરનાર અને અન્યોન્યની પ્રીતિ મંથીથી જીવનને અગોહું-જીવવા જેવું બનાવનાર લગન નિવડે હેતુ. નામ લગ. પ્રીતિના અનંત પ્રવાહમાં હૃદયે હૃદય મળી જાય. બે આત્માનું એકંય સંધાય ને કિમયનાં મન, હૃદય ને આત્મા અનુપમ શાંતિ ને તૃપ્તિ અનુભવે એવું નામ લગન ને એજ લગનો હેતુ.

લગન એટલે, પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષે એક વાર ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ સ્વીકારવોજ જોઈએ એ પ્રચલિત રહીને અનુસરવા માટે-અનિચ્છાએ પણ-ગમે તે એકાદ વ્યક્તિ સાથે પરણવા ખાતર પરણવું એ નહીં ! લગન એટલે અમુક ગૃહસ્થના કોઠરાને કે કોઠરાને પરણનાર કાંઈ ન મળ્યું એમ વાતો ધાય એ માટે ઉતાવળે લાકડે, માંકડું વગગાડી દેવું એ નહીં. લગન એટલે, કાંઈ આશા-ભર્યા-શિક્ષિત યુવાનની હિંમતોને ભરખીભૂત બનાવી ત્હેની અનેક અભિલાષાઓને કચડી, નાખે એવી એકાદ સ્ત્રી સાથે ત્હેની મરજી વિરહ પણ ત્હેને ખાંધી દેવા એ નહીં. લગન એટલે કુસમકળી જેવી કાંમ અને ભાવનાયુક્ત હૃદયોએ સંજોગોએની સગવડ પ્રમાણે ગમે ત્યાં પરણી જવું પડે એ નહીં. લગન એટલે-અને જીવનનિર્વાહ ચલાવવાનો સહેલો અને સરળ માર્ગ નહીં; 'અમળા' કહેવાય છે માટે પુરુષનું રક્ષણ મેળવવાની અલાવરુપક જરૂરીયાત નહીં; કાંઈ એકાદ ફૂળનો નિર્વંશ જતો અટકાવવા માટેનું સાધન બનવાનું નહીં, લગન એટલે સ્ત્રી હોવાના કારણેજ પુરુષ મનાતી એકાદ હૃદયક વ્યક્તિની પણ સેવિકા બની રહેવું એ નહીં; ને-લગન એટલે, સ્ત્રી પુરુષનો માત્ર શારીરિક સંજોગ નહીં !

લગનની જરૂર સ્ત્રી પુરુષ કિમયને માટે શરીરસુખ કે વ્યવહારિક સગવડો કરતાં મન, હૃદય ને આત્માના અસ્પૃશ્ય આનંદ ને શાંતિ માટે વધારે છે, લગની જરૂર અન્યોન્યની સાલથી મનુષ્ય જાનની સેવા સાધી શકાય ને પોતાના જીવનવિકાસ સાથે ખીજ અનેકનાં જીવન કિન્નત

બનાવી શકાય એ માટે બધારે છે. એમ ન થાય, લગ્નથી આનંદ, શાંતિ, વૃદ્ધિ મળવાં તો દૂર રહ્યાં પણ નિરંતરતા કલેશ કંકાસ કે તીવ્ર મનોવ્યથામાં સ્ત્રી પુરુષ ઉભયને જીવન નિભાવવું પડે. જીવી નાખવું પડે તો એ લગ્નનું પ્રયોજન શું? અર્હાંગ પેલો નિરર્થક—દાર્શ્વરૂપ લાગતો પ્રશ્ન. ફરી પોકાર કરે છે; ત્યારે, લગ્ન શા માટે ?

હિંદુ સમાજમાંથી બાળલગ્ન ને અયોગ્ય લગ્ન-કન્નેડાંનાં અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે આજ સુધીમાં ઓછા પ્રયત્ન નથી થયા લેખો, બાપણો અને પરિપટો દ્વારા નેમનાથી ને બન્યું તે તેમણે કર્યું છે ને કરે છે. આ પ્રયત્નો એક નિષ્ફળ પણ નથી નિવડ્યા. પણ પ્રત્યક્ષ લાભ જે કંઈ થયા હશે તે એટલા ઘોડા છે કે એથી રહેજ પણ સતોપ માની શકાય એમ નથી. આ અનિષ્ટો ગામડાંના અશિક્ષિત વર્ગમાં અથવા હલકી મનાતી જાનોમાંજ પ્રવર્તે છે એમ પણ નથી. શહેરની કેળવાયેલી અને ઉચ્ચ જાતિઓમાં પણ એનો સમુજો નાશ નથી થયો. હા, બાળલગ્નો તેમનામાંથી સુમાર્યે નાબુદ થયાં છે, પણ અયોગ્ય લગ્ન તો બંધ નથીજ થયાં એ વાત હિંદુત્વના કે સમ્યતાના જીક્રા સાથા નીચે છૂપાવી છૂપાય એમ નથી.

પણ, આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં એક ખુલાસો કરવાની જરૂર લાગે છે. લેખનો હેતુ દરેક લક્ષ-લક્ષ માત્ર અયોગ્ય હોય છે-થાય છે એ નથી; એમ હોય શકે પણ નહીં, અને એવું લખવાની ધૃષ્ટતા કરીને યોગ્ય લગ્નોથી સુખ-આનંદના હિંદોળે જૂલતાં સુભાગી યુગલોનો રોય બહોરી લેવાને પણ હું બિલકુલ તૈયાર નથી ! પરંતુ, દર્ભાગ્યે આપણો સંસાર એવાં સ્વર્ણ લગ્નોથી આખોય જળકી રહ્યો નથી તેથી આ દુઃખદ અને કટુ સત્ય કહી દેવાય છે ને તેથીજ 'લગ્ન શા માટે' એ પ્રશ્ન ફરી ફરી ઉઠે છે

—જયોત્સ્ના શુક્લ.

“આપણા લગ્નની ખુશાલીમાં એક મહોટી મીઠાઈની આપવાની મહારી ઇચ્છા છે. તે દિવસે તું બધી સ્ત્રીઓને આજી નાંખજે ને બધા પુરુષોને મહારી અદેખામ આપે એવું કરજે.”

“સુખ મેળવવા માટે આ બધી ધાંધલની જરૂર છે ?”

Le gendre de M. poirier.

ધર્મ પરત્વે કેક.

લે. રા. ધીરુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.

‘There was and has been an uninterrupted continuity’ in the life of the ancient civilization of the Indo-Aryans showing that it possesses a strong vitality acquired in the course of ages through strenuous self exertion and hard self-culture.’

આર્થિકોએ પોતાની અવનતિના સમયમાં અનહદ આર્થિકસિદ્ધિઓ મેળવી છે. hard self-culture. સદન કરવું એ જૂઠી વાત છે; જનન થયું એ બીજી છે છતાં આટલા કુપર-ધીન પોતાની બધી પુરાણી સંપત્તિ પડી ન રહી હોય એમ બહુ જાણ અભ્યાસીઓ-યુનીવર્સિટી કે વિશ્વવિદ્યાલયનું જેવું પ્રમાણ પત્ર પ્રસારતા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો-પણ માને છે. કદાચ આટલા ઉપસ્થાન એ લોકો કયાં સુધી મિથ્યાભિમાનને વશ થઈ શકે છે તેનો એક નમૂનો નીચેના પરથી જાણીશો.

મોટી મોટી પ્રજાના જીવનમાં સૈદ્યો સુધી ધોઈયતા અધઃપતનો હોવાના પ્રમાણો ઇતિહાસમાંથી જરૂર છે. રોમની પડતી પછી એજી કંઈપણ ધ્યાન ખેંચે એવું પ્રાપ્ત થયું છે? યુરોપીય સંસ્કૃતિના રચના સાગરિ દળુ ગ્રીસ છે! પર્શીયાની જૂની મહત્તા કયાં છે? ઇજીપ્ત એશીયાના આ અને એસીયાના પત્ર કયાં છે? પેરુ અને મેક્સિકોની સંસ્કૃતિઓ પણ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ છે આ બધાના જીવનની તમને બીજાગરીઓ ભસ્મભાવ થઈ ગઈ છે અને ફરી પરીપ્ત કે ક્ષેત્રીય થવી અશક્ય છે; પણ દિનકરું જીવન તે કદાચ સંસ્કૃતિની શ્રેણીમાં છેલ્લી શ્રેણી પર હોય-કેમ? બ્રાહ્મણીયપર જ સદા સર્વદા વિરાજતું હોય! તેમ એની તમામ વિકૃતિ આરોગ્યે યશોજનકાર ગણી છે!

ધર્મને ભગતી બાજુઓમાં પણ આવું જ બન્યું છે અને બનવા પામે છે. અહમ શેર્ષ અને શેર્ષીશી, પોતાના તમામ જરૂરીમૂલ્ય મંત્રોને વળગી રહેવાનું સંકરેલા કે પછાત તમામ આરો પક્ષ કરે છે. અને તે બાજુમાં પૂજારું પડી રાખવું એ આર્થિકતાનું તે એક ચોક્કસ અને બીજાવું લક્ષણ છે. ભૂતકાળના એક મુજબ

કદાચિદપિ પર્યદન શશિચાલમાસાદવેત્
ત જ્ઞ પ્રતિનિષિદ્યમૂર્ચનચિત્તમારાધયેત્ ॥

આ જરૂર સખત શબ્દો છે. ‘એ કે દમજીના’ જમાના માટે એ વાપરી શકાય. એક તરફ સ્વરાજ્ય, સ્વરાજ્યતાં સંખત, વીરહા કે બજારમાં કુદાપે જાય છે ત્યારે પ્રજા બીજી તરફ કરે છે તે શક્ત એટલુંજ કે ચેલાતુર બની તેમાં પોતાનો મૂર બેગવવો. બીજી કાંઈ રીતની તકલીફ વડાવવા લોકો તૈયાર નથી.

રોમ કે ગ્રીસ કેમ એક દિવસમાં બંધાયું નહોતું. જ્યાં ખરી Continuity નથી ત્યાં લોકો માને છે જ્યાં હોવી જોઈએ—to any real Self-Government ત્યાં લોકો આત્માન પર આધાર રાખે છે આથી બીજી આર્થિક વિચિત્રતા કે વિપરીતતા શી હોઈ શકે?

ધર્મ એ કોઇ ખાસ આર્ય એટલે આ દેશનોજ ગાંડુ નથી છતાં અદિની પ્રજાને મન એ કોઇ દરેક રોગપર રામખાણ ધલાજ હોય જેમ અમૃતાંજન અને ખીછ કેટલીક quack દવાઓ દરેક રોગ પર અકસીર હોય છે તેમ કુદરતની એક તાસીર છે.

ધર્મની લાઝસાના સંસ્કારો હજુ સુધી એટલા સચોટ છે કે અત્યારના કેળવણીદારો પણ ધાર્મિક શિક્ષણ આપે. ધર્મ વગર પૃથ્વી રસાતળ થતી જાય છે હયાદિ ચેતવણીના પૂકારો ઉઠાવ્યેજ રહે છે. લોકો હજુ સુધી ધર્મથી ધરાયા નથી. આમાના ધણાખરાને મન ધર્મ એ કોઇ ફીરસ્તો છે. open sesame ની માફક એ તમામ સ્વર્ગના દાર ખુલ્લા મૂકી દેશે. જે કોઇ કહે છે તે કંઈક આંતું

આર્ય દેશની ધર્મ જયંતિ તથા સમયનો ખ્યાલ કરો

અતિ જળાઓ વૈભવી ઉત્સાહી દત્તો હિન્દ જગનો હીરો

પછી તરત

આ સંસાર અસાર સુખમાં મતજ ધર્મ જૂલનો મનથી

ક્ષણભંગુર સંસાર સુખમાં અવર કાંઈ સુમત્રુજ નથી

વૈભવ અને ઉત્સાહ; નિઃસારતા અને ક્ષણભંગુરતા ! આ કેવી જાતના આદર્શો છે ? ઉત્સાહ અને ક્ષણભંગુરતાને વિરોધ હોય કે ન હોય પણ વૈભવ અને નિઃસારતાને તો છેજ. આવી રીતે આપણા તમામ આદર્શોમાં કદાચ પહેલા Continuity હોય પણ પૂર્વ પશ્ચિમનો યોગ થતાં તો રહી નથી.

‘અતિ સર્વથ યજ્ઞેયેત્ એ કોઇ મહાપુરુષનું વાક્ય છે. કોઇપણ યીજમાં દદ વિપરાંત આસક્તિ દિતાવદ નથી. ત્યારે હિન્દુ સંસાર કે જગત્માં તો ‘જ્યાં જ્યાં નજર દરે’ ત્યાં ધર્મની યાદીજ ભરી મૂકી છે. એ ઘેલછા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સંગીત વ્યવસ્થાના ખ્યાલો મૂત સ્વરૂપમાં તો ઉતરી શકેજ નહિ’ અને કદાચ મનોદષ્ટિ સમક્ષ ખડા થાય તો તે પણ કોઇ સ્વપ્નવત સંગી જવા ખાટે, જે પરમેશ્વરને ભજવા હોય તો તે પણ અમૂક દહમાં નહિ’ તો તહેમને કંટાળો આવવાની હહેલત રહે છે. જે ગાંડુ પ્રેમ દોય તો તેથી પણ કંઈ ફાવડો નથી પ્રેમ પણ એક જાતની ઘેલછાજ છે એમ કવિ શેકસપીઅર પણ કહે છે. જે કોઇ સ્ત્રીને ત્દમે ખૂબ વ્દાતા દો તો જંગલ સેવવુજ પડશે. ત્યાં જમ કવિતા કરવી પડશે કે પછી દરેક સજીવ નિર્જીવ વસ્તુ પાસે બીખ માંગેજ પડશે (તંત્ર પ્રયચ્છ મે કાન્તા મતિરસ્યા યગ્ગ દ્વતા, ત્યાં પણ ફરીને બેસવાનું મળશે એમ ધારશે તો એક મોટી બલ છે. ‘પાંદરીયે પાંદરીયે પ્રગટે પ્રિયતમનો અનુરાગ’ કે

‘અહો વિધવા દાર ખૂંટ્યા વિપડમાં

અહો અવધનને અક્ષયોગ મર્યા’

એમ કદાચ માનશે પણ આ જીવનવન્તા જગત્લી દષ્ટિએ તો એવો મોગ એક અનદદ સ્વાર્ સિવાય ખીજુ કશુંજ નથી.

‘Here with a little bread beneath the bough

A flask of wine, a book of verse,

And thou beside me singing in the wilderness

•• Oh wilderness were Paradise enou.”

નથી. સંસારી મનુષ્યોને કુદરતી અને મનુષ્યનિર્મિત આદતો ને જાનજો વિવિધ સ્વરૂપમાં નિ-
રંતર પીડ્યાં કરે છે; ને એ પીડાઓ કાઠ કાઠક પ્રસંગે અતિ યાની અને ધૈર્યશાળી વ્યક્તિઓને
પણ નાશ્ટે એવી મુશ્કેલીમાં લાવી મૂકે છે. આવે સમયે સ્ત્રી પુરુષની મૈત્રી એ એકજ વસ્તુ
એવી છે કે જે ગમે એવા વિષય વાતાવરણમાં પણ ધડીમર વિશ્રાંતિજનક, આદલાદકારી લાગે
એ એકજ વસ્તુ એવી છે કે જેને લીધે ગમે એવી મહાન આપત્તિમાં પણ મનુષ્ય છેક નિરાધાર
નથી બની જતું, સખની થોડીક ક્ષણે એવી ને પામે છે જ્યારે દુઃખ કે વિપત્તિઓના આણુંઓને
પણ ત્યાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી રહેતો. એવી મૈત્રી સાધવી, જમતૂની સૌ કસેસજનક પીડા-
ઓમાંથી મુક્ત થઈ હૃદય ઢાલવવાનું અપૂર્વ વિશ્રાંતિસ્થાન મેળવતું. એ લગન, એ લગનનો હેતુ.

પણ કેટલાં લગન આવાં અન્યોન્યને માટે વિશ્રાંતિસ્થાન બને એવાં હોય છે ? લગનથી ઉપ-
જેતાં દુઃખો, કંકાસો-દેખીતા કે છૂપા-અને ત્હેનાં ત્રાસજનક પરિણામ એ તો હજીયે ધર ધરની
કથા છે. અને તેથીજ 'લગન શા માટે' એ પ્રશ્ન પૂછી દેવાય છે.

લગન ! કેવો સુંદર મધુરો શબ્દ ! કોઈક કવિજન દહે છે સ્ત્રી પુરુષનું લગન તો સંસારના
સૌ સુખોનું મૂળ છે ને જન્મોજન્મના પુરવવતનું મંગલ દ્રવ્ય છે. " લગન એટલે પ્રજ્ઞતામાં પગલાં
માંડવાં " - સંસારમાં સ્વર્ગ હિતારતું. સંસારની સર્વ ઉપાધિઓને દૂર રાખનાર આત્માને કલ્પનતિ
પથે દોરનાર અને અન્યોન્યની પ્રીતિ અર્થીથી જીવનને અમોહનું-જીવવા જેવું બનાવનાર લગન
નિવરે રહેતું નામ લગન. પ્રીતિના અનંત પ્રવાહમાં હૃદયે હૃદય મળી જાય, એ આત્માનું ઐશ્વર્ય
સંધાય ને ઉમયનાં મન, હૃદય ને આત્મા અનુપમ શાંતિ ને તૃપ્તિ અનુભવે એવું નામ લગન ને
એજ લગનનો હેતુ.

લગન એટલે, પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષે એક વાર ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ સ્વીકારવોજ નોંધએ એ પ્રથ-
સિત રૂઢીને અનુસરવા માટે-અનિચ્છાએ પણ-ગમે તે એકાદ વ્યક્તિ સાથે પરણવા ખાતર પરણતું
એ નહીં ! લગન એટલે અમુક ગૃહસ્થના ડોકરાને કે છોકરીને પરણનાર કોઈ ન મળ્યું એજ
વાતો થાય એ માટે ઉતાવળે લાકડે માંકડું વળગાડી દેવું એ નહીં. લગન એટલે, કોઈ આશા-
ખર્ષા-શિક્ષિત યુવાનની ઉર્મિઓને બરમીશૂત બનાવી ત્હેની અનેક અભિલાષાઓને કચડી નાખે
એવી એકાદ સ્ત્રી સાથે ત્હેના ગરજ વિરહ પણ ત્હેને આંધી દેવો એ નહીં. લગન એટલે કુસુમકળી
જેવા કોમ અને ભાવનાયુક્ત દન્યાઓને સંબંધીઓની સગવડ પ્રમાણે ગમે ત્યાં પરણી જવું
પડે એ નહીં. લગન એટલે એ ને જીવનનિર્વાહ ચલાવવાનો સહેલો અને સરળ માર્ગ નહીં;
'અમળા' રહેવાય છે માટે પુરુષનું રક્ષણ-મેળવવાની અલાવચ્ચક જરૂરીયાત નહીં; કોઈ એકાદ
કૂળનો નિર્વંશ જતો અટકાવવા માટેનું સાધન બનવાનું નહીં, લગન એટલે સ્ત્રી હોવાના દારણેજ
પુરુષ મનાતી એકાદ કુલસક વ્યક્તિની પણ સેવિકા બની રહેવું એ નહીં; ને-લગન એટલે, સ્ત્રી
પુરુષનો માત્ર શારીરિક સંબંધ નહીં !

લગનની જરૂર સ્ત્રી પુરુષ ઉમયને માટે શરીરસંપ્ત કે વ્યવહારિક સગવડો કરતાં મન, હૃદય
ને આભાના અરખસિત આનંદ ને શાંતિ માટે વધારે છે, લગનની જરૂર અન્યોન્યની સાચીથી
મનુષ્ય બનીને સેવા સાધી શકાય ને પોતાના જીવનવિકાસ સાથે ખીજ અનેકનાં હૈદન કલ્પનત

અનાવી શકાય એ માટે વધારે છે. એમ ન થાય, લગનથી આનંદ, શાંતિ, વૃષ્ટિ મળવાં તો દૂર રહ્યાં પણ નિરંતરતા ફલેશ કંકાસ કે તીવ્ર અનોખામાં સ્ત્રી પુરુષ ઉભરતે જીવન નિભાવવું પડે. જીવી જાવું પડે તો એ લગનનું પ્રયોજન શું? અર્હોજ પેલો નિર્ચય-હાસ્યારૂપદ સાગતો પ્રશ્ન ફરી પોકાર કરે છે; ત્યારે, લગન શા માટે?

હિંદુ સમાજમાંથી બાળલગન તે અયોગ્ય લગન-કળેડાંનાં અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે આજ સુધીમાં આજ પ્રયત્ન નથી થયા. લેખો, બાપણો અને પરિપક્વો દ્વારા જેમનાથી જે બન્યું તે તેમણે કર્યું છે ને કરે છે. આ પ્રયત્નો છેક નિષ્ફળ પણ નથી નિવડયા. પણ પ્રાયશ્ચ લાભ જે કંઈ થયા હશે તે એટલા થોડા છે કે એથી રહેજ પણ સંતોષ માની શકાય એમ નથી. આ અનિષ્ટો ગામડાંના અશિક્ષિત વર્ગમાં અથવા હલકી મનાતી જાતોમાં જ પ્રવર્તે છે એમ પણ નથી. શહેરની કેળવાયેલી અને ઉચ્ચ જાતિઓમાં પણ એનો સમુજો નાશ નથી થયો. હા, બાળલગનો તેમનામાંથી સુભાગ્યે નાશ થયાં છે, પણ અયોગ્ય લગન તો બંધ નથી જ થયાં એ વાત હિંદુત્વના કે સભ્યતાના જીર્ણ સાથા નીચે છૂપાવી છૂપાય એમ નથી.

પણ, આ લેખ પૂરા કરતાં પહેલાં એક ખુલાસો કરવાની જરૂર લાગે છે. લેખનો હેતુ દરેક લગ્ન-લગ્ન માત્ર અયોગ્ય હોય છે-થાય છે એ નથી; એમ હોઈ શકે પણ નહીં, અને એવું લખવાની ધૃષ્ટતા કરીને યોગ્ય લગનોથી સુખ-આનંદના હિંદોળે જુલતાં સમાજી યુગલોને! રોપ બેઠોરી લેવાને પણ હું મિલકુલ તૈયાર નથી! પરંતુ, દુર્ભાગ્યે આપણો સંસાર એવાં સુવર્ણ લગનોથી આપોય ઝળકી રહ્યો નથી તેથી આ દુઃખદ અને કટુ સત્ય કહી દેવાય છે ને તેથી જ 'લગન શા માટે' એ પ્રશ્ન ફરી ફરી ઉઠે છે

—જયોત્સ્ના શુક્લ.

“આપણા લગનની ખુશાલીમાં એક મોટી મીઝગાની આપવાની મહારી મળ્યા છે. તે દિવસે તું બધી સ્ત્રીઓને આજ નાંખજો ને બધા પુરુષોને મહારી અદેખાઈ આવે એવું કરજો.”

“સખ મેળવવા માટે આ બધી ધાંધલની જરૂર છે?”

Le gendre de M. poirier.

ધર્મ પરત્વે કે.

દે. રા. ધીરૂ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.

'There was and has been an uninterrupted continuity in the life of the ancient civilization of the Indo-Aryans showing that it possesses a strong vitality acquired in the course of ages through strenuous self exertion and hard self-culture.'

આર્યશોકાએ પોતાની અવનતિના સમયમાં અત્યંત આર્યસંદિગ્ધતા ગતાવી છે. hard self-torture. સદન કરતું એ જૂદી વાત છે; જલત થવું એ બીજી છે છતાં આટલા ઉપરથીજ પોતાની બધી પુરાણી સંપત્તિ પડી ન રહી હોય એમ બહુ ઠંડા અભ્યાસીઓ-શુનીવર્સિટી કે વિશ્વવિદ્યાલયનું ઉચ્ચ પ્રમાણ પર ધરાવતા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો-પણ માને છે. ક્ષત આટલા ઉપરથીજ એ શોકા ક્યાં સુધી મિથ્યાભિમાનને વશ થઈ શકે છે તેનો એક નમૂનો નીચેના પરથી જણાશે.

મોટી મોટી પ્રજાના જીવનમાં સૈકાઓ સુધી પહોંચતા અધઃપતનો હોવાના પ્રમાણો ઇતિહાસમાંથી જરૂર છે. રોમની પડતી પછી એવું કંઈપણ ધ્યાન ખેંચે એવું પ્રાપ્ત કદ્યું છે? પુરોષીય સંસ્કૃતિના રચનો સામયિક દબાવી દીધી છે! પર્શીયાની જુની મહત્તા ક્યાં છે? ઇજિપ્ત, બેબિલોનીઆ અને એસીરીયાની પણ ક્યાં છે? પેર અને મેક્ષિકોની સંસ્કૃતિઓ પણ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ છે આ બધાના જીવનની તમામ બીજાગારીઓ અરમસાત થઈ ગઈ છે અને કરી પ્રદીપ્ત કે વિતેજીત થવી અશક્ય છે; પણ દિનદિનું જીવન તો કદાચ સંસ્કૃતિની છેલ્લામાં છેલ્લી રાચપર હોય-કોઈ ધ્વાસગીરિપરજ સગા સર્વદા વિરાજતું હોય! તેમ એની તમામ વિભૂતિ આર્યોએ યશોજ્વલન ગણી છે!

ધર્મને લગતી આખતોમાં પણ આવુંજ બન્યું છે અને બનવા પામે છે. અડગ ધૈર્ય અને શૌર્યથી, પોતાના તમામ જર્જરીભૂત મંતવ્યોને વળગી નેહવાનું સુધરેલા કે પછાત તમામ આર્યો પત્થર કરે છે, ગમે તે આખતનું પુછું પકડી ગળવું એ આર્યતાનું તો એક એવુંજ અને બીજવેનું લક્ષણ છે. અતીતના મોટા મૂલ્ય

કદાચિદપિ પર્યદન શશવિપાલમાસાદયેત

ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્ચજનચિત્તમારાધયેત ॥

આ જરા સખત શબ્દો છે. જે કે દમણના જમાના માટે એ વાપરી શકાય. એક તરફ સ્વરાજ્ય, સ્વરાજ્યનાં શંખનાદ, વીરહાદ કે બાળ્યમાં કંઈકે જાય છે ત્યારે પ્રજા બીજી તરફ કરે છે તે રક્ષા એટલુંજ કે વેલ્લતુર ગતી તેમાં પોતાનો સર બેગવલો બીજી કોઈ રીતની તકલીફ ઉઠાવવા શોકા લેવાર નથી.

રોમ કે ગ્રીસ કેઈ એક દિવસમાં બધાનું નહોતું. જ્યાં ખરી Continuity નથી ત્યાં શોકા માને છે જ્યાં હોવીજ નેહએ-to any real Self-Government ત્યાં શોકા આનંદના પર આધાર રાખે છે આથી બીજી આર્ય વિચિત્રતા કે વિપરીતતા શી હોઈ શકે ?

ધર્મ એ કોઇ ખાસ આર્ય એટલે આ દેશનોજ ગદુ નથી છતાં અહિંની પ્રજાને મન એ કોઇ દરેક રોગપર રામખાણ ઇલાજ હોય જેમ અમૃતાંજન અને ખીજ કેટલીક quack દવાઓ દરેક રોગ પર અકસીર હોય છે તેમ કુદરતની એક તાસીર છે.

ધર્મની લાલસાના સરકારો હજુ સુધી એટલા સચોટ છે કે અત્યારના કેળવણીકારો પણ ધાર્મિક શિક્ષણ આપે, ધર્મ વગર પૃથ્વી રસાતળ થતી નય છે છતાંદિ ચેતવણીના પૂકારો ઉદાગ્રેજ રહે છે. લોકો હજુ સુધી ધર્મથી ધરાયા નથી. આમાના ધણાખરાને મન ધર્મ એ કોઇ ફીરસ્તો છે. open sesame ની માફક એ તમામ સ્વર્ગના દાર ખુલાં મૂકી દેશે. જે કોઇ કહે છે તે કંઈક આંતું

આર્ય દેશની ધર્મ જાગૃતિ તથા સમયનો ખ્યાલ કરો

અતિ યજ્ઞો વૈશ્વત્રી ઉત્સાહી હતો હિન્દ જગનો હીરો

પછી તરત

આ સંસાર અસાર સુખમાં મતુજ ધર્મ બૂલનો મનથી

ક્ષણભંગુર સંસાર સુખમાં અવર કાંઈ સુઝતુજ નથી

વૈભવ અને ઉત્સાહ; નિઃસારતા અને ક્ષણભંગુરતા ! આ કેવી જાતના આદર્શો છે ? ઉત્સાહ અને ક્ષણભંગુરતાને વિરોધ હોય કે ન હોય પણ વૈભવ અને નિઃસારતાને તો છેજ. આવી રીતે આપણા તમામ આદર્શોમાં કદાચ પહેલા Continuity હોય પણ પૂર્વ પશ્ચિમનો યોગ યતાં તો રહી નથી.

અતિ સર્વવ્યર્જયેત્ એ કોઇ મહાપુરુષનું વાક્ય છે. કોઇપણ યીજમાં હવે ઉપરાંત આસકિત હિતાવહ નથી. ત્યારે હિન્દુ સંસાર કે જગતમાં તો ‘જ્યાં જ્યાં નહર દરે’ ત્યાં ધર્મની યાદીજ ભરી મૂકી છે. એ ઘેસછા દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સંગીન વ્યવસ્થાના ખ્યાલો મૂર્ત સ્વરૂપમાં તો ઉતરી શકેજ નહિ અને કદાચ મનોદષ્ટિ સમક્ષ ખડા થાય તો તે પણ કોઇ સ્વપ્નવત સરી જવા માટે, જે પરમેશ્વરને બળવા હોય તો તે પણ અમૂક હૃદમાં નહિ તો ત્હેમને કંઠાળો આવવાની દહેશત રહે છે. જે બહુ પ્રેમ હોય તો તેથી પણ કંઈ ફાવડો નથી પ્રેમ પણ એક જાતની ઘેલછાજ છે એમ કવિ શેક્સપીઅર પણ કહે છે. જે કોઇ સ્ત્રીને ત્હેમે ખૂબ વહાતા હો તો જંગલ સેવણ પડશે. ત્યાં જઈ કવિતા કરવી પડશે કે પછી દરેક સજીવ નિર્જીવ વસ્તુ પાસે બીખ મોગેજ પડશે (હંસ પ્રયચ્છ મે કાન્તા ગતિરમ્યા ઘયા હતા, ત્યાં પણ હરીને ખેસવાનું મળશે એમ ધારશો તો એક મોટી બૂલ છે. ‘પાંદડીયે પાંદડીયે પ્રગટે પ્રિયતમનો અનુરાગ’ કે

‘અહો વિશ્વના દાર ખૂંધ્યા ઉલક્યાં

અહો અવધૂતને બ્રહ્મયોગ મળ્યા’

એમ કદાચ માનશો પણ આ જીવનવન્તા જગતની દ્રષ્ટિએ તો એવો યોગ એક અનહદ સ્વાર્થ સિવાય ખીજુ કશુંજ નથી.

‘Here with a little bread beneath the bough

A flask of wine, a book of verse,

And thou beside me singing in the wilderness

• • Oh wilderness were Paradise enou.”

(ધરાનતા સરીઓ પરમેશ્વરને પણ દાડ સાથે સરખાવે છે) જો કોઈ સ્ત્રી ત્હમને ખૂબ
હાલી હશે તો 'તે આદર્શ' આવી 'નિશ્ચીન જાણીએ ત્હાડ નામ' કરી પતિના નામની, માળાંજ
જાળ્યા કરશે. પછી ત્હમે એને 'ગૃહસ્થક્રમી' બનાવવાની કે માત્ર અને સ્વેચ્છાના સિદ્ધાંતોના એવ
લાગ્યો હોય અને એથી પણ વિશાળતર ક્ષેત્રમાં એની સાથે સહધર્મચાર કરવાની આશા રાખતા
હો તો તે નિરર્થક છે.

જંગલમાં હો કે જંગલમાં-જનસમુદાયના વિશાળમિધુમાં-પણ હું હોલો, તું હોલી જેવું
જીવન ઉપયોગિતાને સરવાળે તો શૂન્ય છે. 'અહાં મધ્યમિન્દુ' એકમેકમાં જડે પણ જો સીમા
ન હોય તો અહાંની પરિસ્થિતિ પણ ત્યાંજ યથા જશે. સદ્ભાગ્યે કુદરત પોતે કોઈ ધન્ય-તરિ
અથવા ministering angelનું કામ કરે છે અને દરનાં હુંગરની બધી મોહકતા ગુરૂત્વાકર્ષણ
જેવા નિયમને આધારે એક પરપોટાની માફક થમી જાય છે અને કદાચ રક્ષના કોઈ સિદ્ધાંતથી
ટકી રહે છે-તો નેમ્તી દદમાં એટલું ઠીક છે. જો બાલ્યવયમાં ઉપર બહુ પ્રેમ હોય તો બંગલા-
નું બંગલા જેટલી નવરાશ પણ અશક્ય છે એક ન્યાયાધીશને ન્હાનો ડોકરો સ્વેચ્છા રડતા લાગ્યો
એટલે કોઈ કોઈની સાથે રહી તો પછી ધર્મ ઉપર બહુ આસક્તિ હોય તો એ શિવાયની તમામ
બાબત પર દુર્લક્ષ્ય થશે-જો ધર્મ શિવાયની કોઈ વસ્તુ હોય તો-ઘણાખરા ધર્મ તો આસક્તિ
કરતાં વિરક્તિનેજ એવું સંધન ગણે છે તો ધર્મ પર આસક્તિ રાખવી એ પણ અધર્મજ છે
સંસાર જો લમ જાણું છે ઉંધ કે સ્વપ્ન છે કે મિથ્યા છે તો ધર્મ પણ છે જો અહાંની પ્રાપ્તિ
એકદમ કરવી હોય કે પરબલ સ્વરૂપમાં લીન થવું હોય તો ત્વરાથી સન્યસ્તદીક્ષા લો. બાલી
બમ રૂપી તિમિરથી બુદ્ધિને આવૃત થવા દેવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી. 'સંસાર શુ સસ્મા
ન્હીને' મનને પરમાત્મા સ્વરૂપમાં પ્હોચાડે રહેતા હો કે એ નેજોને અંગાર ત્હમને પોતામય
કરી દેતો હોય એવું પ્રતિક્ષણ માનતા હો તો જૂદી વાત છે. મીઠાંબાઈ જેવા દાખલાઓ મળે છે
પણ ખરા પણ બહુ કહાણી અને ગાંઠપણ વચ્ચે બહુ કેર નધી એમ કવિ પોષ કહે છે. ગાંઠ-
ઓની ઇસ્વીટાસમાં એક સામાન્ય રોગ એ જોવામાં આવે છે કે દર્દીઓ પોતે ચક્રવર્તી ગળ
હોય એમ માને છે અને પર્તે છે. એક અંગ્રેજ લેખક તો એમ પણ કહે છે કે આપણી હરતી
હરતી સુધિને બહુ મોટો બાગ હતું એવી ઇસ્વીટાસમાં સારવાર માટે મૂકવામાં આવતો નથી
એ શૌચનીય પરિસ્થિતિ છે. સારાંચ કે ધર્મની અતિ સત્યતાથી થતું તુકશાન વાસ્તવિક અથવા
વ્યવહારિક જગતમાં તો એક યતુંગ જોઈએ. બીજાએને માટે જંગલો તો છેજ ~~જંગલો~~ થોડી
જૂદી ઇસ્વીટાસ બંધાવવી જોઈએ. માનવીર શેડ પ્રેમચદ્ર રાખચદ જેવા બાલ્યવયનાં નરરત્નો એવી
સંસ્થાઓ સ્થાપે તો જનસમાજને કપટાગનાં એક અમેય સમુદ્રમાં ડુબાડી દે.

આખો જુગર કવિ અમે કહે છે કે 'નાર ન્હાનડી હવું પ્રસૂત' અને કહે પદાલ્ય ચક્રે
કેમ તરી. એ પ્રિયારાએ તો કવી કવી ફાડવા કાન હોય નાબુ હતું લમ માન. દુહીદી
જાંગી ને પ્રસ્થાનથીજ સત્તરમણનું પોટકું વજગાડશે તો ચાર ગાંઠજ ચાલવાના વાંધા હશે પછી
લાંબો અને ડગલે ડગલે હુંગરવાળો પંથ તે એ શી રીતે કાપશે? ન્હાના માથા પર મોટી પાથડી
પહેગવશે તો તે કદાચ શોભશે નહિ પણ ચાલી શકશે. ઘડીનાં પેડાં જેવી દેખાતી બાવનગરી
પાથડી વખણાય ને પણ ખરી, પણ ઘડીનાં પેડાં જેટલો બાર જો ખરેખર મૂકશે તો માથું
પીલાઈ નહિ તો ક્યારાહ તો જશેજ. પતંગ લોટે છે કે નહિ ત્હની ખાંતી ક્યાં શિવાય પંદર
કુટનું પૂરું લટકાવશે તો તે ચગશેજ નહિ.

હુનીયાના તમામ ધર્મોતું કદમ્બ સ્થાન એશિયા ખંડ છે. ધર્મની ગંગા એશિયામાંથીજ વહેતી હતી અને પૃથ્વીના અંત સુધી વહેશે. એશિયાખંડે ધર્મના ત્રાજવાની ઠાંડી પકડવાની કૌશલતા જગતને બતાવી ન હોત તો અત્યાર પૂર્વે ક્યારનો પૃથ્વીનો બીજો અધો ભાગ છુટો પડી તમામ આણુઓ પરમાણુઓ થઈ ગયા હોત અને કદાચ 'ત્હેમનું' અસ્તિત્વ હોત તો તે પણ પચ્ચોતેર કે ચોર્યાઈ વસ્તુઓનાં રૂપમાં ને પહેલાં તો કદાચ ગોળાનો બીજો અધો ભાગ એકદમ ખરી પડત અને આ બ્રહ્માંડ નિમન્ત્રણ અથવા solar systemમાંથી ચલિત થઈ બીજા તારાઓ પર પડી ફેટલાઈને કચરી નાંખ્યા હોત. હિન્દુસ્થાન એ એશિયાનું હૃદય છે એટલે જ કંઈ ગતિ મળે તે ન્યાંથીજ હોઈ શકે. વેદાન્તનું કુદ જો એણે ખંડખંડને પાણુ ન હોત તો કોઈ પણ પ્રજાનો ઉછેર અશક્ય હોત આ વિગતોમાં કદાચ અમૂક-તૂત અંશે-સત્ય હશે અને દલીલ ખાતર સ્વીકારીએ કે અક્ષરશઃ ખરી છે પણ તેથી કોઈ રીતનો શુકરવાર સંભવે છે? જે પ્રજા પોતાના ક્ષેત્ર તરીકે અહંભાવને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખે છે. જે પ્રજા હંમેશા બોધ પણ એકંદરે આદાજ પ્રકરિતો આપે છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ કોઈ કાળે હોય તો પણ અત્યારે અને આ બાબતમાં તો ખાસ કરીને પોતાની વિપરીત સ્થિતિનું સચોટ દિગ્દર્શન કરાવે છે. થોડે અંશે ખરા અને બહુ મોટે અંશે માની લીધેલા ભૂત ગૌરવની પુનરોક્તિ પરપરાથી સામુ વાતાવરણ બધું કલુષિત કરી મૂકે છે.

અહિંનું વાતાવરણ તો ધર્મની ઉત્પત્તિ માટે અનુકૂળ છેજ પણ હવાપાણી પણ આ તથા બીજી બાબતમાં આપણને મદદતા અર્પી રહે છે. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર તો પ્રથમ આસેજ મક્ષિકા અથવા શરૂઆતથીજ નિરાશાનો ધ્વનિ રેલાવી રહે છે એના ચબ્બો બરાબર યાદ નથી પણ બાવાર્થ કંઈક નીચે મુજબ છે.

'This unfortunate country it appears from all its past hitherto known has always been a prey to foreign domination. Other virile races from the north invaded it from time to time, had both rigour of physique and freshness of mutuality and lost gradually in both when they settled down permanently until other such races invaded it again.'

સ્વરાજ્યની લાયકાત તો આ દેશનાં લોકોમાં હતીજ નહિ એમ આવી આવી બાબતો હપરથી જણાઈ પડતાથી પ્રતિપાદન કરે છે. જે કંઈ એવી શક્તિ કે બચવશા દેશને મળી ને પહેલાં ઉત્તર દુધમાંથી ઉતરી આવેલા આર્ય લોકોનાં યોગાને પ્રતાપે ત્યારબાદ જે લોકો તરબ મારી બેઠા ત્હેમને લીધે; અત્યારે પાશ્ચાત્ય અંગ્રેજ પ્રજાનાં હાહડહડા જડવ દેથી.

ધર્મની બાબતમાં હવાપાણી કેટલો ભાગ ભજવે છે તેનું સાંસ્કૃતિક નિરૂપણ કોઈ સમર્થ હવા શક્તિ કરે તો ઉપયોગી થઈ પડે એ નિઃશંક છે પરંતુ અસર તો કરતાંજ હોવાં જોઈએ. અંગ્રેજ લોકો જડવાદી થવાનું પસંદ કરે છે તેનું એક કારણ તેમને કામ કરવાનું ગમે છે. આપણને તો આપણા પૂર્વજો રેતીની ધડીઆળ ગમતા તેજ ઠીક થઈ પડે મીનીટ મીનીટનું ધાંધલીક જીવન આપણને પાલવે તેમ નથી. જે લોકો માગે છે તે લોકો ધોરમાંથી વડી આવતા લાગે છે. અંગ્રેજ લોકોને પણ તખ્તીયત સુધારવા વખતોવખત રમ લઈ ઘેર જવું પડે છે. પાશ્ચાત્ય રીતિઓના અંધ અનુકરણથી આપણી સ્થિતિ એકંદરે શાંતિરૂપ સંપન્નિમાતો મુશ્કેલી

મઈ છે! જે કાષ્ઠ સો વર્ષ જીવનાર અત્યારની સમાજમાંથી મળે તે આપણું અડો ભાગ્ય સમ-
જનું. ઉન્દાળાની જાતમાં જ્યારે પૃથ્વી ગળું મળું થઈ રહેતી હોય ત્યારે, ધરના એક
ખૂણામાં જોળાઈ પછી એક કોઠું કે નેપ સ્વર્ગીય દલાણુ છે. આપણો જાડપાસો વડ લીમડો ઇત્યાદિ
તાપને અમુક અંશે નિવારે છે પણ તેથી સ્નાયુઓ શિથિલ થાય છે કિત્તેજીત નહિ. એટલે એકંદરે
સુખ, શાન્તિ, પૃથ્વીપર સ્વર્ગ કે પછી ભવંકર વિરાગ એજ આપણા જીવનના પ્રેરક તત્વો છે.
મ્હોટ ભાગે વિરાગ પણ શું સચવે છે? અમુક અંશે શિથિલતા એજ આરામની શોધ. જે
જાવાઓ પોતાની જાતને રીએ છે-કેટલાક બીજાની માફક ખાણીની શોધ કરી સુએ છે બીજા
સોદાની સાંકુળાથી શરીરપર પ્રહાર કર્યો જાય છે તે બધું બહુ બરેલા મોક્ષ વિગેરે ખ્યાલોથી કરે
છે જે 'ભીમને' માથે બદ્ધ ન હોય તો પેટ પૂરતું ખાવાનું અને કાષ્ઠ સ્વર્ગમાં દિવસાવતું
નિવાસ સ્થાન ને જાંદગી એક સાંત બેસતું જાય છે. ઘડી નહિ પણ જીવનભર કોડી દેવી ધડમ-
* થઈ આહવા જગતની મુજબ એક મ્હોટી મહકાવે એવી સંખ્યા આખું જીવનવ્યતીત કરે છે.
સફામાએ એ લોકોમાં સંસ્કારને અભાવે રસતો ખાનંદ અનુભવી વ્યક્ત કરવાની શક્તિ નથી નહિ
તો આપણા સાહિત્યમાં એક કલાપિજ ન હોત પણ બીજા સેંકડો વર્ડઝરથી આપણા સાહિત્યને
આપણા ધર્મની માફક કાષ્ઠ અસ્પૃશ્ય આસ્માનમાં બહેકાવી દેત. વિધિની વિચિત્રતાથી કલાપિ
પણ જે કંઈ લવારા કરતાં દિખ્યો તે વર્ડઝરથી સહેવાસથી. જે વર્ડઝરથી અહિં જન્મ્યો હોત
તો એ 'નેચર્સ લાઇમીસ્ટ' અથવા કુદરત શિખવતો મહાગુરુજ ન હોત પણ કુદરતના ખોળામાં
અદનિશ્ચ માયું કુકાવતો કાષ્ઠ નિદ્રસ્થ મહાયોગી. લવારા કાણ કરે છે? અધુરા ધડા. ક્વિઓ
કાણ થઈ ગયા જાંદગીથી રહેજ રહેજમાં કંટાળતા. આખા જગતના સાહિત્યમાં સનમની શોધ
કાણ કરે છે? જે લોકોથી સનમ દૂર ન્હાસતી શરે છે તે. અહિં તો હંમેશની 'કુમારી કન્યા
કુદરત' વરમાળ લઇને પ્રલોકને ગળે પહેરાવવા તૈયારજ છે એટલે દમનની તા સ્વપંચર કાળે
આવેલા રાજાઓની માફક ચિંતા ચરત ચવાતું પ્રયોજન નથી પણ દિવસારાપણું છે. 'કુમારી
કુદરત તલને' એ કન્યા ત્યાં પરજુશી જીવનના કડવા ઘૂંટણ કે ઝેર દલાડતથી ચેતન જીવ બુદ્ધિઓ તો
કાષ્ઠ વીરજન હોય છે. જાહી બીજા બધા તો વિરાગને દાયે કરી હોરી લે છે. પુદ્ગ જોતમ પુદ્ધ
પોતે પણ. ગુદરશાસ્ત્રમ ધર્મ તો સન્નસ્તાશ્રમમાં પહોંચવાની તૈયારી છે. જે એ પગથીઆ વગર
જઈ શકો તો ચોનાં કરતાં કંઈ પીણું નથી. છેલ્લા સેન્સસ નીપોટ મુજબ કેટલા જાવાઓ છે?
આવતો ગણુરી વખતે બીજા કેટલા થશે રહેતો વતારો દર્દ બ્યોતીથી કદાચી.

ખરી રીતે અહિંની ગરમ હવા આંધ્રલોકોને વર્જ્ય છે અને હોવી જોઇએ. અહિં ઉતરી આવેલા
આર્યોને જે કાષ્ઠ હવા સ્વાસ્થ્ય માટે જરૂરી હોય તો તે હિમાલયની છે. આટલા ગરમ પ્રદેશમાં
તો એ લોકો ચિત્તશ્રમ વાયુથીજ પીડાય છે. દુર્ભાગ્યવશાત્ દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ તે લોકો પ્રયાણ
કરી શક્ત એ એ લોકો બહુલી ગયા હોય એમ લાગે છે. જે એમણે પોતાની ખોપરી જેવીને
તેવીજ ગખવી હોત તો તેમજ કરવું હતું. આઠ કુટ લાંબા ધરાનીઓમાંનાં કેટલાક દોઢ વેંતના
પણ થઈ ગયા છે. પાશ્ચાત્ય આર્યોએ તો ત્યાં જવું શરૂ પણ કરી દીધું છે. કમમાં કમ ગરમની
પૂજા તો તહેમણે કરેલીજ હતી. પૂનર્દિય વસ્તુઓ અપમાન સહન કરેજ નહિ એટલે ધણું કરી
કંઈ શિરોરેશે પ્રહાર કર્યો હોય કે ગમે તેમ પણ શી બદિરુખ્તતા દર્દે કરવાને બદલે ઉદ્ધાં દળુ
મુખી એક નાંચન પ્રકારનાં શીતજવરોત્પાદક જંતુઓ તહેમને સત્તાવે છે. સાપં અને ખાસ કરી

ગની મહત્તા તો તહેમને સ્વીકારવીજ પડી છે. નાગની કૃષ્ણ એ કલાની દૃષ્ટિએ મૂર્તિમંત લાવણ્ય એનો ડુંગ્ર સૌથી મધુર છે કે કેમ ને તો એ અદ્ભુત ચમત્કૃતિનો રસાસ્વાદ જોમણે કર્યો ત્યારે તહેમને તેરાવી કે પૂજાવી મંગાવીએ તો ખચર પડે. આપણા દૂનો ત્યાં સુધી જઈ શકશે ? ગણેજ. પણ જો એ જાણવાની આશાજ હોય તો વાસના રાખો એટલે સીદિ થશે એ મદદગાર જો સ્વર્ગજ દક્ષતરે તમારા નામપર એક પુણ્યનો મહા સંચય જો દશે તોજ પ્રાપ્ત થશે. ઇકી 'ફાકટ ફાંકાં મારે મૂરખડા બરે આબશુ' આથ ?'

નાગ એ ગુમાન છે. માથાપર મણિ હોય કે ન હોય પણ કલાના એ અંશનું અનુકરણ થાયેએ અનાયાસે કર્યું લાગે છે. કહેવત છે કે સંગ તહેવો રંગ. નહિનો આર્થ, અનાર્થ, હાણ, અહાણ, અધિકારી, અનધિકારી ઇત્યાદિ અર્થવિહીન આપ્તરંગો હજુસુધી આર્થ હોદધિમાં ઉઠળતાં ન હોત. ધર્મનું વિશિષ્ટ અંગ પૂજકબકિત તહેનો પણ વિકાસ આ બાબમાં નથી થયો એતું નથી. ખૂદ ભગવાન શેષનાગપર વિરાજે છે. રજગુને ગદસે આર્થ ઉદધિતું ચંચન કરવામાં વપરાયો હતો. નાગપાંચમનો તહેવાર પણ આવે છે. શિરજી તો વળી એને પકેજ રાખી ફેરે છે. ધર્મસાહિત્યમાં તો છૂટથી એનો ઉપયોગ થયો છે. ખાસ વ્યાસમુનિના રમમાં સાપ મનુષ્યવાયા ખોલે છે (સત્તઃ કરકોટકો નાગઃ શાન્તવ્યનુ નલમ વ્રજોત્ ઇત્યાદિ) નાગકન્યાઓ ઇત્યાદિ પણ આવે છે કેટલીક મનુષ્યના જેવી હોય છે અને મનુષ્યને પરજે છે પણ ખરી. ગુજરાતના મધ્યકાળના કવિઓએ તો કલ્પનાના ઘોડાજ ઘોડાવી મૂક્યા છે. સાધારણ સાહિત્યમાં પણ એ વંશ શ્રેષ્ઠ છૂટથી પ્રશસ્તિ પામ્યો છે. સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા કહીને સર્પને પ્રત્યેતું ઝણુ યથોચિત ફેડી શકાય. સિંહમૂઝ. બોરિંગમણિથી સતી સ્ત્રીની અને તેટલા માટેજ આર્થ સ્ત્રીની મહત્તા સ્વીકારી શકાય. સ્ત્રીના મોહક કેશકલપને કાળો નાગજુની ઉપમા મળે છે

જો કોઈના ગુણનું ગાન થાય તો તહેની અસર તેટલેથી અટકતી નથી. અવાજનાં મોગનં અને છે. તેમાંથી સૂક્ષ્મ જંતુઓ પાકે છે અને તહેનો એક ચેતનિંદુ રામેશ્વર બને છે. પ્રજુના ગુણી ગાવાનો પણ આજ મહિમા છે. નાદબ્રહ્મ દ્વારા પરમ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે જો હૃદયની સંલગ્નતાથી ગાન કર્યું હોય તો ભક્ત હૃદયની લીડ ભાંગવા ભગવાન પોતે વિમાનદ્વારા પધારે છે કે પછી પૂલવાટે પણ પધારતા હોય. બીડું મ્હારી બાં...ગળે હો...જી.

ભલે આર્થે રૂઆં કુઆં થઈને ગમે તેટલી ધાર્મિક લડત ચલાવે તોપણ આસપાસનાં આવરણો અને આમોહનાથી જો સર્વાંશે મુક્ત રહી શકવા શક્તિમાન હોત તો તે શ્રેકા અને દેવમાં બંદુ ફેર નથી—જેમ કેટલાક અડધા મનુષ્ય અને અડધા ઘોડા એવા માણસો હોય છે તેમ. પોતાની દેવ ભાષા તો ગુમાવીજ મેઠા છે. વળી અમરત્યં વ્રદ, ધર્મ ચરં રૂપી રૂદ યથેશે સિદ્ધાંત જહેને લોકો પૂર્વે અનાર્થગુણ્ય યથા વર્તવાનું કહી દસી કહાડતા તે તો ગમે તે દારણ સર સર્વ પ્રમાણિત છે એમ સંસર્ગમાં આવતા પાશ્વલ્યો હજુ સુધી પોકારે છે. An Indian is a liar એ જાણે Universal truth હોય એમ એ લોકો માનતા. કદાચ આર્થોએ તહેમને પૂરતું દારણ આપ્યુંજ હશે એમ ધારવું હોય તો ધારી લો. ખાસ કરીને જહોન જુઝની સ્થુત્ર જુદિએ તો કહેતી રૂપ છે એટલે એ જ કાંઈ સ્વીકારે તે સંપૂર્ણ ચોક્કસાઈ પૂર્વક.

શ્રામ્યજનોનો દેશવટો.

[રામ્ય અને સમાજના બુદ્ધી કાયદાઓની ત્રાસેલા સહૃદય
છવે આ સાદા રાસનો રસ ગ્રીષ્મી રાસો ! અધિ.]

હોડીવાળા હોડી તારી લંકાર
રહેવું નથી મ્હારે રાજજીના રાજમાં.
થાવું હમે ધાયું હવે દેશપાર
રાખ નહિ રાજજીના આ રાજમાં.

તને હોડીમાં જાર બરી આપશું,
તને શેરડીએ ડોળે બંધાવશું,
તને દેહશું દૂધાળાં દોર,
રાખ નહિ રાજજીના આ રાજમાં. ૧

તું એ દોર લંકર સંભાળજે,
સતી બુંપડીનાં જાડ સંભાળજે,
બાઈ ! નોધારાને કરીય ન ધાવ.
રાખ નહિ રાજજીના આ રાજમાં. ૨

અમે ખેડૂનવું દીધું એ મૂલ રે,
બાઈ ! રહેજે કરી તે કણસ રે,
લક જલું પરદેશ દૂર દૂર,
રાખ નહિ રાજજીના આ રાજમાં. ૩

અલ્યા દેશ એવે લંગારજે,
જહિં માણસાંના નહિ રાજરે,
જહિં માણસાંના નહિ રાસ,
રાખ નહિ રાજજીના આ રાજમાં. ૪

તહિં બૂખા સુકા દિન ગાળશું,
વાય વરૂ સંગાય ઉંધ કાઢશું,
પણ નહિ ખાનીયું માણસાંના રાજ,
રાખ નહિ રાજજીના આ રાજમાં. ૫

તહિં સોના ધરમ સો પાળશે,
તહિં શુભામણ છૂટા થશે,
તહિં યારો પરમેસર રાજ,
રાખ નહિ રાજજીના આ રાજમાં. ૬

લાગ્યાં. નિદ્રાસ્થ પક્ષીઓએ અચાનક જાગ્યત યધ આનંદ કદ્દોલ કર્યો. કમલના કુલે જલમાં એક ફાટી મારી, અને પછી-મૃણાલત-તુલામૃદુ વચ્ચે સમારતી એક લાવણ્યમયી સુંદરી જલમાંથી બહાર નીકળી.

શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય હર્ષથી ઉછળી રહ્યું. કમલની પુત્રી તરફ બેધ ધ્રુજતા સ્વરે તેમણે કહ્યું: “બાલા! પહેલાં તું કમલનું નિર્જીવ પુષ્પ હતી; હવે કમલની સજીવ પુત્રી બની છે. બોલ કંઈ વાત કર.”

કમલ કુમારીએ નમન કરતાં પોતાના હોઠ ઉઘાડ્યા, ને હવામાં અજ્ઞપરિમલ પ્રસરી રહી. તેણે કહ્યું: “મહારાજ! આપની ઇચ્છાથી હું ઉત્પન્ન થઈ છું; આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું વર્તીશ. કૃપા કરીને કહેા; હું ક્યાં નિવાસ કરું?”

અંદર તરફ દૃષ્ટિ રાખી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા: “કુસુમેધાનમાં.”

“ના, મહારાજ! તોશની પવન ત્યાં તો બહુ મસ્તી કરે છે.”

“ત્યારે પર્વત શીખરોપર સુખથી રહી શકીય?”

“રે! ખરેખરી શીતળતાથી મહારજ હૃદય કંપી ઉઠશે.”

“હીક, સમુદ્રના બીતરમાં તું રહેજે; હું ત્યારે માટે ત્યાં એક મહેલ તૈયાર કરી દઈશ.”

“સમુદ્રના બીતરમાં?” બાલાએ અમળીને પુછ્યું: “એ અમાધ્યા ઉંડાણમાંનો મહેલ મહારે શા બપનો?”

મૃદુ સ્મિત કરી શ્રીકૃષ્ણએ પૂછ્યું: “સુંદરી! ત્યારે તું ક્યાં રહેશે; દિમાલયની ગુફાઓમાં?”
કમલ કુમારીને સર્વાંગે ધામ ઇષ્ટ્યો અયમિત સ્વરે કંપતાં કંપતાં તેણે કહ્યું. “ના, ના, એ શીદા અંધકારમાં મહારાથી નહીં રહેવાય.”

“કમલના કુલની પાસે, જળ ઉપર?”

“પણ ત્યાં મહારાં વચ્ચે ન ભોળાઈ જાય?”

“નિર્જન વનમાં?”

“એવા એકાંતમાં એકલી કેમ રહી શકું? એથી તો મહારજે લોહી નાડીઓમાં ફરી જશે,” શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ત ઉદાસ થઈ ગયું. મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં એકાદ ક્ષણ તેઓ વિચારમાં બેસી રહ્યાં ને પછી પોતાની વાંસળી છાટી વગાડવા માંડી.

રાત્રી વીતી ગઈ, સૂર્યનાં કીરણો જલપટ પર નાચવા લાગ્યાં; સરોવરનું જળ, તાડનાં પાત્રો વૃક્ષવાસી પક્ષીઓ નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યાં-જાગે પ્રકૃતિમાં નવજીવન આવ્યું!

પ્રકૃતિનું આ દ્રશ્ય નિદાગતા શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, “હવે આવે છે.”

સરોવરના સ્વચ્છ જલપર એક લાંબી છાંયા નજરે પડી. વાયુમાં ક્રોધની મસ્તીથી ભરેલ તાન ગુંજવા માંડ્યું. હરિયાળા ધાસપર ક્રોધની દળવો પગરવ સંભળાયો અને થોડે દૂર એક નવયુવક હાથમાં લીલા લઘુ આવતો દેખાયો.

શ્રીકૃષ્ણએ તેને જોયો ને ફરી બોલ્યા “એજ કવિ.”

હવે અગ્નિ આઓ-એક બીન્ને સૂર્ય ઉદય પામ્યો. તેણે કમલ કુમારીને દીડી ને લીલા લેતા હાથમાંથી સરવા માંડી, તેના પગ જમીનમાં ચોંટી ગયા, જાણે ક્રોધએ બેઠીયા તેને જકડી

લીધો! શ્રીકૃષ્ણએ કમલના કુલની સજીવ સુન્દરી બનાવી હતી, સુન્દરીના અનુપમ લાવણ્યે કવિને આશ્ચર્યચક્રે ફરી દીધો.

શ્રીકૃષ્ણએ હસીને કવિને પૂછ્યું " કવિ! શી સ્થિતિ છે ? "

કવિએ સાવધ ચર્તા વીણા સંભાળી લીધી અને શીર નમાવી ઉતર દીધો, " હું પ્રેમ કરું છું; પ્રેમના પદ બનાવું છું ને પ્રેમના ગીત ગાઉં છું.....મહારાજ! મહારાજ જીવનની એક-એક ક્ષણ પ્રેમને સમર્પિત થઇ ચૂકી છે. " બોલતાં બોલતાં કવિએ તૃપાતુર નયનોએ કમલ કુમારી તરફ નેયું ને એક દર્દીબરો નિસાસો નાંખ્યો.

શ્રીકૃષ્ણ હિમા યથ ગયા, કમલ કુમારી તરફ સસ્મિત વદને જોતાં હેમણે કહ્યું. " સુન્દરી! તારે માટે રચાન મળી ગયું છે. "

" ક્યાં ? "

કવિનું કાળજી ધકકવા લાગ્યું, શ્રીકૃષ્ણએ કહ્યું. " આ કવિના હૃદયમાં-જા ત્યાં જન્મને રહે. "

કવિએ શીર નમાવ્યું, હૈની વીણાના તારોમાંથી અપૂર્વ ઝણકાર થયો. વાતાવરણ સંગીત-મય બની ગયું.

કમલ કુમારી સૌન્દર્યના કટાક્ષ ફેંકતી અગળ વધી, ને કવિના હૃદયમાં તહેણે પ્રવેશ કરવા માંડ્યો. સૌન્દર્યનો આ અપૂર્વ યોગ શ્રીકૃષ્ણ આનંદભીના હૃદયે જોઇ રહ્યા;—પણ, એકાએક કમલ કુમારી પાછી હડી ગઇ. હેના મ્હેરા પર કોઇ બધ કર દૃષ્ય નિહાળ્યું હોય એવા ભાવ ખડા ચર્તા હતા. હેણે આખું શરીર અકલ્પ્ય બમથી ધ્રુજતું હતું.

શ્રીકૃષ્ણએ સખેદ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું " શું તને ત્યાં પણ ડર લાગે છે ? "

કમલ કુમારીના નેત્રોમાંથી બળબળ આંસુ બેવા માંડ્યાં, ગદગદિત કંઠે તહેણે કહ્યું. " આ શું કપું તમે ? મહારાજ! તારે માટે આખું રચાન તમે પસંદ કર્યું ? આ કવિનું હૃદય ? અરે ! ત્યાં તો મગનભેદી પર્વતોના બરફાગ્રહિત શૃંગે, સમુદ્રનાં ઉછળતાં મોજાં ને હેના ઉઠ્ઠા ઉઠાણમાંની બખાનક બોલો, જનશૂન્ય વનપ્રદેશને કિમ્બાલમની અધકારપૂર્ણ ગુફાઓ સર્વ કંઈ હાજર છે. હાય ! હું ત્યાં કેમ રહી શકીશ ? "

" બહી ના, સુન્દરી ! " શ્રીકૃષ્ણએ હેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું; " ત્યાં બહી જોતું કંઈ નથી. તું સુન્દરી છે, તારાં આસન કવિનું હૃદય છે. જો ત્યાં દિમ હોય તો તું સૂઈ બનીને હેને પીગલાવી દે. ત્યાં સમુદ્રની ખીણો હોય તો તું મૌકિતક મણી બની હેને સૌન્દર્યથી બરી દે. ત્યાં વનપ્રદેશની બખાનક શૂન્યતા હોય તો તારા મધુર સંગીતથી વનવગડાના અણખણમાં રસ-ચેતન્ય જગાવ, સૃષ્ટિ સમસ્ત તારા સંગીતસર સાથે યનગલ યનગત નાયચ લાગશે રે ! કદાચિત્ ત્યાં અધકાર હોય તો તું દીપક બની જા, સુન્દરી ! અધકાર દૂર થઇ જશે; જા, સુન્દરી ! જા તારાં રચાન કવિના હૃદયમાં જ છે ! "

કમલ કુમારી આ વાતને ધનકાર ન કરી સ્વીકારી...કવિના હૃદયમાં હજી તે વસે છે.

સાબાર સ્વીકાર.

હાજી મહમ્મદ સમારક અંથ: પ્રકાશક સ્વીશંકર મહાશંકર. રાવળ ૪૪૮૦
રાયપુર અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૬ પોષ્ટેજ બહુ.

સ્વ. હાજી મહમ્મદનું નામ ગુજરાતને ઘેર ઘેર જાણીતું છે. 'વીસમીસદી' દ્વારા એમણે
જનવેલી સેવાની કદર રૂપ આ અંથ સદગતના મિત્ર અને પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રા. રાવળ તરફથી
ચોંડાક વખત પર જહાર પાડવામાં આવ્યો છે. આટલી ટૂંકી નોંધમાં પુસ્તકની ખૂબીઓ
વિશે સવિસ્તર વર્ણન શક્ય નથી પરંતુ પુસ્તકની ઘટનામાં કલાની એટલી ઝીણવટભરી દૃષ્ટિ
માલુમ પડે છે કે પુસ્તક કલાના એક સુંદર નમુના રૂપ છે.

એક ચિત્રકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા અંથમાં કેટલાક ભ્રમકથી આંજી નાંખતા ચિત્રોનીજ
આશા કે અપેક્ષા રાખે એ જનવાજોગ છે અને પ્રમાણમાં રહેમને નિરાશ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત
થાય પરંતુ ચિત્રોની ચોજના આ અંથમાં એટલી પ્રમાણ પુરઃસર છે-ન્હાની ન્હાની બાજોમાં
પણ એટલી ખંતથી કામ થયું હાજે છે કે આ અંથમાં આથી વધુ ચિત્રો ન હોય એમાંજ
અમને અંથની સર્વિશેષ સદતા હાજે છે. પૂઠાં પરની સ્મરધુણિથી માંડી અંદર ચોજવામાં
આવેલા તમામ ચિત્રો એટલી સારી રીતે ચોજવામાં આવ્યા છે કે રા. રાવળની કલા દૃષ્ટિ
(artistic perception) માટે આપણને મગર થવું પડે છે.

અંથને બે ખંડમાં બહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. પહેલા ભાગમાં સદગત ને અંજલિરૂપ
ખર્પવામાં આવેલા રહેમના જીવનના પ્રસંગો ચિતરતા અને તુલનાત્મક લેખો આપવામાં આવ્યા
છે. આમાના કેટલાક બહુજ કસારલી કલમોથી લખાયલા છે. રા. મુન્શી, પુચ, મરતકીર વિનો-
દકાંત ત્રિગેરના લેખો લેખની પોતાની વિશિષ્ટતાથી બહુ ઉંચા પ્રકારનું સાદિત્ય છે. સ્વ. હાજીનું
ખર્ફ ચિત્ર રા. મુન્શીનાં રુબ્હોમાં 'નિરાશામાં પણ આશાના એકતારા વગાડનાર'થી ખીચું વધુ
સુંદર શું હોઈ શકે ?

અંથ રા. ખજારનાની ઘડી બર મુગ્ધ કરી દેતી કાવ્યાંજલિથી ઉધડે છે.

+ + x +

ખેડર ગુજરાતની કરી ચાકરી હાજી ગયો

x x x x

રો હવે ગુજરાત ! રો, રો ! ના પિછાન્યો જીવતાં

આંસુના દરિયાવ એવા કે' તરી હાજી ગયો

ત્યારે '1. ધૂંકેડુ' ગુસ્તાન કોણ માંડી ગુજરાતને નચાવે'થી હાજીની દૂય વર્ણવે છે. અને
ખાખતો ત્રિફલ, જેવી લાગતા છતાં પ્રકાશ જેટલી સ્પષ્ટ છે. હાજી મહમ્મદ ગુજરાતને નચાવી છે

પણ હોની કદર ગુજરાત-હરી સારી નથી. (ગુજરાત કેવો કેવી કે કેવું એ સંજોગો કાઢ સાક્ષર મંડળમાં ઉદ્ઘોષિત થયેલી જણાતી નથી.) એમની કદર રા. રાવળ જેવા સન્નિવરણ પ્રયાસથી થઈ છે તેથી વધુ બેવિધ્યમાં થશે. ગુજરાત અધ્યાર સુધી આત્મભોગથી રહે છે. એ બાવનાપ્રેમી કરતાં વધુ પૈસાની પૂતળી છે. એથી પણ વધુ દત્તી અને કલાતો પોતાના ભક્તની ખાસે હોય સર્વોત્તમ માગે છે. એટલું જ નહિ પણ અનેક દેવીઓની માદક ભોગ પણ માગે છે. પોતાના આદર્શ ખાતર હાથ મદમદ જેવા વીર પુરુષ શિવાય ખીજ કાંઈ સાહિત્યસેવક એટલો ભોગ આપી શકત કે કેમ એ અતિથય શંકામયી બાબત છે. એક તરફ પોતાના હોદ્દાઓ દેરાના બાર નીચે કચારાય તેની પણ પરવા ન રાખતાં એક માસિક જેવી અને ઘણાને મન નહીં લાગતી પ્રતિષ્ઠા પોતાના તમામ સાધનો હોમી દેવાનું સાદસ બહુજ થોડા માથુસો કરી શકે. રા. મસ્તકીરનાં લેખ ઉપરથી લાગે છે કે પોતાના બચ્ચાંઓની સ્થિતિ પાછળના વંશતમાં સદગતને સાલતી પણ કલાદાર જે ગાડો નથી તો તે કે જ નથી. હોને જોઈએ છે પરિપૂર્ણતા એમાંજ એને મન ખડું કુખ છે. વખત, પૈસો, છાંદગી કાંઈ સ્ત્રીમની હોને દરકાર નથી. જેમ જેમ સાહિત્ય અને કલાની કિંમત થતી જશે-થતી જાય છે-તેમ તેમ ગુજરાત આવા પુરેપુરે સંભારી હર્ષ બધાં અશુ સારશે-કે આપણા ગુજરાતમાં આવો એક નર હોતો. એક કદીરને છાજતી એકનિષ્ઠાથી પોતાનું સર્વસ્વ કલાના વિકાસમાં અર્પતાં હોમને રહેજપણ સક્રિય થયો નથી. એમણેજ અનેક નવા તારાઓને વિકસવાની તક આપી જુનાઓને વિશેષ ચમકાવ્યા. શીકા પડતાંએને પ્રેમસાહનથી પ્રગટાવ્યા. ગુજરાતના ગળ્યાગોંડા સક્ષરો અને હોમણે ઉત્પન્ન કરેલા અદ્ધકારમય વાતાવરણમાંથી સાહિત્યના જઠાજને સંપૂર્ણ પક્ષ નિર્લેપતાના પ્રદેશ તરફ લંગરારાર સ્વ. હાજર હતા. એમનું પ્રિયિન્દુ હમેશાં વિશાળ રહેતું. ન્યાં ન્યાં કલાનો અંશ કે અમઠૂતિ જોતા લાં લાં તે સહારતા અને એજ સાચો કલાકાર છે.

રા. દેશજી પરમારે 'રાજદંસ' નામનું મ્હોટું કાવ્ય સદગતની યાદમાં લખ્યું છે. રા. લલિતે 'હમદીન' હાથ મદમદને લખ્યું છે.

ખીજ વિભાગમાં સ્વ. હાજી કમર ઉપર સૌ સાહિત્ય રસિકોએ ફૂલ વેધાંનો દાવો રા. રાવળ ધારે તો કરી શકે કે કેમ? અનુકમણિકા તરફ જોતાં એકદમ લાગી આવે છે કે ગુજરાતમાં આટલાજ સાહિત્ય સેવક છે? વીસમી સદીને પોતાની પ્રસાદીથી વિભૂષિત કરતા સાક્ષરોમાના ધણાખરા અંદર હશે કેટલાક નથી પણ ખરા. 'સૌ સુવર્ણ' શિવાય ખીજ કો લેખકોના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ હોમની ગેરહાજરીથીજ યાય છે. એ ઉપરથી લાગે છે કે કદાચ રા. રાવળે 'વીસમી સદી' નાં લેખકોનેજ સ્થાન આપવાનું ધાણું હશે. આદમો વિભાગ ધણું રસમય વાચન છે. ધણાખરા લેખમાં કંઈને કંઈ વિશિષ્ટતા છે તેથી એકલું વળાણ કરતાં ખીજને અન્યાય દેવાનો સંભવ છે. રા. કેશવલાલભાઈએ વસંત વિલાસ નામનું છતુ કાવ્ય રસપ્રદ સમગ્રતી સાથે રૂપ કમું છે. રા. નરસિંહરાવ ભોળાતાયે 'આશા' નાં ચિત્રથી સફરલાં અગ્રેષ્ઠ કાવ્યનો અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ કર્યો છે. શબ્દોની શુદ્ધી એટલી સરસ છે કે બાબંતર મૂળ કરતાં પણ સુંદર લાગે છે. રા. નંદાલાલ કવિએ પ્રેમ-કુંજ નામના તારકનો ખીજે અંક વ્યાખ્યા છે. આ કૃતિ એમની ખીજ કૃતિઓ સાથે ટકર ઝીલી ચકતી નથી છતાં એમની શૈલીની અદિતીયતા તો જણાઈજ આવે છે. રા. ધમકેતુ 'ગાજરાવ અને મસ્તાની' નાં સંવાદમાં રોહની મીઠાસા અ-

છટાબરી રીતે કહે છે. પરંતુ મસ્તાનીના પોતાનાં મુખમાં આટલી બધી આત્મ પ્રદાંસા સંભવની હદ ઓળંગી જાય છે. કોઇપણ સ્ત્રી-પ્રેમની ગમે તેટલી પ્રાકાશ્ઠાએ પહોંચેલી હોય-તે સંભાષણમાં આટલી છૂટથી (નિર્લજ્જતાથી વધુ ઉચિત શબ્દ છે) પોતાના સ્વરૂપ અને ગુણગુણન કરે એ કલાની દ્રષ્ટિએ ઉણપ છે ત્યારે મસ્તાની તો પોતાના સ્વગત શબ્દોથીજ વાંચકને ચમકાવી નાંખે છે. એટલું બાદ કરતાં લેખ આખાં કાંક્ષામાં કલ્પનામય અને ગુરુસાદાર ગદ્ય તરીકે બહુજ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે એ નિર્વિવાદ છે. આદિથી અંત સુધી લેખકની અપ્રતિમ શૈલી એક ધોધની માફક વહે છે. અતિ-પતિનાં ચોતરામાં રા. હરિપ્રસાદ મજરાય દેશાઈ બનેલી બીના જણાવે છે એ વાત દંતકથા જેવી લાગે છે. ગુજરાતના ધણાં સ્થળો વિષે વિવિધ પ્રકારની કિંવદંતીઓ પ્રચલિત હોય છે. હેમાંથી બોધ પણ વહે અને વાર્તાઓ પણ રચી શકાય. આવો એક અક્ષય બંડાર આપણે ત્યાં મોળુદ છે. પણ ખોટા રા. હરિપ્રસાદ જેવા સહૃદયી સજ્જનોની છે. વાત એકદમ સર્વાંશે ખરી તો લાગતી નથી પણ બે હોય તો વસ્તુ કશું રસમાં ઉત્તરરામ ચરિતથી પણ ચઢી જાય છે. તેમાં તો રામ પળેપળે મૂર્છાજ પામે છે. આમાં તો વાર્તાનો નાયક ભલે અકસ્માતથી પણ મરી જાય છે અને અતિ તો એનાં પતિ (એ નાયકનું નામ છે) નાં મોતની વાત સાંભળતા તરતજ પ્રાણ છોડે છે. અતિ બ્રહ્મણનું નામ હોઇ શકે; પતિ વાણિયાનું નામ લાગતું નથી. રામ અને સીતાના નામ કરતાં પણ આ અનન્ય પ્રેમીઓના નામ વધારે પ્રાસવાળા હોઇ મધુર અને મોહક લાગે છે. વિનોદાત્મક લખાણમાં રા. ધનસુખસાલ મહેતા 'અમારા મિત્ર કનૈયાલાલ'માં પોતે ભાષાંતર કરે છે એ બુલાવી દે છે, 'જનવરોની ભાષા જાણવાના અખતરા'માં રા. રમણભાઈ મદિપતરામ ખાસ કરીને પાછલા ભાગમાં ઉત્તમ રમુજ કરે છે, જનવરોની ભાષા જાણવાના અત્યાર સુધી થએલા પ્રયોગોમાં માણસે જનવર સાથે તેની પોતાની ભાષામાં વાત કરવાના બહુ પ્રયાસો કર્યા હોય તો તે વિષે અમને માહિતી નથી-નિશાળના મહેતાશ્રીએ જાળકને શિખવતાં કોઇ વાર જાળક થવું પડે છે. માતાઓ ન્હાના જાળકો સાથે તોતડી ભાષામાં બોલે છે તેથી જાળકને ભાષા શિખતાં જુગમતા પડે છે એટલુંજ નહિ પણ માતાને એક જાતનો અકલ્પ્ય આનંદ થાય છે. બધાંજ જનવરો જાળક જેટલાં હલીલા હોતાં નથી પણ ઘોડાઓ તો હોય છે. આશા છે કે સદ્ગતનું નામ ચિરસ્મરણીય કરવાના હેતુથી રા રાવળે લાગણીને ખાતર ઉઠાવેલી તક્લીફની યોગ્ય કદર કરી ગુજરાત સ્વ. હાજમહમ્મદ પ્રત્યે જે કદર હોવાનો આલેખ ખોટો ઠેરવે.

D. L. U.

સ્વીકાર:—આ સિવાય કેટલાંક માસિકો તથા રાષ્ટ્રિય સાહિત્ય કાર્યાલય, નવજીવન મુદ્રણાલય, વિગેરે તરફથી અમને ઘણાં પુસ્તકો મળ્યાં છે, સ્થળ સંકોચને લીધે આ અંકમાં તે બધાનું અવલોકન થઇ શક્યું નથી. શરૂ થતા નવા વર્ષમાં અંચ સત્કાર પર ખાસ ધ્યાન આપવાની ગોઠવણ થઈ ચૂકી છે.—અધિ.

રસ્તે જતા કનડતા, નડતા અને સતાવતા

ઋષ્ટપુષ્ટોને દાન દેતાં તમે

અચકાતા નથી.

—તો—

અનાથ, નિરાધાર બાળકોનો
તમારી પર પૂરો હક છે!

રાંક નિરાધારોને ઊગારી

એ હક ક્યારે અદા કરશો ?

વિશેષ વિગત માટે લખો:—

મંત્રી—હિન્દુ અનાથાશ્રમ,

નડીઆદ.

—: બહાર પડ્યો છે. :—

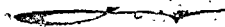
ગૂજરાતીઓને સાહિત્ય અને કથાનો રસ લેતા કરવા પાછળ

સુફલિસ બની મરી ફીટનાર

‘વીસમી સદી’ ના મહાન આધપતિ અને બાહાર જર્નાલિસ્ટ

હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજીના સ્મરણાર્થે

હાજી મહમ્મદ-સ્મારક-ગ્રંથ.

સ્વર્ગસ્થના અંગત મિત્રોને હાથે સખાપેલાં તેમનાં જીવનનાં અનેક વિધરમરણો, અપ્રસિદ્ધ ફોટોગ્રાફો, ખાનગી પત્રો, હસ્તાક્ષરો વગેરે; તથા સ્વર્ગસ્થના પવિત્ર સમજાયેલા ગૂજરાતના શિષ્ટ વિદ્વાનો અને પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોએ આપેલી અંગસિંચ સંખ્યાગ્રંથ વિવિધ રસમય લેખો, મનહર કાવ્યો, દ્રશી હૃદયંગમ વાર્તાઓ અને આકર્ષક ચિત્રોથી ભરચક, ઉંચા ગ્લેઝ કાગળ, સળંગ છાંટના મજબૂત પૃષ્ઠો અને પાકી બાંધબીવડો.

૫૪૪
પાનાં

કલાના ઉત્તમ નમૂના રૂપ

દળદાર સ્મારક ગ્રંથ.

મૂલ્ય રૂપિયા છઃ પોસ્ટેજ છુડું.

૧૩૫
ચિત્રો

લખો:—રવિશંકર મહાશંકર રાવળ;

રાયપુર,

અમદાવાદ.

તા માસિક સુરત બરાનપુરી લાગળ ઉપર આવેલા શ્રી ‘અનાવિલ’ પ્રિ. પ્રેસમાં ગોચિત્કરણ શાલામાં નામદે છાપું; અને બહુ લાલલાઈ ઉમરવાડિયાએ સુરત ગોપીપુરા સંઘાડીવાવાડમાં આવેલી પોદાની ચેતન એફીસમાંથી પ્રકટ કર્યાં.

એ ત ન

(રસો વિ વ્રજા.)

આ અંકના મુખ્ય લેખો.

—
ખૂદાલું વર.

—
દિનદને હજી સ્વરાજ્ય કેમ ન મળ્યું ?

—
સ્વ. બહેન જશોદા

—
અરાચીન મરાઠી ગદ્ય

—
ત્રિકાળ-ગંગા.

—
કાવ્ય લેખન

—
ગવેશો

—
કચરપરના કુવ.

—
(પૂર્ણ અનુકંપી અદરના પ્રકા ઉપર)

વ્યવસ્થાપકો.

મુતરિયા બ્રધર્સ.

હર્ષ રોડ, વાદરા-અંબાઇ.

વાર્ષિક લેખાગમ હિન્દ માર્કેટ રૂ. ૪ (પોસ્ટેજ નહીં)

હિન્દ બાદાર રૂ. ૫-૮.

આ અંકની છૂટક નકલના આડ આના

ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૩.

તન્વીઓ:

જયોત્સ્ના શુક્લ.

રા. બંદુ લાલભાઇ ઉમરવાડિયા, બી. એ.

રા. વિજયરાય ઠાકુરભાઈ વૈધ, બી. એ.

પ્રોફેસર ચંદ્રશંકર અ. બુચ બી. એ.

લેખોનો અનુક્રમ.

એક ક્ષણ-એક રાત્રી.	“ શકુન્ત. ”	૪૧
જૂઠાનું નૂર (નાટક)	રા. પ્રેમરાય ગૌરીશંકર	૪૨
પરિણામ.	રા. મનુ ત્રિવેદી	૫૦
હિન્દને હજી સ્વરાજ્ય કેમ ન મળ્યું ?	રા. બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.	૫૧
કાવ્ય લેખન.	રા. વિનોદકાંત.	૫૫
ગવૈયો.	સૌ. કાન્તાજીબેન ખાંડવાળા.	૫૮
પ્રિયતમાને દ્વારે.	રા. ‘પ્રેમજ્યોતિ’.	૫૯
ત્રિમાસ (ગરબી)	રા. અરવેશ્વર ફરામજી ખખરવાર.	૬૦
અર્વાચીન મરાઠી ગદ્ય.	રા. મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશાઈ.	૬૧
કબરપરનાં ફુલ.	રા. કિશોરીલાલ ચર્મા.	૬૪
હંમે. (કાવ્ય)	રા. ‘અજ્ઞાત’.	૬૬
સ્વ. જહોન જશોદા.	રા. બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.	૬૭
પાપનું પ્રાયશ્ચિત.	રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.	૭૪
સાબાર સ્વીકાર.	રા. ઇંદ્રબાબુ, મ, અને જ.	૭૮

આ માસિક સુરત બસનપુરી બાગળ ઉપર આવેલા શ્રી અનારિય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ગોવિંદજી
 ડાહ્યાભાઈ નાથકે છાપ્યું; અને રા. બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયાએ સુરત ગોપીપુરા
 સંઘાડીયાવાડમાં આવેલી પોતાની ચેતન ઔદ્યોગમાંથી પ્રેસ્ટ કર્યું.

ચેતન

એક ક્ષણ-એક રાત્રી.

મારા હૃદયેશ ! એક અદ્ય ક્ષણ હું યાચું છું-ફક્ત એકજ ક્ષણ...
વારંવાર પ્રેમની ભિક્ષાથી કે મારી વ્યર્થ આશાના પરિતાપથી કઢીયે
હું તને નહીં પીડું...

ગરીબ ગુલામની કાઠડી પાસેથી કોઈ સુલતાન પસાર થાય તેમજ
તું મારા નિર્ધન દ્વારથી પધાર, મારા ગૃહનાથ ! પછી તો એ અમર ક્ષણના
સ્મરણમાં હું બધુંજ બૂલી જઈશ...

—પ્રીતમ ! ઓ પ્રીતમ ! એક અદ્ય ક્ષણજ હું યાચું છું, તારા
છવનની નાનકડી એક અર્ધક્ષણ.

x

x

x

મારા નાથ ! સદાકાળ તને મારો કરી રાખવાના મારા બધા પ્રયત્નો
નિષ્ફળ ગયા. સૂરીલા સંગીતના શબ્દો જતા છેલ્લા સ્વર પેડે તું જતો રહ્યો.
સૌંદર્ય કે સંગીત વગરની હું મારા ક્ષણભંગુર હૃદયતંતુઓ વડે તને શી
રીતે બાંધી શકું ? મારા ધક્કતા હૃદયમાં તને પૂરી રાખવાનો મને અધિકાર
મળ્યો નહોતો...

—પણ પ્રિયતમ ! પેલી અદ્ય ઘડીમાં પણ તે મને અમર આશ્વાસન
આપ્યું છે. તારા સ્તમ્ભ સ્પર્શના અમકારાથી છવન-જનના અનંત અધારો
હું હવે તરી ઉતરીશ...

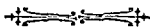
આહ ! તે એક રાત્રી !-તે સુખી રાત્રી !

તે બવ્યરાત્રી પછીની બધી સવારો મારી સામે બહીતી બહીતી ઉભી
છે કે રમે માઈ 'બજત' મન દુઃખતું માઈ', રોપમાં તેને આપ-દે. પણ
મારા છવનસામાન્ય ! તે એકજ રાત્રીએ તે મને શું નથી આપ્યું ?
તારા ચર્ચુરજ જેવી મને પણ તારી સાથે એક મધ્યરાત્રી મળી હતી.

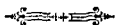
મારા રસદેવ ! તે સંપૂર્ણ રાત્રી-રસાનંદના મહાસાગરજેવી તે મહા-
રાત્રીથી વધારે મુલ્યવાન એટલે વિધિ પાસે છેજ ક્યાં ?

—“શકુંતલ.”

ખૂદાનું નૂર

એક અંકી નાટક

રા. પ્રેમરાય ગૌરીશંકર, એમ. એ.

પ્રવેશ ૧

મુરશીદ, આલમ મસ્દૂર ચિત્રકાર
શાગીર્દ
સરદાસ
મેનાં, તેની રક્ષિત બાલિકા.

ખેલા અને બીજા પ્રવેશ વચ્ચે
૧૫ વર્ષનો અંતર છે.

પ્રવેશ ૨

દરેગો
મુરશીદ
વાર્ડર ૧
વાર્ડર ૨
કેદી નંબર ૨૩

દશ્ય ખેલું.

સ્થલ: બીમા નદીને તીરે, ગામની ગર્દીથી દૂર એકાંત ઝૂંડમાં એક ઝૂંપડી સમય વસન્તની ઉજળી સન્ધ્યા.

(પરો. ઉપરનાં ઝૂંપડીની બહાર રેલીમાં મુરદાસ બેઠો છે; અંધરેલાલ, પૂજારી રમણભાઈ શરીર; વૃદ્ધ અશક્ત. ધણે દૂરથી આરતીઓના ધંદ નૌમત સંભળાય છે.)

મુરદાસ—[ગાતો હોય તેમ] હરિ વિઠ્ઠલ પાંડુરંગા, પતિત દીન વરદા ! [લાકડીને ટેકે અમથી ઉભો થતાં] હજી મેનાં કેમ ન આવી ? કેટલું મોડું થયું હશે ! હવે તો ચિન્તા થાય છે. ચિન્તા ! ચિન્તા શા માટે ? સન્ધ્યા થઈ, રાતનાં અંધારાં ઉતરશે, ત્યારે મેનાને રસ્તા કેમ મુઝશે ? મહારે જીવન આથમવા આવ્યું, મહારા મૃત્યુથી નિરાધાર મેનાનાં જીવનમાં જગતનાં અંધારાં ઉતરશે, તો મેનાનું શું થશે ? [ચિન્તાને હઠસેતતો હોય તેમ હાથ હલાવીને] અહો ! દુર્જીત મુના ! પંદરીનાય નાય જમાયા ! ચિન્તા પંદરીનાથને ! મન્દ્રભાગાનાં પવિત્ર જલમાં દૂબતી જોણે અથાવી, તે શું જીંદગીના મલિન સાગરમાં તેને તરતી નહિ રાખે ! પણ કાંઈ કેટલો વિચળ

લાગે છે! પ'ખીઓનો કિલબિલાટ પણ શાંત થઈ ગયો; બહુ મોડું થયું છે; ચાલ કોઈને શોધવા મોકલું [ધીમે ધીમે લથડિયાં ખાતો જાય છે.]

[સ્થામિથી હિન્દ મથકર ચિત્રકાર અને તેનો શાગીર્દ આવે છે. શાગીર્દના હાથમાં ચિત્રકારની થોડી વિગેરે સામાન છે.]

શાગીર્દ—હવે તો અજવાળાં પણ આથમ્યાં, મુરશીદ! ઘાટે ઘાટે અને શેરીએ શેરીએ ફર્મા, લાખો જનોના મેળામાં બઝક્યા! હવે તો તમે પણ ચાક્યા!

મુરશીદ—ચાક્યો બરોબર ચાક્યો! દસ દસ સાલ હું બઝક્યો તેથી નથી ચાક્યો; શહેર શહેર અને ગમેગમ બઝક્યો તેથી નથી ચાક્યો; દોસ્ત, રાસ્ત કહું છું કે જહોમતથી મારું તન નથી ચાક્યું, પણ છેવટે નિરાશ થવાની બહીકથી મારું મન ચાક્યું છે. મ્હારો ઇશ્ક એવોને એવોજ તેજદાર છે પણ નાસીપાસીની આગાહિથી મારું ફિલ ચાક્યું છે. દોસ્ત! જે તસ્વીર મ્હે બેનમૂલ કરવા ધારી હતી, જે તસ્વીરમાં ઇશ્કની ટોચે હું પહોંચવા ધારતો હતો તે તસ્વીર હવે પુરીજ નહિ થાય એવી ધોર આગાહી મને થાય છે; તે તસ્વીર અધુરી રાખીનેજ મારે જહાંથી ફર કરવી પડશે એ ખ્યાલ મારા દિલને સતાવી રહ્યો છે.

શાગીર્દ—મુરશીદ, એ નાસીપાસી ગયરમુનાસમ છે—

મુરશીદ—આખીન! મગર એ તસવીર શરૂ કર્યે દસ દસ સાલ વીતી ગઈ પણ તે પુરી કરી શકવાની મુરાદ હરદિન કેમ થતી જાય છે;

શાગીર્દ—મુરાદ કેમ કેમ થતી જાય? તસવીર તો હવે પુરી થવા આવી છે,

મુરશીદ—નહિ, નહિ, દોસ્ત, હવે તો તસવીરનું મંડાણ પણ નથી થયું.

શાગીર્દ—એમ કેમ મુરશીદ! તસવીર પરતું બહુજ પુરાઈ રહ્યું છે, હવે તો ફક્ત બેજ મ્હેરા રહ્યા; એ ઉતાર્યા એટલે તસવીર યથજ જશે—

મુરશીદ—પણ એ બે મ્હેરા તેજ તસવીર છે; એના વિના તસવીર કંઈજ નથી. દઈ વગરની શાએરી પેંડે તે સુરતવિનાની તસવીર મામુલી થીજ છે; પણ હવે તે મામુલીજ રહેવાની, કારણ રાય રંક સડને જોઈ વળ્યો, મહેસો અને ઝુંપડીઓ ફરી વળ્યો પણ એ બે સુરત તો ક્યાં પણ લીધી નહિ.

શાગીર્દ—એવી કેવી તે સુરત છે?

મુરશીદ—સવાલ નાહક છે! જેને મારા ચસ્ત્રમથી મેં જોઈ નથી, તેનો ખ્યાલ મારી અદના જગાન તને કેમ આપી શકે; મારી કહવાનાએ તે સુરત જોઈ છે, છંદગીની કાંઈ બેમૂલ પત્રે ખ્યાનમાં મેં તે બેજ સુરત જોઈ છે, પણ તેનો ચિતાર જગાન કેમ આપી શકે; મારી પીછીથી તે ચિતાર આપવા હું આતુર છું; પણ પીછીની મઠકર શું કે બિલકુલ ખપાલી સુરતને રંગમાં ઉતારે—જેમાં એક મ્હેરા પર પુહાનું ગર જળકે અને થીજપર ચયતાનનો સિંહા પડઝાયો દેખાય; એકની આંખમાં ગિહિશના ચેરાગ ચળકે અને થીજની આંખમાં દોળખતા લાલ અંગારા ઝરે! મારી પીછીમાં કુચત ત્યારેજ આવે જ્યારે એ બે સુરત હું નજરે જોઉં.

શાગીર્દ—પણ ખપાલમાં તો સુરત મોજૂદ છે, તો મુરશીદના આલમ મથકર ઇશ્કમમાં તાકાત છે કે તે રંગમાં ઉતારે!

મુરશીદ—ઈશ્ક! આલમ મથકર ઇશ્ક! અકાલાકા! ઇશ્ક થીજ મેં શું ફરી શરૂ? હાંમની

નગર ગમે તેટલી લાંબી હોય પણ તેને હદ છે. ઇસ્મતું સર આસમાન સુધી પહોંચે છે. પણ તેના પગ તો જમીનપરજ ટેકવવા જોઈએ. મારા ઇસ્મને આ જહારની દુનિયાંની ગરજ છે; અગર જો કુદરતે એ મેં સરત પેલાજ નદિ કરી હોય તો મારો ઇસ્મ ના ઇલાજ છે; અને ખરેખર મારી ખાતર જમા થતી જાય છે કે આખી આદમ જાતમાં એવા મેં જહેરાજ પેદા નથી થયા—
શાગીર્દ—એટલે મુરશીદ !

મુરશીદ—એટલે એમ, દોસ્ત ! કે આદમ જાતમાં તે ખુદાખોના એટલો જહાર નથી કે જહેરા ફિરતા જેવો અને કે આદમના દિલમાં તેવો સિદા ફર નથી જેથી તેનો જહેરા સમતાન જેવો અને ! કુદરતે તે જહેરા ખનાવ્યાજ નથી; કુદરત આગળ ઇસ્મ લા ઇલાજ છે. પણ હવે શરિયાત ફરતી વાંજળી નથી કારણ મારા પરનો કુદરતનો વાંજળી ખાદ આજે હું બોગવું છું; આખર કુદરતની ફતેહ યદ અને કીનાખોર કુદરતે છેવટે દગો દીધો.

શાગીર્દ—કીનો-કુદરત-દગો-મુરશીદ ! તમે શું બોલો છો ?

મુરશીદ—તને કેમ ખબર પડે દોસ્ત, પણ કુદરતનો કીનો રાસ્ત છે. કુદરતને ગયરહ-માદ પહેલાં મહેજ દીધો છે; મહેજ કુદરતને તરછોડી છે, દયા માટે. ચાહ માટે, જુસ્સા માટે કુદરતે મદને દિલ આપ્યું, તે દિલ મહેં ઇસ્મથી ભરી નાંખ્યું; કુદરતે મદને નિર્દોષ ખેલ ખેલવા માટે બચગી આપી, દુન્યાંની મોજ માટે જવાની આપી ખુદાની જાંઘી માટે જુજર્ગી આપી તે સધળાને મહેં ઠોકર મારી; મહારી બચગી, મહારી જવાની, મહારી જુજર્ગી મહેં ઇસ્મને હવાલે દીધી; કુદરતની દરેક મુરાદને મારા ઇસ્મખાતર મેં ખુવાર કરી; દિલની ઉમ્મેદોને મહારા ઇસ્મ માટે મહેં જરૂર કરી દુનિયાંની મોજ મજાદને મહેં ઇસ્મ ખાતર લાત મારી; ઔરત જાતને મહારા ઇસ્મ માટે મેં દૂર રાખી, કુદરતના તમામ ફરમાનનો મહેં ઈન્કાર કર્યો, તેના તમામ જુસ્સાને દાખી દીધો—આહ, તેના ચેરમાંજ તે દગાખોર કુદરતે અચાનક મહારા ઇસ્મને ખુવાર કર્યો આહ—[મહેં પર હાથ ઢાંચી ઝાડને ટેકે ઉભો રહે છે.]

[ચાંદનીના પ્રકાશનો એક ખુજામાંથી ચીરો પડે છે. દૂરથી પાસે આવતું સંગીત સંભળાય છે. મુરશીદ ચમકી તે તરફ નજર કરે છે. મેના પ્રવેશ કરે છે. મુરદાસની હાંમનો એક છેડો તેણે પકડ્યો છે સંગીત ગાતી તે ધીમે પગલે આગળ આવે છે અને રેતીપર બેસે છે ચાંદનીનો પ્રકાશ તેના મુખની આસપાસ પ્રકાશનું વર્તુલ (Halo) રચે છે—સંગીત પુરું થાય છે.]

મુરશીદ—[ધડીમર ચંબી જાય છે; આંખે ઝાંખ વળતી હોય તેમ હચેલી નીચેથી નજર કરતાં, હરખતી માંઘાઈમાં પુકરી ઉઠે છે] કરામત ! પાક ફિરતાર ! તારી કરામત ! શું આ ખવામ તો નથી ? આટલો જહેમત પછી આખરે ફતેહ ! દોસ્ત, મેં તે ખુદાનું નર ! તેજ ફિરતાજ જહેરા, જેની શોધમાં હું સારી આલમ બટક્યા.

શાગીર્દ—ક્યાં છે ? મદને તો ક્યાંય શિરસ્તો દેખાતો નથી મુરશીદ !

મુરશીદ—ખામોશ ! તદને ઇસ્મનાં ચરખ નથી; ઇસ્મને ! તું આચક નથી, પણ—બોલ, જલદી કહે આ કોણ છે ?

શાગીર્દ—આ ? આ તો મુરદાસ; અને પાપ છુપાવવા નદીમાં આપવાત કરતાં તેણે અચારી લીધેલી બાજ વિધવા મેના—પણ અહિં ફિરસ્તો ક્યાં છે ?

મુરશીદ—તુપ રહે એ ચકીન ! ચાલ આપણે તેને બેનાવિયે—

શાગીર્દ—એ હુકમ [પાંચ જાય છે, મેનાં ઉભી થાય છે અને સુરદાસને ટેકા આપી ઉઠાડે છે] સુરદાસ, આજ તારી ખુપડીમાં શાહી મિઝમાન પધાર્યા છે, ધરમની જીવનના સર- તાજ નગમચ્છર સુરશીદ તારી સામે ઉભા છે.

સુરદાસ—[યાદ કરતો હોય તેમ] સુરશીદ ! સુરશીદ ! જેની પીછી જો ન, જે તો ખાક મિટિના માણસને અમર બનાવી દે છે તે ? હું ગરીબ અને મારી મેના તેના પાંચની ધૂળ સર પર ચડાવિયે છિયે—અમ અદનાથી પીચું શું થઈ શકે ?

સુરશીદ—તહિ સુરદાસ ! તમે મારા પર નવાજેશ કરી શકશો તે ખુદ-ચાહો-ચાહ માણુ ન કરી શકે; સીઈ કહો કે મેનાં તમારી દુખ્તર છે ?

સુરદાસ—મેના મને દીકરીથી પણ વધુ છે ! મારી પુત્રગર્ભિના ટેકા છે, હું ગરીબનું જીવેર છે, હું આંધળાની આંખો છે !

મેના—દાદા ! ચન્દ્રભાગાનાં થંડા જળમાંથી મ્હાર શરીર ઉગાર્યું અને હંદગીના પાપ સાગરમાંથી મારું દિલ ઉગાર્યું તો તમારી તો હું હંમેશની કર્મદારજ છું [સુરશીદને] દાદાજીએ તો મ્હને જીવનદાન આપ્યું છે.

સુરદાસ—સુરશીદ ! જો મેના એના દાદાજીના ઉપકાર ગાવા માંડશે તો એના છેડાજ નહિ આવે—

મેના—છેડા ક્યાંથી આવે ? દાદાજીના ઉપકારનો છેડા નથી—

સુરશીદ—સુરદાસ ! આવી મધુરી દુખ્તરનો ચાહ મેળવનાર ખરેખર ખુશ બપ્ત છે—

સુરદાસ—એ વાત ખુશખબ્તની નથી, સુરશીદ ! દુનિયાના દુઃખ પાપ અને કૃત્તાથી તારી જમ્ જો ચન્દ્રભાગાને ખેલે સુવા ગમ, પણ પંદરિનાયની દયા થઈ અને તે ક્ષણે હું જાઈ પહોં-ચો તો મારું અથકા પુઠાપામાં આ ધન લાધ્યું.

મેના—અને મને ખચાવવા જતાં ખડક સાથે અથકાવાથી દાદાનાં નેત્ર દુટયાં, અને અભા- ગણીના દુખ્તરા છાંટા એને પણ ઉડયા.

સુરદાસ—મારી આંખની ખરી રોશની તો ત્યાર પછીજ મળી; સુરશીદ, મારા જેવો મગરર ખીજો કોઈ નહિ હોય કારણ મેના મને દાદા કહે છે, મારી ગરીબી મ્હને કદી યાદ નથી આવતી સિવાય કે જ્યારે મેના પણ બૂખી રહે છે—

સુરશીદ—સુરદાસ ! તમે ભેય સુખમાં રખી શકો એટલી દૌલત હું તમને આપું, અને તે દૌલત તમે લ્યો તો મ્હારા પર રહમ કરી માતું, જો ખદલામાં તમારી આ ગીડી દુખ્તરનો દિસ્તામ્હ મ્હેરો મ્હારી તરવીર પર ઉતારવાની પરવાનગી આપો—

સુરદાસ—દૌલત ! મરણ કાંડે પડ્યો, હું દૌલતને શું કરું ! અને મેના જેવાં નિર્દોષ બે સમજ ખચ્યાં પાસે દૌલત હોય તો પાપ અને ખદલવસની દુનિયાઈ જાળમાં તે રસાઈ પડશે; પણ સુરશીદ ત્હેના મ્હેરાને તરવીર પર ઉતારવાની મક્કસદ શું ?

સુરશીદ—એક દિસ્તામ્હ સરત ચિતરવાની મારી હંદગીમરની પ્યાસ છીપાવતી છે—એજ મક્કસદ !

સુરદાસ—ખરેખર ! મ્હે નજરે નેમ્હ નથી સુરશીદ છતાં મારી ખાતી છે કે મેનાની સરત દિસ્તામ્હ છે. અમે આંધળાંજો ખુશ્ચરત કે ખદસરત મ્હેરો રહેજાઈથી પારખી શકિયે છિયે.

અમારી આંખો નથી, એટલે મ્હેરાના ઘાટથી કે રંગથી અમે બૂલ ખાતાં નથી, પણ નેત્રમસલત દિલની રોશનીથી ખૂનસુરતી કેવી દીપતી હશે તે બીનચૂક કહી દઇએ છિયે. મેનાનું દિલ ફિરસ્તાઈ છે તો તેનો મ્હેરો જરૂર ફિરસ્તાઈજ હોવો જોઈએ; મુરશીદ, જરૂર એ સુરતને તમારી તસવીર પર અમર બનાવો કારણ આપણુ સદ્ની પાક બનવા પછી પણ, દુનિયાના મારા જેવા દુઃખીઓ બ્યારે એ તસવીર જોશે ત્યારે અધુરું દુઃખ બૂઝી જશે.

મુરશીદ—સુરદાસ ! તમારો બોલે બોલ રાત્ર છે; તમારી કુંખરની સુરતના રંગોરથી નહિ, પણ એના પાક દિલની ખુદાઈ રોશની એના મ્હેરા પર પડે છે એથીજ હું દિલ્લી બન્યો છું. તમારી પરવાનગીથી હું તમારો અહેસાનમંદ બન્યો છું. શુક હજાર તે માલિકના કે મારી એક મુરદ બર આવી ! અસ હવે તે બીજો મ્હેરો રહ્યો, જે પર શયતાનનો સિદ્દા પડછાયો દેખાય ! કુદરતે આદમખતમાં ફિરસ્તો બનાવ્યો છે તો શું શયતાન પણ નહિ બનાવ્યો હોય ?

સુરદાસ—કુદરત શું બનાવી શકે મુરશીદ ! ફિરસ્તા કે શયતાન એ માનવીજ બનાવે છે. માનવી એવી ખુદાઈ દેખાડી શકે કે ખુદા શયતાન પણ પાક બની જાય અને માનવી એવી તો બદલવસી જાળ પાથરી શકે કે તેમાં ખુદા ફિરતાર પણ રસાઈ જાય ! ઓ પ્રભુ ! એ જાળમાંથી મારી મેનાને તું વિના કોણ બચાવશે ! મુરશીદ, મારી મેનાને આ દુનિયામાં શું મોગવલું પડશે એ ખ્યાલથી મ્હારું દિલ કંપી ઉઠે છે,

મુરશીદ—ચક્રીન ખુદાપર સુરદાસ !

સુરદાસ—ચક્રીન ! અદા ! હરિ નિકુન પાંદુરંગા—

મુરશીદ—આતો ! ફકત આજની રાત્રજ વચ્ચે રહિ. કાલ સવારનાં તો મારી પીછીની દસ દસ સાલની ખ્યાસ ઊપશે, દસ દસ સાલની બૂખ ભાંગશે ! બાકી રહ્યો એકજ મ્હેરો, એને પણ હુંદીય, હુંદીય બર હુંદીય તો શું નહિ મળે ? જરૂર મળશે, જે ખુદાએ કુળાં કુલ બનાવ્યાં છે તેજોજ કાળમંદ પડ્યર પણ બનાવ્યા, જે ફિરતારે નિર્દોષ હરણાં બનાવ્યાં તેજોજ ચિકરાળ વર બનાવ્યાં, જેણે આ મેનાં જેવાં ફિરસ્તાઈ બચ્યાં બનાવ્યાં, તેજોજ શયતાન જેવાં ક્રહણ ધાતરી માણસ પણ બનાવ્યાંજ હશે—

સુરદાસ—નહિ નહિ મુરશીદ ! ખુદા તો ફિરસ્તાજ. બનાવે છે પણ દુનિયાનાં દોંગ, પાપ, નિર્દયતાની જાળમાં ફસીને શસાવનાર માનવીજ દૈત્ય બની જાય છે—પ્રભુની કુદરતમાં દૈત્ય ઉપજતા નથી.

મુરશીદ—આમીન ! સદ્દજાર આમીન !

(પડે)

પ્રવેશ ૨

પંદર વર્ષ પછી.

[મુશા નદીને કાંઠે એક કિલ્લેખંધ કેદખાનાની અંદરની પરમાળ. છતમાંથી લટકતાં લેન્ટર્નના નહિ જેવો પ્રકાશ દારોગા પાસે મુરશીદ ઉભો છે. ઉમ્મરે વધારે યુવર્ગ. હાથમાં લાકડી ધોડીતું મુખ પરદા તરફ. પરદા ઉપડતાં આલખેવ સંભળાય છે અને ત્રણ ટકોરા સંભળાય છે.]

દારોગો—તમે જાણો છો કે તમને આજે જે પરવાનગી આપવામાં આવી છે તે આજ સુધી કોઈને પણ બદલાવામાં આવી નથી? મુક મગદૂર ઉસ્તાદ તરીકે તમે આ ખાસ પરવાનગી મેળવી શક્યા છો—

મુરશીદ—મને માલુમ છે છતાં! અને આટલી જહેમત પછી પણ મને અહિં આવવા દેવા માટે અપસરોનો હું ખસૂસ અહેશાનમન્દ છું. છ'દગીના પચ્ચીશ વર્ષ મહે' એક તસ્વીર પર કહાડ્યો. દસ સાલ બટકચો ત્યારે એક મુસદ્દા પર આવી; પાછાં પંદર વર્ષ વીત્યા પછી આજેજ મહારો થાક લાગ્યો. દુનિયાં સારીની બદકારી જેના મહેરા પર લખી છે એવો એક મહેરા અહિં છે એમ સાંભળી હું અહિં આવ્યો.

દારોગો—અને જે એક કલાક પણ મોડા આવતે તો એ બદકાર જહન્નમમાં પહોંચી ગઈ હોતે કારણ આજે બહી બામદાદના કાળાખામાંજ એ ફાંસીને લાકડે લટકી જશે! પણ ઉસ્તાદ; એવી બદલવરી મુરત બીજી નહિ મળે, એ બેશક વાત છે. બાર બાર વર્ષની વાત પર એક જવાન-માહેતુનરે એના રખવાળ પાસથી એને કુસલાવી લીધી, કે પછી તે બદકારની જાળમાં પોતે ફસ્યો છેવટે તેનાથી ક'ટાળી તે તેને છોડી ગયો પણ તેના ગુજરાન માટે દોલત મુકતો ગયો. અને તે બદકારે તે દોલતનો ઉપયોગ કેવો કર્યો? થોડાક પૈસાનું એક પાણીદાર ખંજર ચોરી છુપીથી મેળવ્યું. અને બાકીના પૈસા બીમા નદીમાં હોમાવી દીધા; લારથીજ ને પૈસા જવાન પાછળ લોહી તરસ્યાં વરની માફક લાગી. વર્ષો સુધી તેના પૂતી દિલમાં કીનાની આગ હુંધરાયા કરી, પોતાને કસાવનારની શોધમાં બટકતાં તેણે જ્વતની, આગરની, જ્વનની પણ પરવા ન કરી. બદમાશોની ટોળામાં જતાં તેને બકીક ન લાગતી કે સોદાગરોની ખજારમાં જતાં તેને શરમ ન લાગતી. દિલના જુસ્સાથી કે તનની જહેમતથી આજેજ થતી ત્યારે કીનાને સળગતો રાખવા માટે હોય તેમ શરાબ પણ પીતી. પોલીસની કરડી નજર સદાય તેના પર રહેતી; છતાં એક કહાડો મુંબઘના સરિયામ રરતા ઉપર, બર-બપોરે, તેણે તેને જોયો; અને તેણે લિખાસ જુદો પહેર્યો હતો છતાં તેને ઓળખ્યો. હજારો માણસની ગદી વચ્ચે તેની પાસે જઈ ખજરથી તેને બેજન કર્યો, અને પક-ડાવાની બકીક વગેરે ત્યાં તેના જોતાં ખુન સામે લુખી ડાકણ પેડે જોતી કબી રહી. પોલીસને તેના મુઠાંજ બદન પર ફક્ત બેચીજ મળી-લોહીથી ખરડાયલું એક તીણું ખંજર અને શરાબની એક શીશી. પણ શુક ગુદાના કે એ ખુની હવે એક ધડીમાં નાખફ યશે, ચાલો તમે તમારું કામ જરસદી ખતમ કરો [સીટી વગાડે છે. વાઈર આવે છે તેને] નંબર ૨૩ ને અહિં હાજર કરો! હોશિયાર [વાઈર જાય છે] તમે વખત ન લાગાડતા અને જરૂર પડે શરાબની કસર ન કરતા.

[જાય છે.]

[મુરશીદ ભેગમાંથી પીગ, કચમ કહાડે છે. ઘોડી ગોડવે છે. શરાબની એક બાટલી કહાડી મુકે છે.]

મુરશીદ—ઓહ! હવેમને માટે શું કરવું પડે છે. [આલખેલ રહાડાનજુનો ધંટ]

[એ વાઈર વચ્ચે નંબર ૨૩ આવે છે, ચીથરે હાલ કાશું કપડું, તેના અંગને માંડ ઠોકે છે. હુંડા કપેલા વાળ, ધૂળવાળા; ચામડી ક્યજેલી; આંખો ઘાવ; ચાલ લથડતી. તેનાથી અજાણતો હોય તેમ તેને દૂર રાખવા મુરશીદ હાથથી વાઈરને અણસારો કરે છે. કેવી રદ્દલ પર બેસી ઓરાદાની જેમ, વાઈરે જાય છે]

જરા દૂર, ખસ ! (સ્વગત) યા ખુદા-શું શિક્ષક છે ? ઔરતના દિવારામાં ખૂની ડાકણ !
[ટ્રાન્સલાઇટ સળગાવે છે કાગળ પર ક્ષમ ચલાવે છે.]

કમનસીબ ઔરત ! તારી આખરની ધડીયે તને તકસિર આપવા હું ખરેખર દલગીર છું;
પણ.....પણ જરા ઉંચું જો !

[ફેદી જરા ઉંચું જુલે છે. સારાગ દેખી ચમકે છે. ટકાર યાય છે. ખ્યાસી આંખે જોઈ રહે છે. મુરશીદ એક જામ બરી તેને આપે છે, તે ઝડપથી પીત્રાય છે. બીજો માગે છે. મુરશીદ અચકાતાં આપે છે. તે પી જાય છે; ત્રીજો માગે છે. હજી થઈ જાય છે; મુરશીદ તેનો હાથ દૂર કરે છે]

નહિ, હમણા નહિ !...જો હું કહું તેમ કરીશ તો જરૂર આપીશ. ખેસ [ફેદી નાખુશીથી બેસે છે.] આ તરફ જો, જરા આ બાલુ, ગમગિની જરા ઓ...છી, હજુ ઓછી...જેરા પર જરા મુસ્સો, જરા ગુસ્સો (ફેદી સારાગ તરફ ચાંધે છે.) યા ખુદા ! અંદગીની છેલ્લી ધડીયે પણ તારી યાદ નથી, જરા યોગ—આપું છું—આપીશ—રક્ત બેજ પગ—ખામોશ ખામોશ, ખસ ખસાસ રોજી જુલવી નાંખે છે] ચાલ લે [જામ આપે છે.]

અય કમગખત ઔરત ! તારી અંદગીની છેલ્લી પગે તે મારા પર મ્હોટુ અહેસાન કયું છે; તેનો બદલો આપવાનો વખત હવે નથી રહ્યો તો પણ એક ધનસાનની બીજા ધનસાન તરફની પાક ફરજ બાળવી તારા રૂઢ માટે હું અંદગી કરીશ ! પણ જેની હજુરમાં તારે એક ધડીમાં ખડું થયું પડે તે ખુદા પાકની તને અજસની ધડીયે યાદ આપું છું.

ફેદી ખડખડ હસી પડે છે] ખુદા પાક ! ક્યાં છે ? દુનિયામાં તો નથી; અધા ખાનીથી કહે છે કે જદનનમમાં જવાની છું ત્યાં પણ એ નથી [લયડતી ઉભી યાય છે.]

મુરશીદ—ખામોશ ! આ ધડીયે જદનનમ નહિ પણ બિદિસ્તને યાદ કર

ફેદી—બિદિસ્ત ! નહિ, બિદિસ્ત નહિ ! બિદિસ્ત એ તો માલે તુખર અને હસીન શાખી-નોનો મુલક છે ! એ બદમાશો વચ્ચે ફસી પડનાર એકલી અટુલી ઔરતપર તો સિતમંજ ગુજરશે ! નહિ હું બિદિસ્તમાં ફેદી પણ નહિ બાંડે ! મારાં જેવાં લાચાર ગરીબ અને બદગખત ગુમરાહ માટે જદનનમ કીક છે [સારાગ તરફ લયડતી જાય છે]

મુરશીદ—નહિ એમ ન બોલ, ઓ બનનસીબ ! ખુદાની રક્મને દહ નથી. તે રક્મના કરનારને પીઠાન ને એક પગ પણ ખસ છે—તારી અંદગીની છેલ્લી પગ એમ ગુમાવ નાં.

ફેદી—ખડખડ હસે છે] તેને પીઠાનવાને તો હું ખરેખર આતુર છું, એક વખત તેની ગારમનસારી રે, તેની ઘોંટાળાભરેલી દુનિયા માટે કંઈ નહિ તો તેનો તોટો પીસવાને મારા બે હાથ તકવી રા છે; તેની તાકાત તો તેજે વાપરી નાંખી છે આ દુનિયામાં દેખાડી તેનાથી વધારે બદગખત ! તે હવે દેખાડી નહિ શકે ! ખુદા પણ કોઈને વખત મોત આપી નહિ શકે.

મુરશીદ—ઓ ફટકેલ ઔરત ! તું શું બકે છે ? કોના બોલે છે તેનો ખ્યાલ કર—

ફેદી—ના માટે ? દુનિયાને પેતા કરનાર ચપતાન માટે ! નિયામાં પાપનો, બીનો દરિયો, નેકાં કમજોર નાના અવેને માલેતુખર બદગખતીએ જગમાં રક્મનાં ન અટકાવનાર

[અંદરથી ખુબદ સંભળાય છે. વોર્ડર આવે છે.]

વોર્ડર—હોંશિયાર ! હવે પાંચ મિનિટ પણ પુરી નથી રહી [ગમ્ય છે.]

કેદી—[કમલાધ પડીતે] ઝાહ, એકજ પ્યાલું-એકજ-ગમ-એકજ

મુરશીદ—નહિ ! નહિ ! ઇન્સાનની પહેરખતો ઇન્સાર કરનાર, તે અધવાના નામની ખાતર, હવે નહિ ! એક પણ નહિ.

કેદી—[પાસામાં હાથ દાખતાં] પાર અને ગયરઝ-સાદના સિદા દહેરથી કચકાઈ મરતો લાખો ઇન્સાનની ખાતર-ઝાહ-એકજ-ગમ એકજ પ્યાલું-એકજ-ગૂંટ ઝાહ [બેહોશ પડે છે.]

મુરશીદ—ઝાહ, મારેથી નથી જોઈ શકાતું; શુભ મને માર કરે પણ આવું કુખ દુનિયાથી જોઈ શકતો.

[પ્યાલું ભરી તેને આપે છે. આલબેલ-ચાય છે. ચાર પંડા લાગે છે. બે વોર્ડર આવી દેશને ખાત્રા પકડી ઉઠી કરે છે]

કેદી—[જમ દેહી દે છે; દુકડા દુકડા થઈ તે વેરાઈ જાય છે તેના તરફ જોઈને] બસ, ખતમ; હું તૈયાર છું. સલામ !

મુરશીદ—સલામ ! હાથીમાં પહેલી અને છેલ્લી વખત મળનાર કમખખત દેશિત સલામ !

કેદી—સખર ! અદિ જો-ગરાગર જો-તારી તરફીર જો ! પન્દર વર્ષ ઉપર ઉતારેલ ફિર-સ્તાને જો ! યોદ કરે મુરશીદ ! એજ ફિરસ્તાઈસરત ઇન્સાનના સિતમથી, દુનિયાના ગયર ઇન્સોફથી, ખુદાની બેપરવાઈથી આજે શયતાની ખની ગઈ. સલામ મુરશીદ ! આજના શયતાનની, તે દિનના ફિરસ્તાની-કમખખત મેનાની છેલ્લી સલામ [વોર્ડર બેઠી જાય છે]

મુરશીદ—[પાછળ દોડી હવામાં હાથ ઉઠાળી ચંબી જાય છે] ઝાહ, આ શેષ ખવાય તો નથી ! રહે, શું જોઈ ? નહિ, નહિ ! તેજ ફિરસ્તો ? તેજ શયતાન ! શું એકજ મિદિયાયા બે બને છે ! મારી આંખ ખુલી ગઈ ! હશ્મને અધાપો સરી પડ્યો. હશ્મથી મહાત બનેલો હું ખરી દુનિયા જોઈ ન શક્યો.

[દોડી પાસે જાય છે. તરફીર ઉઘડે છે] આજ ફિરસ્તો ! આજ શયતાન ! મારું સર ફાટ છે; હું ગોડા ખની જઈ છું...પણ...તે પહેલાં હશ્મને સળ કરતા થો. [તરફીરના દુકડા ફરી જાણે જર નાંખે છે. જય નાંખે કચરી ઉભો રહે છે. અંદરથી બંદુકનો ચાર થાય છે.]

હજાં અધારેથી પ્રભુ ! પરમ તેજે તું લઈ જા,
અમલો મોહિયો પ્રભુ ! પરમ સત્યે તું લઈ જા.

કવિ નંદાનાસાલ.

અનુવાદક: મનુ ત્રિવેદી.

રાત્રિનો સમય હતો ને તે એકલો હતો.

દૂર દૂર કોઈ સહેરની ઝોળાકાર દિવાલો જોઈ તે તે સહેર તરફ ગયો.

સહેર પાસે આવી પહોંચતાં સહેરની અંદરથી આનંદના બહુકાર, ખુશાલીભર્યા હાસ્ય ને અગણિત વાજ્રોનો ઘેરો નાદ તેના અવજો પડ્યો. તેણે દરવાજો ઠોક્યો ને એક ચોટીદાર દાર ખાધો.

સંજેમરમરના અંદર ચાંબલાવાળું એક મકાન તેની નજરે પડ્યું. ચાંબલાએ તે કૂલના દાર ત્રીટી દેવામાં આવ્યા હતા, ને મકાનની બહાર તેમજ અંદર સુખની મસાલો બળતી હતી. તે મકાનમાં ગયો.

જાતજાતના ઉંચા પ્રકારના પત્થરોથી રચેલા ખડોમાં ચંદ્ર મીઠાઓને મળતાના વિશાળ ખડમાં તે પહોંચ્યો ત્યારે ગુલાબનાં ફૂલ જેના વાળમાં ગૂંથેલાં હતાં ને જેના હોઠ શરણ પીને સાલ બન્યા હતા, એવા એક માણસને સમુદ્રના જેવા ઘેરા જૂરા રંગના કાચ પર અસેટાપલો તેણે દીડો.

તે માણસની પછાડી જઈ તેના ખભા પર હાથ મૂકી એણે કહ્યું: 'તું આમ કેમ જીંદગી વેંચી નાંખે છે?'

તે યુવાન માણસે પછાડી શરીરે એની સામે જોયું ને એને ઝોળખતાં જવાબ દીધો: 'મને તો' એક વખત કોઈ થયો હતો ને તેજ મને સાજો કર્યો હતો. હવે આ રીતે નહિ તો બીજી કેમ રીતે હું જીવન ગુજરું?'

આ સાંભળીને એ બહાર ચાલ્યો ગયો.

ચોડી વાર પછી એણે રંગેરા રહેરાવાળી ને રંગેરંગી વસ્ત્રો તથા મોતીના અલંકાર ધારણ કરેલાં એવા એક સ્ત્રી દીડી. એ સ્ત્રીની પછાડી ચિતારીના જોડણી સાવચેતી રાખીને રંગીન કપડો ધારણ કરેલ એક યુવક આવતો હતો. સ્ત્રીને રહેરા કોઈ મુતિના રહેરા જોડણી ઉઠાવે હતો ને યુવકની આંખો વિપયલાસથી ચમકતી હતી.

હાથથી એણે તે યુવકને પકડી પાડ્યો ને તેના હાથ ઝાલી પૂછ્યું: 'આ સ્ત્રી તરફ તું શા માટે આવી રીતે જોયે છે?'

યુવકે પાછું ફરીને જોયું ને તેને ઝોળખતાં જવાબ દીધો: 'એક વાર હું આંધળો હતો ને તેજ મને જોતા કર્યો. હું બીજું શું જોઉં?'

ત્યારે એ અગાડી ગયો ને તે સ્ત્રીને હેડે પકડી પૂછ્યું: 'પાપના માર્ગ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ ચાલવાને મારે નથી?'

સ્ત્રીએ પાછું ફરીને જોયું ને એને ઝોળખીને જવાબ દીધો: 'તમેજ મને મારા પાપોની મારી બક્ષી હતી. હવે આના જેવો સારો બીજો કયો રસ્તો છે?'

આ પછી એ તે સહેરની બહાર ચાલ્યો ગયો.

સહેર છોડીને જતાં રસ્તામાં એણે એક યુવકને રૂદન કરતો દીડો.

તેની પાસે જઈ તેનાં લાંબાં યુગ્મને પકડી એણે પૂછ્યું: 'તું કેમ રડે છે?'

ત્યારે યુવકે કહ્યું: 'જોયું ને એને ઝોળખતાં જવાબ દીધો: 'એક વખત હું મૃત્યુ પામેલો હતો ને તેજ મને સજીવન કર્યો હતો. હવે હું નહિ તો બીજું શું કરું?'

હિન્દને હજી સ્વરાજ્ય કેમ ન મળ્યું?

૧. રા. બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.

હિન્દમાં સ્વરાજ્યના કુક્ષેત્ર મંડાયને આજે વર્ષો થયાં. તે પછી અશુભસમયો ઝીણસેએ પરદેશીઓને આર્થશુદ્ધિની પ્રતિતી કરાવી; જેનરજીએ અસામાન્ય વક્તવ્ય દાખવી જીમપેટે દિશાઓ ડોલાવી: તિલકે સ્પર્શન કારણ કર્યું; ગંધીએ યુધિષ્ઠીર પેડે શાંતિ માર્ગની દિક્ષા આપી, અને છતાં આજે પણ એ બુદ્ધનો અંત નથી આવ્યો તે શાથી?—આ પ્રશ્નનાં ઘણાં કારણો છે, તેમાંના મુખ્ય કારણોનો અહિં નિર્દેશ કર્યો છે.

સૌથી પહેલાં એક વાત સ્વીકારવા જોવી છે. તેરીય કરોડ હિન્દીઓ આજે એક સામંતર સ્વરાજ્ય લેવા તૈયાર થાય તો સ્વરાજ્ય દૂર રહી ચક્રાવર્ત નહિ; અને આખી હિન્દી પ્રજા એકસાદે સ્વરાજ્ય માંગતી નથી એ સંભવતાં કારણો છે. એમ નહિ કે પ્રજાનો મોટો વર્ગ અજ્ઞાનમાં હોય છે. કેટલાક શુશિક્ષીત હિન્દીઓ પણ સ્વરાજ્ય નથી માંગતા; ઘણા માગે છે પણ તેઓ પારેપાત શું માગે છે અને માંગેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિથી તેમને શું લાભ કે ગેરલાભ થશે એથી તેઓ અભય છે. કોઇવાર ચોગમ ઘોષાટ થતો હોય ત્યારે ઘોષાટમાં સાદ પડવાનું આપણને મન થાય છે તેવું કેક, આ સ્વરાજ્ય માંગતા મોટા રોજાની મનોવૃત્તિમાં જણાય છે. અને રમત ચૂકી કમને અવકાશ કરવાં ખેસનાર આળકની લાગણી તો લગભગ આખી પ્રજામાં છે. હિન્દના સ્વરાજ્ય કરતાં, તેમનો રોજનો જીવન વ્યવહાર તેમને વધારે અગત્યનો લાગે છે. આ વસ્તુ શિથિતિના અનેક કારણો અપાયાં છે. કોઇ લોકના અજ્ઞાનને આગળ કરે છે; કોઇ બીરીય અપલને કારણ લેખે છે; કોઇ આહુ શિક્ષણ પદ્ધતિને આ અનિષ્ઠનું મૂલ મણે છે. આ કે આવાં અનેક કારણોમાંનાં એકને આપણે સ્વીકારીએ તે પહેલાં જરાક વિચાર કરવો ઘટે છે.

“સ્વરાજ્ય હોય તો સાફ” —આ લાગણી તો બધાને થાય છે. “સ્વરાજ્યથી આપણાં બધાં હુ ખોટા થઈ જશે” એમ પણ બધા માને છે છતાં તેના કરતાં રોજનો જીવન વ્યવહાર વધુ અગત્યનો ગણવામાં આવે એ મનોશિથિતિ કારણ દેખાય તે કરતાં હજુ હોય એ બનવા જોગ છે. કોઇ ઘોડાને તેરો અસ્વાર પાછો પીવા નહીં છીવારે લઇ જતો હોય અને રસ્તામાં વારંવાર ઘોડો અટકી પડે અને અસ્વારની ચાંચુકેજ એ આગળ ચાલે એ બનાવ કલ્પી શકાય એમ છે. આવે પ્રસંગે અસ્વાર માને છે કે ઘોડો જીવે બરાબ છે અથવા જાડ કે પાસેથી પસાર થતી કોઇ વસ્તુ જોઇ તે બીધો છે. આ કારણો ખોટાં પણ હોય. કદાચ એમ પણ હોય કે નહીંની કોઇ મળેલમાં એકાદ વાધ પાછો પીતો હોય. અસ્વારની દ્રષ્ટિએ તે ન જણાય પણ ઘોડાની તીવ્ર દ્રાણેન્દ્રિયે તે પારખ્યું હોય.

હિન્દી પ્રજાને સ્વરાજ્યની તરસ જાગી હોય, અને કોઇ અસામાન્ય કારણ ન હોય તો પ્રજા શબ્દિક જીવન મુખ્ય માટે દેશનું સ્વરાજ્ય જનું કરે એ બહુ સંભવિત નથી. કદાચ એમ હોય શકે કે હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ આદર્શોને સ્વરાજ્ય કે પ્રજાસત્તાકારાજ્યમાં કેઇક અસામાન્ય વિરોધ જણાતો હોય. આ કારણ વિચારવા જેવું છે.

સ્વરાજ્ય, અને પ્રજાસત્તાકારાજ્ય, એ પૂરેપૂરી, જરૂરમાંથી જન્મેલી અને જરૂરવડે ઉછેરેલી, પૂરેપૂરી જગતને ગ્રહીત છે. પાર્શ્વ વસ્તુઓમાં જન્મેલાં અને પાર્શ્વ વિરોધી ધેરાયતાં પૂરેપૂરે, તે પાર્શ્વ

હોય પણ પોતાના જીવન અને ભવિષ્ય માટે તેમ કરવું એ હવે અતિ પ્રાથમિક છે-પ્રજ્ઞરાજ્યની વાત જુદી છે.

હિન્દને હજી સ્વરાજ્ય ન મળ્યું તેનું ખીજું કારણ પણ અપ્રાપ્યતું લાગે છે.

હિન્દી પ્રજા નવો માર્ગ સ્વીકારે છે એમ માની લેમએ. સ્વરાજ્ય માટે એટલે પ્રજ્ઞરાજ્યની જુદી જુદી માંથી છૂટકા માટે તેણે અટકા પ્રયત્નો કર્યા છતાં હજી કે પશુ સંતોષકારક પરિણામ ન આવ્યું એ શાથી ? આપણે વર્તમાન પ્રવૃત્તિ વિશે જ્ઞાન રાખીશું, તો પશુ એક મુખ્ય વાત તોષિતી જોઈએ છે:

હિન્દ માટે લડત 'લડનાર' એક રાષ્ટ્રીય મહાસભા છે. આ લેખકના નમ્ર મતે આ લડતની નિષ્ફળતાનું એક મુખ્ય કારણ છે. અહિં કહેવું અર્થમાં નથી કે ખીજી વાતોમાં તેમજ અહિંયાં પણ આપણે પરદેશીઓનું અંધ અતુકરણ કર્યું છે અને તેથી નફરત નિષ્ફળતા તેનો કાળો ઝંખો ઓઢી આપણી સામે દરબી ઉભી રહે છે. અન્ય દેશમાં એક રાષ્ટ્રસભા હોય તેથી આપણે ત્યાં પણ એક રાષ્ટ્રસભા રાખવાથી આપણી ભૂગોળ અને આપણા ઇતિહાસને આપણી ગજુતીમાંથી બરતરફ કરવાં પડે છે. હિન્દુસ્થાન કદી પણ એક રાષ્ટ્ર નહોતું. પરદેશમાં વસવાટ કરતા ગુજરાતીને પૂછશે તો કહેશે કે એ ગુજરાતી છે-હિન્દી નહિ; પર્સિયન કરવા નીકળેલો બંગાળી કહેશે કે તે બંગાળી છે. આરબથી ઇંગ્લંડ એક રાજ્ય હતું-તેનો દરેક પ્રજ્ઞજન તે રાજ્યનો અમલ નીકારતો, અને તેની ચઢતી પડતી સાથે તેના હિંસાના ધગકારા ચઢતા અને ઉતરતા. ઇંગ્લંડના રાજ્યો બદલાયા હશે; ટયુકરો અને સ્ટુઅર્ટો-ઇંગ્લંડના રાજ્યાસને આવ્યા હશે; પણ રાજ્ય તો એક જ રહ્યું છે. હિન્દનો ઇતિહાસ જુદો છે, હિન્દ જુદી જુદી પ્રજાઓ અને લોકોનો સમન્વય છે તેમને એક રાષ્ટ્રસભાના અપલામાં લાવવા એ કૃત્રિમ પ્રયાસ છે. આજે આપણું જીવન આપણા સંસ્કારો આપણી રહેણી કરચી, જીવનાદર્શ આપણી રીતો, બંગાળના કે પંજાબના લોકથી એટલાં જુદાં છે કે તેને એક જ કરી શકાય એમ નથી; અને કરી શકાય તો પણ તે કંઈ નથી. ચૌકડો વર્ષથી જે સંસ્કૃતિ પ્રજાના લોકોમાં વહેતી હોય તે પારકી સંસ્કૃતિ સાથે બળવરાથી કૃત્રિમ મિશ્રણ સરળાય, અને તેમાં જુની સંસ્કૃતિ નાશ પામે. આપણે આંતરરાષ્ટ્રીય ચળવળના અધિકારી રૂપે તે પહેલાં આપણે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા મેળવવી જોઈએ; અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા માટે પ્રાંતિક સન્માન હોયું જોઈએ. આપણે હિન્દને એક જ કરવાના બે રસ્તા ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે (૧) મુસલમાનોની તરવારથી અને (૨) ખ્રીશ્ચીઓની કુતેહબાજ રાજનીતિથી. પણ આપણા રાષ્ટ્રમક્તને એમાંનો એકે માર્ગ બપ આપે એમ નથી. આ લેખકના નમ્ર મત પ્રમાણે હિન્દને એક જ કરવાનો એક જ માર્ગ છે. અમેરિકામાં જેમ જુદાં જુદાં રાજ્યો પોતાનું પોતાપણું કાયમ રાખી એક શીફરલ ગવર્નમેંટ વડે એકમેક સાથે જોડાય છે તેમ એટલે કે અત્યારે જેમ ગ્રીવીન્સીયલ અને સેન્ટ્રલ ગવર્નમેંટ છે તેમ ચોક્કસ ચોક્કસ દેરફાર સાથે આપણે રાષ્ટ્રીય પણ સ્વીકારે તોજ સંઘીન કાર્યો સાધી શકાય અને તોજ આપણા સંસ્કારોને નિકાસની નવીન સંસ્કૃતિને આપણે સકારી શકીએ.

રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનાં પહેલા પગલે આ એ મુદ્દાઓ વિચારવા જેવા લાગે છે પરંતુ એ કાર્યનાં એ જેમ અંગત મુદ્દાઓ છે એમ નથી. દેશના હૃદય માટે સાથી મદદરની વાત તો એ છે કે ગુજરાતે આજે સાચા ગુજરાતીઓ સર્જ્યા જોઈએ. આજના 'ગુજરાતી'

આપણા ગુજરાતીઓ મનુષ્યો નથી. મનુષ્યોનાં ચાળા કરવા પ્રયત્ન કરતા પડ્યાઓ છે. આ કયન કહુ અને દૂર છે પણ તે સાચ છે. આપણે નથી જ્ઞેયાં સુખ, કે નથી અનુભવ્યો આનંદ, અને આપણે છ'દગી. પણ માણી નથી. કદાચ આપણે વધારે માની, વધારે કાલા થયાં હાથે પણ આજના આપણે ઓછા પ્રમાણમાં મનુષ્યો છે. આપણો ધર્મ નથી, ભક્તિ નથી પ્રેમ નથી; આપણે પોતીકા સ્વાર્થને કેન્દ્ર બનાવ્યું છે અને આપણું જગત આપણે માટે ક્યે જાય એ માટે આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. આપણાં સર્ગા સહોદર આપણી પાતી, આપણા મિત્રો આપણા ગામદોક, આપણા દેશબંધુઓ, એ સૌ આપણે મોટે જીવે, એમ આપણે ધમ્મીએ છીએ. અને આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ એવી પ્રજા પોષાવનાર એક મહા યંત્ર છે. દિનદને સ્વરાજ્ય નહિ મળ્યું તેવું એક અગત્યનું આ કારણ છે.

ગુજરાતને સ્વરાજ્ય કરતાં એ વસ્તુ વધુ પ્રિય હોવી જોઈએ; એક તેનાં આળકો અને ણીજ તેની સ્ત્રીઓ, એ એ જ્યાં લગી આજની સ્થિતિ ભોગવે છે ત્યાં લગી દિનદને સ્વરાજ્ય નહિ મળે. ત્યાં લગી.....

શિખરીણી.

: ગિલાવી દીધું છે હૃદય મમ આકાશ પર મહે,
અને સ્વપ્ને થાતો સુખદ તુજનો સ્પર્શ મુજને;
જરા સંકેલી લે ધૂંધટ પટ આ સુખ પરથી,
મહેને જોવા દે ને તવ કમલનેત્રોની સુરખી.

મહેમાની તારી પ્રિય! મધુર ઘંટ-રવ યદ્યો
વને શ્રી દેવીઓ પ્રકૃત ચિત્તથી આજ કરતી;
વળી આજે તો આ તવ યુવરીઓ અંજરે તણી,
વિચારો માંહેથી જરી ચ પણ ના દૂર ખસતી.

પ.ધુ આપું જોતાં હૃદય મમ હર્ષે ઉજળતું,
બન્યું છે રે! આજે સકળ જગ સંગીતમય રું?
તહેને ભેટા દેવા મમ હૃદય કિસુક બનતું,
તહેને આર્પી દેવા જીવન મમ આ આજ તલપું.

(ટાંગોરના એક અંગ્રેજી કાવ્ય પરથી.)

કાવ્ય લેખન

— થોડીક નગદ લક્ષ્યામણો. —

લે. રા. વિનોદકાન્ત. પી. એ.

કાવ્ય એ શબ્દની અગણિત વ્યાખ્યાઓ આજ સુધીમાં અપાઇ છપાઇ ને કથાઇ પણ ગઇ; તેમાંની એકે દુનીઆના સાહિત્યમાં સર્વે આજ કે અમર થઇ શકી નહીં.

આવા સંજોગોમાં એવી કોઇક વ્યાખ્યા આવશ્યક છે જે એક ધાથી બે કડકા ફરવા પડે, તકરારનો હંમેશા માટે તીવરો લાવે. “કાવ્ય એટલે કિલ્લપતા” એ વ્યાખ્યા આ હેતુ ધણી સરસ રીતે સારશે.

આ મતના સમર્થનમાં ઐતિહાસિક આધારો-પ્રાચીન તેમ અર્નાચીન પ્રશુ-જ્ઞેષ્ઠો તેટલા મળી શકે છે. ગ્રૌસર વાંચતાં ચિત્તને અસહ્ય કલેશ થાય છે. મિલ્ટનની લેટિનમય, અટપટી અને આહંબરી પદિતાધરાળી વ્રાતપરચના પણ એવોજ અનુભવ કરાવે છે. બ્રાઉનીંગ તો કિલ્લપતાનોજ અનેશો છે અને તેના સદયોગી મેરીડીથને પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાના આધર્મીય માટે એથી ઉત્તમ માર્ગ કાઢી જડયો નહોતો. દેશમંત્રોને માહું ન લાગે માટે સ્વદેશી દાખલા લેવા હોય તો, બાણ-ભવબ્રુતિ હિપરાંત આપણામાં પણ રમણભાઇ, ગોવર્ધનરામ અને બળવંતરાયે આ કળા ઠીક ચિત્તકારી છે; તેમણે, બળવંતરાયની કિલ્લપતામાંથી જે અપૂર્વ કાવ્યરસ ઝરે છે તેનેજ લીધે “લખુકાર” આજે ગીતાની જેમ ઘેર ઘેર વંચાય છે. જતે દહાડે બારતના અને જગતના, સાહિત્યમાંથી તે ભગવદગીતાને પદ્મપટ કરીને તેનું સ્થાન લે એ પણ અસંભવિત નથી. આવો અદ્ભુત કિલ્લપતાનો પ્રભાવ છે.

તકે પણ તેનોજ આશય શે ધજ્જે. પ્રાકૃતજનો અને શોકનોઃવ્ય સાહિત્યના પક્ષકારો તદ્મારા એ પગલાને નિદેશે. તે પગલા વિરુદ્ધ ગજ ગજનાં ચર્ચાપત્રો ‘સાહિત્ય’માં છપાવશે પણ ખડેલેથીજ હાથી પંજાડી ક્ષુદ્ર થાનો ખસતા આવ્યા છે. તદ્મારે સાહિત્યદેશમાં હાથીની ગૌરવશીલ પાંખી પામવી હોય તો એ નિંદાઓની ઉપેક્ષા કરતાં શીખજે. નિંદાખોરો શું ગજુ કે હાથી સમી ધીર ગંભીરી ચલે ચાલતી-ડોલતી તદ્મારી ભારદાર બુદ્ધિને કિલ્લપતા કેવળ સદજ થઈ પડી છે? વળી કદિએ એવું પણ જાનશે કે, ધાયલ કરનાઈ સ્ત્રીસૌન્દર્ય નીરખીને કે કોઇક કાસ્તીગરી ઉન્માદકારિણી નિસર્ગલીલા ન્યાણને તદ્મારી કાવ્ય રસિક કલ્પના વિધુદ્ધ વેગે ધસશે. તેવે વખતે સાદા શબ્દો કે સાદી રચના ખેળવા એસશે તો હૃદયમાં કુટેલું કામ્યઝરણું અજુર્યોતલું સુષાઇ જશે. એથી ઉલટું, જેમ આવે તેમ લખે જશે, અને શૈલીને જળાં-માયકં જેવી થવા દહને તેમાં કિલ્લપતા જામવા દેશે, તો તદ્માને તેમ વાંચનારને તેની સિંજગત કાંઈ ઐર આવશે. એ સિંજગતના અવલુંનીમ આનંદ તદ્મારા ફર્માંગી વિરોધીઓના નશીબમાં ક્યાંથી !

ઉપરાંત આપણે સમજવાની જરૂર છે કે હાલના જમાનામાં મનુષ્યોનાં જીવન સર્વાંશે કલેશ-મય બનેલાં હોવાથી કિલ્લપ કવિતાઓની ખરી ખપતનો વખત આવ્યારે છે. આજનો સામાન્ય માણસ કિલ્લપતા યુક્ત કાવ્યોનેાં જોતેલો જોખીન છે તેટલો સીનેમાઓનો કે રેસકોર્સેના જોખીન

નથી. તે જાણે છે કે કિલ્લ કાવ્યોમાં મદારા નિત્ય જીવનનું દુઃખદ પ્રતિબિંબ છે, જ્યારે સરતો ને સીનેમાઓ તો મદને માત્ર ક્ષણભંગુર, મિથ્યા આનંદ આપીનેજ અટકે છે.—આવા ગુણદર્શી ને તત્ત્વજ્ઞાનશીળ સામાન્ય વાચકને સંતોષવો એ તમ જેવાં કિલ્લ કવિનું આદ્ય અને એકજ કર્તવ્ય છે.

x

x

x

કાવ્યના વિપુલ ક્ષેત્ર વિશાળ છે અને પ્રતિદિન વિશાળતર થતું જાય છે. સ્વર્ગીય અપ્સરાઓથી માંડીને, “મોટરનું ભુંગળું” સાંભળી પ્રકટેલા ઉરભાવો “સુધી કોઈ પણ વિપુલ કાવ્ય લખી શકાય છે. તો પણ, મહોટે ભાગે અપ્સરાઓના કાવ્યો લોકપ્રિય થાય છે કેમકે આપણા પૂર્વજ મંડિરોને અપ્સરાઓ સાથે દીક્રા બનતું; અને પૂર્વજપૂજક આપણે હેમની એ મીઠી મહોબ્બતનાં સંભારણાં રૂપે આજે દેવાંગનાઓનાં યશોગાન ગાવામાં પિતૃકલ્પ અદા કરવા સિવાય વધુ કંઈ કરતા નથી. આ કારણથીજ નરસિંહરાવે “દિવ્ય સુન્દરીઓનો ગરબો,” અને મહાનાંસાહેબે “અમે અમર યૌવનની મૂર્તિઓ” લખ્યાં. આવા કાવ્યોના પણ વિરોધીઓ હોય છે એ નોંધવા જેવું છે. જેને પોતે “ગિરિકંદાની અપ્સરાઓ” કહે છે તેની સામે યોધી સાહિત્ય પરિપક્વો રા. વિનાકરે જુએશ ઉઘાડી હતી, પણ તેમાંની એકાદી હેમને હાથ તાળી દઈને નાસી ગઈ હોય અને તે દંભાનું વેર વાળતો એમણે એવાં કાવ્યો વિરદ્ધ જુડો ઉઘાડ્યો હોય એ અટકળ અસ્વભાવિક તો નથીજ. બાકી, મનમોહના અપ્સરા સાથે જંગ મચાવતાં કયા રસિકનું દીક્રા ચાલી શકે?

પ્રભુમકિતનાં કાવ્યોનું અ.પણું સાહિત્ય વિપુલ છે પણ તેના વિશેષ વિકાસ માટે હજી ઘણો અવકાશ છે, કેમકે, જ્યાં સુધી પ્રભુ છે એમ લોકો માને છે ત્યાં સુધી તેની ભક્તિ થયાં કરવાની અને તદ્વિષયક કાવ્યો પણ રચાયા કરવાનાં. તેવી રચના કરવાનું કોઈક વાર તદ્ભારે માથે પણ આવી પડે એ બનવા જોગ છે. એ જાતનાં પ્રભુમકિતો પરથી લોકોનો મોહ જોઈ નથી ત્યાં સુધી એવો માલ પૂરા પાડવાના પ્રયત્નો આગળ કરવાના. પણ મુશ્કેલી એ નહીં છે કે આ વીસમીસદીમાં સાચી પ્રભુમકિતથી કોઈનું દીક્રા હળમળી શકતું નથી. તદ્ભારે પણ ધીલું કરીને એવીજ અધારહિત દશામાં દશો, અને છતાં, ભક્તિકાવ્ય તો તદ્ભારે લખવું પડવાનું; લોકો તે માંડે છે અને તેને માટે તદ્ભારે પૈસા આપે છે. લખ્યા વિના છૂટકો નથી; તેમ બીજાં બાળું લખવાની સદજ ઉર્મિ પણ નથી ત્યારે શું કરશે?

એવડ વળી જમ, માયું છેક નીચું નમાવીને જગીરાજ પડ્યો છે ને. વિરાટ પુરુષનો જગરસ્ત પગ હેના માયા પર મુકાયો છે એ ચિત્ર તો કોઈક વેળાં જોયું હશે? તદ્ભારી જાતને જગીરાજને રથાને કહ્યો અને વિશ્વનિયંતા પોતાના અમાપ ભારથી તદ્ભારે ચાંપી રહ્યા છે, તદ્ભારે પોતે આ બવાદવીમાં બૂધા પહેલા પામર, સાચાર, નામદં જીર હો. હેતુ દાંસનુદાસ છે; એજ તદ્ભારે એક ચરણ છે—એવો એવો વિચારો લાવીને બેદરદુશ્મનતા અવમવો.—અને પછી જુઓ કે કેવાં અદ્ભુત ઇશ્વરકાવ્યો, ટંકશાળમાં પડ્યા સીકા પેડે આપોઆપ રચાતાંજ જાય છે. તદ્ભારે હવે રેતાળ રણ જેવું દશે, અહા કે અદ્ભુતો ત્યાં છાંટેલો નર્સ હોય, નો પણ આ પ્રયોગ. તેટલી કાજો માટે તો તદ્ભારે શાકાત પ્રત્યુંનાં દર્શન કરાવી રહેશે, એ શબ્દિક દર્શન તદ્ભારા હેતુની નિદિ માટે તદ્ભારે પૂરતાં છે. પછી પાછાં તદ્ભારે નારિતક રમ જશે, તોજે અશ્વજ નથી.

રાષ્ટ્ર પ્રેમ અને દેશપ્રેમનાં કાવ્યો આજકાલ એક દેશનરૂપ થઈ પડ્યાં છે એ તે જાણીતા છે. એવાં કાવ્યો રચેલ ધેરો સુગમ છે. તેવાં જો માટે મદારી અને સલાહ તથા મદારો વધે છે. હતાં હદ અભિપ્રાય છે કે અંકિતચંદ્ર શર્મા માતરમ્. અને કે બપરદાર “ચુસ્તતાને પાલકું” પ્રકાશવે તેમાં બહુ વિશિષ્ટતા નથી. પણ દોષકે મધુર સવારે જગત જાગીતે સુણે કે બ્રીજ-લીધર જનરલ કાયરે “ભારત માનને ધરણી” નામનું સ્તોત્ર લખ્યું, તેની ખુબી ન્યારીજ છે!

ત્યારે હવે સ્વદેશ ધેરા નખીઃ છતાં સ્વદેશ કાવ્ય લખવું છે. તેમ કરવા માટે હમારા હૃદયમાં કોઈ પજુ રીતે દેશાભિમાનનો જુસ્સો કલ્પન કરવો જોઈએ એ તો દેખીતું છે. તે જુસ્સાનાં ઉત્પાદક સ્થાન જાહેર સમાજો. તેને આ યુગમાં શોધવા જવી પડે એમ નથી. આ પહેલ ને આરંભ થી જ્યાં જુઓ ત્યાં હમણાં હમણાં હિંદુસ્તાન જાહેર સમાજનું જાણી રહ્યું છે. તેવી એકમાં જયો ને લાંબી હવા હમારું નસોરામાં પ્રવેશ કરશે, દેશપ્રેમની ત્યાંની ખુમારી હમારે મગજે અંદરે અને આંતરે કાલાહલ હમારા છવને હઠોળવા લાગશે કે તુરત પેલા જુસ્સાનાં અંકુરો હમારી આત્મભેદે ફુટવા લાગશે. તેને વગાઓના નખ ચમકારથી પ્રકાશ મુખ વરાળથી ગરમી અને હસ્ત-ચેલાથી દોળાતાં વાયુએ સર્વથી પોષણ મળશે એટલે જુસ્સાનાં સંવિકસિત વૃક્ષની રડીઆળી ઘટા વિસ્તરશે, અને દેશમકિતાનાં અનુપમ કાવ્યો રમી પૂલથી એકાદરે રહેશે. આવાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં કાવ્યો ઉપરાંત સામાન્ય પ્રકારનાં-જેવાં કે કાવ્યસ, સનમ, એતર, મહુલી, વીધે પણ સાચાં કાવ્યો લખી શકાય છે.

શુજરાતી કવિતાને છંદમાં ઉતારવી કે નહીં? પ્રાસ તેને પહેલાવવો કે નહીં? આ પ્રશ્નો વાંચકમાં વર્ષ પહેલાં તો અસ્તિત્વમાં જ નહોતા, તે વખતે છંદ અને પ્રાસને, સર્વ સામાન્ય દેખીતી અને કુદરતી વસ્તુઓ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવતા (આમ હોવા છતાં એ જાણીતા પ્રમથુઓને “છંદ અને પ્રાસ” વીધે લાંબો નિબંધ લખવો પડ્યો એ પરના વાચકોના અભ્યક્ત માન અને નિર્બંધકારના અતિવાનની સત્યક છે) પણ હવે એ કૃતિમ બંધનો. વાજ સાચો છે. કવિ નાનાલાલની અપૂર્વ શૈલીના એ પ્રતાપ, તે શૈલી વચને લખતાં બહુ ઓછા નહીં આજે એ તો ખૂબ; પણ હવે પ્રખ્યાતિ પણ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરાવશે: નાનાલાલશાહી શૈલીના કોઈ પણ કાવ્યની આજના સાહિત્ય આઝારમાં કોહીલુર જેટલી કમિત છે.

આધુનિક શુજરાતના શીખાઉ કવિઓપર એથી પણ મોટું મજુ “રસ-ગીતો” ના રસો મજુ કરાંએ એકાધ્યુ છે. એ શૈલી વાપરવામાં સરળતા તો પાર વિનાની છે. પ્રાસ, હમારે લખવાનું તો મુશ્કેલી નથી. કેવળ અર્થમાં જ માત્ર હવે કહેવું “ગીત” એટલે એને કાવ્યમાં, કવિતામાં, ગીતમાં, સંગીતમાં, જેમાં અપાવવું. હશે તેમાં અપાવી શકાશે. આ અદ્યુર શોધની ખૂબ સ્વીકારની નોખલ પ્રાપ્ત કરીતીને હજુ પડી નહીં હોય એમ લાગે છે. એ પડી હોત તો તો દારીર નહ હેમસન કે આના તોલ કાંસ જેવા પ્રમાણમાં સાંધારણ લેખકોને. પહેલાં આ સાહસિક શોધનો ખેતર એ છનામ કાવ્યન માટે આપી દેત-કાવ્ય માટે. કાવ્ય કે એકાદ વરસેજ એની હરર જુઝીને બેસી રહેવાય તેવી નાની સુની આ શોધ નથી.

એક મહત્વનું અને અવિશ્ય વિષયોગી પ્રયત્ન કર્યા વિના સમાપ્તિ કરવાનું અનુચિત છે. પ્રત્યેક ભાષાના કાવ્ય સાહિત્યમાં એકાદ એ યુગ માનીતા રખે એના હોય છે કે જેને

કવિઓની વરીસોપાનિત મીઠકત સમાન ગણવા પડે છે; સગમગ દરેક ન્હાની સ્હોટી કવિતામાં સંજ્ઞા હોય કે ન હોય તો પણ એ વર્ણનાજ નોંધાયે. અંગ્રેજીમાં ફરી અને સંસ્કૃતમાં 'કમલ' એ આ પ્રકારના શબ્દોનો ઉદાહરણ છે. આપણી વધુ સમૃદ્ધિવાન ભાષામાં તેવા શબ્દો બે બે છે: 'દિવ્ય' અને 'અનર'.

ગવૈયો.

લે. સૌ. કાન્તાપ્રદેન ડી. ખાંડવાળા.

જ્યાં આ નવાં શબ્દોના જોડાણને ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવકાર આપતાં અમને આનંદ થાય છે તેમના અર્થાત્ત્વમાં આપણા જડ નિયમોને અદ્યે સંકલનતા પ્રાપ્તિ થયેલા છે. એમના આગ્રહમાં દરેક સાવનારીય ગણસોને યતો ફરિયાનો કરવો અનુમત આપેલા છે. — અધિ. ૧.

જગત સંગીત ગણતો હતો. સંગીતનું જાન મેળવવાના તેના અનેરથો સંતોષાયા હતા. એના સંગીતમાં કિછરતા યોવનની ઉડી લાગણીઓ હતી. તે ગાતો ત્યારે સર્વત્ર સંગીતની ધ્રુવ નેતો. હવામાં, મનુષ્યોમાં પણ સંગીત નેતો. એને ગાવા શિવાય બીજું કંઈ મનુષ્ય નહિ. ખસ ગાઈને ગાયાજ કરતો. જગતને લોકો ન્હોતા ઓળખતા. જગતના સંગીતને તેઓ ગણતા. કાંઈ એ કદી એને ગાયા વગર ખેડેલો નેચોજ નહોતો.

જગત ગાતો લોકો સાંભળતા. જગત તે લોકોના હૃદયમાં ભાવનાઓ જગાડવા મથતો. પણ લોકો તેને હસતાં, તેઓ કહતા. "જગત સંગીત અમારી મુખ નથી ભાગવોડું, તું ગાયા કરે" અને ભાવનાઓમાં રમ્યા કર. અમારા છવનમાં એને ઉચ્ચ રથાન આપવું અમને પરવડે એમ નથી. જગત આથી ચીડવાતો અને કદી કદી ચાલી જઈ એકલોજ ગાતો.

આજે જગતના મિત્રો એનું સંગીત સાંભળતા ચે ન્હોતા આવતા. એ ખર્ચા પોતાની ઉપાધિઓથી ગમરાઈ ગયાં હતાં તો તેમને સંગીત તો ક્યાંથીજ સુઝે. જગત તો હજીય ગાતો પશુઓના સંગીતમાં હવે ફરજીસ અને નિરાશાજ ગણાતાં—તેની પહેલાંની ગાયનની ધ્રુવ અને મસ્તીતો ક્યાંય આસ્વાં ગયાં. એ એકલોજ પડી રહેતો. એનો ઉદ્ધાસ એજો યમ ગયો હતો. પણ તેવા સંગીતમાં પણ તેને આરામ મળતો.

કદી લોકો એનું સંગીત સાંભળતાં અને વખાણતાં પણ પછી કંઈ ન હોય તેમ વર્તતા. જગતને તો સંગીતની વાતો કરતાર નોંધતાં હતાં. સંગીતમાં રસ લેનાર મળતાં હતાં. તેને આ હુણ લાગણીદિન માન કેમ ગમે?

જગત નોંધ લેતો હતો કે મિત્રના અને સંગીતને કંઈ ઉડો સંજ્ઞા હશે તેને હવે લાગ્યું કે મનુષ્યોની ખરી ભાષા સંગીત હતી. સંગીતના સરોમાંજ લોકોના હૃદયો નેવાતાં મિત્રતા પર અને મિત્રો માટેજ કવિતાઓ રચાતી. મનુષ્યો ન હોય તો કવિતા સંભવે પણ ક્યાંથી? કવરતના સંગીતમાં પણ દેવોની મૃત્યુક્ષતા દર્શાવાતી તો એકજ સંગીત-મનુષ્યોના સદવાસ-વગરનું સંગીત પણ કેવું લાગે?

દિવસે દિવસે જગતના સરો વધારે ધીમા અને નિરાશાજનક થયા. એના સંગીતમાં એ મિત્રોના હૃદયોની સંપ્રસાદ ગાંધેલો હતો. એના સંગીતને પ્રીતિ આપવા મનુષ્યોનો સદવાસ નોંધતો હતો પણ મનુષ્યોની વ્યવહારિક રીતમાતોથી તે ક્યાંયો દતો.

જગત હવે વારંવાર દરિયા કિનારે અથવા કોઈ ન્હાના ન્હાના ગામડાઓમાં કે વપરગેમાં દેખાતો. પ્રવૃત્તિની મુદત લીટી ખીજોમાં અને રાય પર રખડો, તે કવરનું નિઃશબ્દ સંગીત

સંભળતો અને પોતાતુ' સંગીત તેને સંભળાવતો-જગત કુદરતનો મિત્ર થયો. વનદેવતાઓને આવાહન કરી બોલાવતો ને પોતાની કલ્પનાઓ તેને બોલતો. તેમને સંગીત સંભળાવતો. આમ જગતે નવા મિત્રના સહવાસમાં જીવતો શોક ભુલ્યા માંડ્યો. ન ભુલાયો તેને હૃદયમાં હડિ હુપાવી દીધો. સુંદર રહવાર અને રમણીય સાંજની લીલાવનમાં બેસી તે ગાતો. મનુષ્યો સાંભરતા તેની ખોટ જણાતી અને અશ્રુઓ સારતો. પણ પછી બધું સ્વપ્નવત હોય તેમ ભુલી જતો.

આજે કુદરત જગતપર રોદની દૃષ્ટિ બેઠી રહી છે. આટલા મનુષ્યોમાં એકજ મનુષ્ય કુદરતનું સહવાસી બન્યું હતું. એકજ મનુષ્યને કુદરતે પોતાની આત્મકથા સંભળાવી હતી. જગત-હમે કુદરતનો ગયેયો થયો હતો.

પ્રિયતમાને દ્વારે.

લે. રા. 'પ્રેમજ્યોતિ'

તે ન્હોતું બહુમુદત કે જ્યારે ઓમનું ગુંજન દરતા મુનીજનો સમાધિષ્ઠ થાય; તે ન્હોતી વસંતના શુકલપક્ષની રસવતી રાત્રિ કે જ્યારે વદાલાના વિરહ ધડીયે ના રહેવાય, તે તો પ્રખર મધ્યન્હનો સમય હતો જ્યારે વિશ્વવાદીકાની વેદગડીઓ તપતી હતી ને કુંજનિકુંજમાં પુષ્પના પરાગ સુકાયા હતા.

તે યાજ્ઞે પ્રિયતમાને મળવા મહેં પ્રયાજી આદ્યું. મહારા સાથીઓએ આ પ્રખર તાપમાં જવા ના કહી પણ પ્રેમયેશે તે ક્યમ માને ?

ઘોડે દૂર ગયો ન ગયો ત્યાં તો આકાળ જવાની ધોધમાર હેલી વર્ષા ને હું બીજણો.

હું આશાબેર, આસબેર પ્રિયતમાને દ્વારે દોડ્યો; પરંતુ દ્વાર બંધ દીધું. મહેં ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં દ્વાર દોક્યાં, રૂપેરી થંટડી સમા સાદે તેણે પૂછ્યું, "કોણ છે?" મહેં ઉત્તર દીધો, "એ તો હું." પરંતુ દ્વાર ન ઉઘડ્યાં. હું આશાબેર બેસી રહ્યો.

ધીરે ધીરે નાદળાં વિખરાયાં-પ્રિયતમાની વાડીનાં પર્ણો મૌલિકોટીથી અન્નકૃત ક્યાં હોય અને લતાઓને સમરંગી માલાઓ પહેરાવી હોય એમ દીસવા લાગ્યું.

પ્રેમ એ જીવન છે, પ્રેમ એ પ્રભુ છે, પ્રેમ, પ્રેમ, પ્રેમ. ગાતું સારત લુગલ ઉડતું હતું. પૃથ્વીએ પ્રમાકરને આલિંગવા નિજ કર લાંબાગ્યા હતા, ને તે દોડતો, દોડતો પ્રિયતમાના આલિંગનમાં સમાઈ જતો હતો. ત્યારે મહેં હુંખી થઈ ફરી દ્વાર ડેડ્યાં.

વિશ્વા સમા સાદે તેણે પૂછ્યું, "કોણ છે?" મહેં ઉત્તર દીધો, "એ તો હું." પરંતુ દ્વાર ન ઉઘડ્યાં, ને હું આશાબેર ત્યાંજ બેસી રહ્યો.

નિજ પતિદેવને નિહાલતાં પેાલણીઓ પ્રકુલ થઈ, હૃદયની સોજે પાંખડીઓ પ્રસારી, રજનીએ પપ સમા શ્વેતાંબર સજ્યાં ને સૃષ્ટિને રોદ સલિલથી સ્નાન કરાવવા માંડ્યું. ત્યારે પ્રકુલ વદને મહેં વળી દ્વાર ડેડ્યું.

કોપીલ સમા સાદે તેણે પૂછ્યું, "કોણ છે?" મહેં ઉત્તર દીધો, "પ્રિયતમે ! "હું" તે "તું" જ" ઉત્તરનો પ્રતિધ્વનો પૂર્ણ થાય તે પહેલાં તો દ્વાર ઉઘડી ગયાં.

ત્રિકાલ.

લેખક: શ્રી. અરજેશ્વર દ્વરામણ ખખરદાર.

૧

મીઠી મીઠી બોલે વસંત જિ સોલે,

હો ઝૂમે આશાના મહોર;

રાતું રાતું ખીલે પ્રભાત રંગ ઝીલે,

તેલાગે ઝીખા ને ઘોર;

રંગ હોડે વંસે રે લોલ !

૨

કોયલ કાળે કાળે ટહુકી રહે ઉન્હાળે,

હો નાચે પ્રીતિના મોર;

તપી તપી તાપે જ્યોર તેમ વ્યાપે,

સ્વમંચળેકે આંખલડી ચોર;

પ્રભા મુખડે હસે રે લોલ !

૩

પાન ખરે ઝૂકે હેમંત વાયુ કુંકે,

હો ફૂટે સ્મૃતિના અકોર;

જૂરી જૂરી સાંઝે ઝોડાંત થૂકે દાળે,

લાં પડયા પાડે ઉરશોર;

દિશા ફૂગતી દિસે રે લોલ !

અવાચીન મરાઠી ગદ્ય.

કોઈ પણ પ્રભુ સાહિત્ય સમજવા માટે તેની ભાષા અને વાંકગમ્યના સર્ગ અતિદાસની આવશ્યકતા તો હવે સૌ કોઈએ સ્વીકારી છે. પ્રભુની રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક, ધાર્મિક અને બુદ્ધિ વિપર્યય સ્થિતિનું અવલોકન અને તે સૌના બહારના જગત સાથેના સંબંધનું સ્પષ્ટીકરણ, બુદ્ધિ બુદ્ધિ વિચારશ્રેણીઓ અને અનેક પ્રવહેએ પ્રભુજીવનના ઘડતરમાં આપેલા કાળાની સમીક્ષા, તેની ભાષા અને અભિપ્રાયોનું-ભાવના અને મહત્ત્વોનું સિદ્ધાંત, જે જે કારણોને લીધે સાહિત્યની દિશા નિર્માણ થઈ હોય તે કારણોનું યથેચ્છ વર્ણન, બુદ્ધિ જ્ઞાન યુગના મહાન સાહિત્યકારોના ચિરંજીવ અર્થેનું તેમજ તેઓએ તે સમયના સાહિત્ય પર કરેલી અસરનું વિવેચન, અને પ્રભુજીવનમાં પ્રસંગે-પ્રસંગે આવતી વિગત, ભાવના અને લાગણીઓની મસ્તીઓનો નિર્દેશ-આ સૌનો સાહિત્યના સાચા ઇતિહાસમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. આ પ્રમાણે વિચારતાં પ્રો. પોટવારનું પુસ્તક * તેની સ્વતંત્ર લેખનપદ્ધતિને લીધે, તેમાં સમાવશી વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવતિને લીધે, તેમાં બાપી રહેલી સાચા ઇતિહાસકારની નિર્ભય દષ્ટિને લીધે અને તેમાંનાં સુસંવદ્ધ વિચારો અને સ્પષ્ટ નિરૂપણને લીધે સૌનું ધ્યાન ખેંચી રહે એવું જન્મ્યું છે. મરાઠી ગદ્યનો આ ઇતિહાસ લાંબા સમયની એક ખોટી પૂરી પડે છે. શુભરાતી ગદ્યના ઇતિહાસ લેખકને એમાંથી સુચનો મેળે અને શુભરાતી વાંચક વર્ગને મરાઠી ગદ્ય સાહિત્યનો કંઈક ઝાંખો ખ્યાલ આવે એ હેતુથી અહીં હિનાં ટૂંક સાર આપો છે:—

આ ઇતિહાસમાં સર્વે ૧૮૧૦ થી ૧૮૭૪ સુધીનાં ૬૪ વર્ષનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અનેક દુઃખદ-સ્મરણોથી ઉભરાતો એ સમય છે. પેશ્વાએ પોતાનું રાજ્ય શુભાશુનું હતું અને પૂતામાં રહેના મહેલ પર અગ્રેનેએ પોતાનો 'શુનીઅન જેક' વાવડા ફરકાવી દીધો હતો. મહારાષ્ટ્રમાં જેમ જેમ અગ્રેજ રાજ્ય સ્થાપિત થતું ગયું તેમ તેમ લોકો જાણે વિજયીના અમકાદથી ચક્રિત થઈ ગયા હોય તેમ પોતાની વિચારશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને લાગણીઓ ખોઈ મેલા. રાજ્ય ગયું જ રહી રીતે તે તેઓ જાણી શક્યા નહિ! આભારની અસંખ્ય લાગણીઓથી ભરી કાર્કેશ યાદ કરવામાં આવે છે તે માઈન્ટરૂઅટ એક્સિસ્ટેન્સ મહારાષ્ટ્રવાસીઓની આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ-પણે જોઈ. 'નવું રાજ્ય આનંદ' છે એ વાતજ લોકો જુલૂ જીવ તે માટે તેણે પ્રયાસ કરવા માંડ્યા હતા 'લાંચુ' કે લોકોને પ્રિય રાજ્યમાં રસ થતા કરવા માટે તેણે તેમની સાથે સ્નેહભાવથી વર્તવું જોઈએ. અને તેમને કેળવણી આપી પ્રિય રાજ્યના અનેક શાયદાઓથી તેમને વાકેફ કરવા જોઈએ અને તોજ તેઓ નવાં રાજ્યને એકનિઘાથી વળગી રહી રહેને ચાહતાં થાય. આથી તેણે "ધી ઓએ મેટિવ એન્ડુકશન સોસાયટી" નામની એક સંસ્થા સને ૧૮૨૨માં સ્થાપી. રાજ્ય અને પ્રભુ વચ્ચેનું અંતર ઓછું કરી તેમને વધુ નિકટ સંબંધમાં લાવવા માટે આ પગલું મહત્ત્વની હતું. આમ પ્રભુના મોટા ભાગ સંસ્કૃત અને દેશી ભાષા શિખવા લાગ્યાં. જ્ઞાન અને કેળવણીના આ કાર્યોને વિચાર કરતી વખતે મરાઠી મિશનરીઓએ આપેલા અમૂલ્ય ફાળો વિસરી નવો જોઈએ નહિ. તેઓએ

* મરાઠી ગદ્યાના રૂપરેખા અવતાર લેખક પ્રો. પોટવાર ડી. વી. પોટવાર બી. એ. ન્યુ પૂતા કોલેજ પૂના, ડિ. ૩૧. એ.

ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો, બાઇબલનું મરાઠી ભાષાનું અનુવાદ કર્યું, નિશાળો સ્થાપી અને દેશીઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાના જ ઉદ્દેશથી મરાઠીનો આસર લીધો. હેતુ એ છે તે હશે છતાં તેમણે મરાઠી સાહિત્યની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે એ તો નિર્વિવાદ છે. સાચું કહીએ તો મરાઠી ગદ્યના પિતા એમને જ કહેવા પડે. આમ કેળવણીની શરૂઆતથી સમાજ પર જરૂરી અસર થઈ.

છતાં સને ૧૮૫૪ સુધીનાં સાહિત્યમાં ૧૬૧ પુસ્તકોથી વધારેની ગણતરી કરી શકાય એમ નહોતું અને તે પછી શાળાપયોગી પાઠ્ય પુસ્તકો, લોક સાહિત્ય, વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથો અને કાવ્યોનાં પુસ્તકો જ હતાં. પ્રો. પેટલાર એ ૬૪ વર્ષના યુગને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાંખે છે અને તે યથાર્થ જ છે.

(૧) સને ૧૮૧૦ સુધીનું સ્વરાજ્ય વખતનું મરાઠી ગદ્ય. એમાં તવારીખ, મરાઠી યોદ્ધાઓ અને રાજ્યની તિજોરી વખતો વખત લખેલા પત્રો, માનભાવ સપ્રદાયના ગ્રંથો (લીલા સંવાદ) અને સ્ત્રીઓનું કહાણી સાહિત્ય આટલાંનો જ સમાવેશ થાય છે. આ ગદ્ય સાહિત્યની એક વિશેષતા એ છે કે એ બધું જ ટૂંકા, સાદાં છતાં અર્થગંભીર વાક્યોમાં લખાયેલું છે અને શૈલી સંસ્કૃત કે ક્ષારસીના મિશ્રણ વિનાની શુદ્ધ મરાઠી છે.

(૨) સને ૧૮૧૦ થી સને ૧૮૩૬ સુધીનું મરાઠી ગદ્ય. મહારાષ્ટ્રમાં ખ્રિસ્તી અમલ દાખલ થયો તે પહેલાં બંગાળમાં ડૉ. વિલિયમ કેરીએ એક એવી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી કે જેને પરિણામે મરાઠી સાહિત્યને ઘણા જ લાભ થયો - તે વિદ્યાન શૃંગેર એક મરાઠી-અંગ્રેજી કાવ્ય પ્રસિદ્ધ કર્યો. વળી મહારાષ્ટ્રમાં નવી કેળવણી દાખલ થવાથી શાળાપયોગી પુસ્તકો તેમજ કલાની જરૂર પડી. અને આ કાર્ય પાર પાડવા માટે કેટલાક વિદ્વાન યુરોપીઓ અને મરાઠી સાક્ષરોની એક કમિટી નિમવામાં આવી. તેઓએ પ્રથમ નિદેશી ભાષામાં જ ચેતના વધી સર્વ લખણ તૈયાર કરી હેતુ શુદ્ધ, સ્વચ્છ મરાઠીમાં રૂપાંતર કર્યું. આ કાર્યની સફળતા બાપુ છત્રે અને ખીજા પ્રખર વિદ્વાનોને આભારી હતી.

(૩) સને ૧૮૩૬ થી સને ૧૮૫૭ સુધીનું મરાઠી ગદ્ય. ગયા યુગમાં પ્રગતિનું નવું કાર્ય શરૂ થયું હતું તેને આ યુગમાં અપૂર્વ કિસ્સાથી જાણી રાખવામાં આવ્યું. પણ એવામાં લૉર્ડ મેકાલેએ પોતાને સહજ એવા અવેશથી અંગ્રેજ કેળવણીની તરફ દારી કરી. કેળવણી વિશેની હેતુ વિશ્વવિખ્યાત નોંધ Despatch ને લીધે દેશી અને અંગ્રેજી ભાષાના હિમાન યતીઓ વચ્ચે રસાકસી શરૂ થઈ અને તેને અંતે દેશી ભાષાના અભ્યાસને સખત હોની પહેંચી અને અંગ્રેજીના અભ્યાસને પુરતો ટેકો મળ્યો. સને ૧૮૪૦ માં “લૉર્ડ મેકાલે એજ્યુકેશન” સ્થાપનામાં આવ્યું. સરકારે તરત જ એક સરકારી ખાતું ખોલ્યું અને સને ૧૮૫૭ માં હાઇરફ્રેન્ચ અને ફ્રેન્ચને અસ્તિત્વમાં આવી. આજ વર્ષમાં મુગ્ધ યુનિવર્સિટીનો પણ જન્મ થયો. બાલ શાસ્ત્રી જામશેદર અને પરશરામ પંત તાત્કાલિક ગોડોલે તે સમયની અગ્રણ્ય વ્યક્તિઓ હતી. લોકોએ અંગ્રેજી ભાષા સાહિત્યનો આસ્વાદ લેવા માંડ્યો, છાપખાનાંઓ નીકળ્યાં અને વિદ્વાન લેખકોને હાથે વર્તમાનપત્રો અને માસિકો શરૂ થયાં. તે વખતના લેખકો અંગ્રેજી વિચારોથી ઝોનખોત થઈ ગયા હતા. અને તેની અસર હેતુનાં લખાણોમાં પણ હતી. અંગ્રેજીના પ્રથમ અભ્યાસીઓ અને કેટલાક પંડિતો અને કેટલાક શાસ્ત્રીઓ તો આ પશ્ચાત્ય કેળવણીથી એટલા બધા અનુકૂળ થયા કે તેઓ પોતાના બુદ્ધિગતા યશસ્વી વારસોને કેપડા કરી શકતા

તેટલું બંધુજ દોડીની દિ'મતનું એમ. ગણના લાગ્યા. દે'કમાં મરાઠી અને પ્રાચીન સાહિત્યના માનને આથી ઘણી હાનિ પહોંચી. છતાં શાળા-સાહિત્ય ઝડપ બધ વધવા લાગ્યું. વિદ્વાનોએ સારા સારા અંગ્રેજી ગ્રંથોનાં મરાઠી ભાષાંતરો કર્યાં. સરકારી અને મિશનરી શાળાઓ સ્થપાઈ. ધાર્મિક ઝગડાઓ પ્રસંગે પ્રિયતી અને હિન્દુઓએ પોતપોતાનાં પુસ્તકો મરાઠીમાં જ લખ્યાં. મરાઠી લેખનનો પ્રચાર વધે તે અર્થે મ'ડળીઓની સ્થાપના થઈ. આજ વખતે દાદોબાએ એક મરાઠી વ્યાકરણ લખ્યું અને ભાષાને સ્થિરતા આપી. નવનૌત જેવા ગ્રંથે પ્રાચીન કવિઓને લોકપ્રિય કર્યાં. મરાઠી સાહિત્ય આમ વિકસત અને પ્રગતિના પન્થે આગળે આગળ વધ્યું ગયું અને વખત જતાં તેમાં વિવિધતા અને બળ આવતું ગયું.

(૬) સને ૧૮૫૭ થી સને ૧૮૬૪ સુધીનું મરાઠી ગદ્ય. આ સમય દરમ્યાન મરાઠી સાહિત્યધ્યાનમાં પરંપરામય જોડાઓ, કૃષ્ણ શાસ્ત્રી રાઝવાડે, વિનાયકરાવ કિર્તીને, કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ચીપ્લોનકર અને એવાજ બીજા કુશળ ને રસિક માળીઓ કામે લાગી ગયા. તેઓએ વાડીની સૌન્દર્યશાળા વધારી ને વાતાવરણને સુગંધથી ભરી દીધું. લોકોની સામાજિક અને રાજ-કીય દૃષ્ટિ વધુ વિશાળ અને ઉદાર બની. દૃષ્ટિકોણ, શ્રદ્ધા ધન અને જોડા વહેમોની અસર પડી જાતી હતી. કેળવણી વર્ગ સામાજિક પ્રશ્નોની ઉકેલ પશ્ચિમની નજરે આણવા મથતો હતો અને સાહિત્યપ્રદેશમાં વિચારસંક્રાંતિનો ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં લેખનશૈલીમાં પરિવર્તન થતું હતું. વિચાર અને લાગણીની ઘડમઘડોને લીધે એક નવીજ ભાષા જન્મતી હતી. શુદ્ધ સાદું મરાઠી નવા વિચારોને વ્યક્ત કરવા અશક્ત જણાતું હતું અને તેથીજ સંસ્કૃત શબ્દોનો ખેડોળો ઉપયોગ અને વિસ્તારી વાક્યોનો વાપર થવા લાગ્યો. આથી ભાષામાં એક જાતની પ્રાદતા અને સંયોજિતતા આવી. આ બધું છતાં મદારાષ્ટ્રવાસીઓનાં વિચાર, વાણી અને લાગણીઓનું પ્રાણ પરિવર્તન કરવાનું અનોખું કાર્ય તે નિર્વંધમાઝના પ્રતિભાશાળી લેખકનેજ નસિમે નિર્માયું હતું. તેની સ્પષ્ટ આંતરદૃષ્ટિ, બ્રહ્માંડભેદતી કલ્પનાશક્તિ, ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, અડગ નિર્ભયતા, પ્રખર સરદશભિમાન અને રાષ્ટ્રવાદીત્વ અને એ બધું છતાં પણ તેની વિદ્વતા-એ સૌએ લોકોની ગાદ નિદ્રા દૂર કરી, તેમને ભૂતગૌરવની અભોષતા સ્હમજાવી, પાશ્ચાત્ય જઠવાદી સંસ્કૃતિની અધમતાનું જ્ઞાન કરાવ્યું અને તેમનામાં એક પ્રકારનો રાષ્ટ્રભાવ, અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રગટાવી, અને હિંમ અને વિચારોનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એજ પ્રત્યનું અંતિમ લક્ષ્ય હોતું જેમને એમ લોકોના મનમાં ડસાવ્યું.

આમ સને ૧૮૭૪નું વર્ષ આવતાં પ્રો. પાટનારનું પુસ્તક પુરું થાય છે. અન્તમાં આપણે આશા રાખીશું કે ત્યાર પછીથી આજ સુધીના મરાઠી ગદ્યનો ઇતિહાસ લખી એઓ. પાટનાર પાકશે.

મનુભાઈ કંદયાણુજી દેસાઈ.

આજથી સો બસો વર્ષ પછોની પ્રજાને—

અથવા

કબર પરનાં ફુલ.

લેખક: રા. કિશોરીલાલ શર્મા.

પ્રબલન બરા ઉમા રહેશે ?

—તમે ક્યાં તમારા નગરની દરગાહ તરફ જવ છો ને ?—પેલી જર્જરિત કબર પર ફુલો ચડાવવા જવ છો ? ત્યારે બરા ઉમા રહે...

બરા કહેશે બહા ! તે કબર શા માટે ઉકેશે છો ? તેની અમંગ નિદ્રામાંથી તેના આકર્ષા શરીરને શા સાઠ ખંખેરો છો ?

તમે તેના મિત્રો છો, એમ ? દોરતો તમને કોણે એની પિઝાન કરાવી ? પેલા વ્રાતોડા ધૃતિ-દાસે તમને એની વાત કહી દીધી હશે. પણ વાહ, તમે એના વિશે શું જાણો છો ?

—હું કોણ છું કે આટલી ગંધી પૂછ પરછ કરું છું ? હું મારી પિઝાન આપું તો મારી વાત સંભળશે ? હું તે છું જેની પવિત્ર શાંત નિદ્રા યોગ્યતા તમે બધામંદ્રે ચલા છો...

ધેસા, નિર્દોષ માનવ લોક ! તમે બ્રમનાં વંદોળમાં ગૂંચા છો; તમારી કદપના વડે અસ્તપના કાટો તો ચપ્પા છે અને મારાં કૃત્રિમ ચિત્રો દોર્યા છે...ઉમા રહે, અને બોલવા લો...તમે બધા મારી વાર્તાઓ કાળે કે વિદ્યાન-તત્ત્વજ્ઞાની શે ઘેર વિશે ચર્ચા કરો છો; અને મારાં પુસ્તકો કે ઉડતી ફતકચાઓ ઉપરથી મહારા જીવન સંબંધે ચિત્રો દોરો છો. તમારામાંથી કોઈક મને સાધુચરિત અને ધુપચાળી ગણે છે, અને મારી વાર્તાના એકાદ ખરાબ પાત્રથી અને કોઈક વિપરીત પણ ગણે છે. આહ ! એ બધુંજ કેટલું જોડું છે ? અને એ પાત્રો અને એ લાગણીઓનાં જન્મસ્થાન પણ તમે કદયાં તે કરતાં કેટલાં જુદાં છે ? મારું લખાણ મારા જીવતાજીવનનું એક અણુમાત્ર નથી. લાગણીઓની ભરમ થયા પછી તે લાગણીઓનું રમણ રાખવાનો નજીવો નિર્જળ પ્રયાસ તે લખાણ. તેમાંથી તમે શું શું શોધશો ?

મિત્રો ! હું પુસ્તકો નહિ પણ માણસ હતો. મારી લાગણીઓ, મારા દિલના કાવા દાવા, મારી ફરીયાદો, મારી અંતરબ્યથા, મારી આત્મના ઉમરાઓ. ને મારા સુખદુઃખને દરખાશો કે એ મહાનંદ છે, તમારો નહિ ચાવ. હજી પણ તેના ધગકારા હું સુઈ છું; પણ વેગમર ઘપતી સદીઓના પગરવમાં ને તમારા ત્વગ પ્રેમી સ્વભાવના ધોંધાટમાં તે તમને નહિ સંભળાય. મારા જેવા અનેકોની આ કથા છે; તે ગંધા માટે તમે સારી જોડી કદપનાઓ કરી છે; ને અણુજન્મનાં ભવિષ્યનાં બીજનાં લોક તમારે માટે પણ એવીજ કદપનાઓ કરશે. મિત્રો તે આવો હતો એમ કહેવા કરતાં તે કેવોક હશે એમ વિચારજો. માની લીધેલા પુરાવાથી તેને દંડ દેવા કરતાં જે અગાધ શક્તિએ ખૂત અને ભવિષ્યનું મિતર સરળું તેની મદદતા આગળ માયું નમાવળે. જુનના ઉદરમાં શમી મયકા, સુમાધિર્ય જીવની વિના કારણ રખ્યા હાંછેકવા કરતાં તમારી સાચેજ મનુષ્ય દેહમાં રહેલા, અને તમારે હાથે અન્યાય અને અનાદર પામતા પવિત્ર આત્માને સત્કાર એ મનુષ્ય માત્ર દેવ પાત્ર છે એમ સ્વીકારી તમારા સ્વજન અને સંસારના નિર્મળ સ્નેહ નીરમાં પડતા અધારાને દૂર કરજો, અને ત્યારે કબરમાં સુતેલા અમે બધા પણ તમને આ

શિષ્યોથી વધાવવા સારું સજીવન ચલ્યું.

મને કેમ કીર્તિના મોહ નથી, એમ ? બસા લોક તમે બૂલો છો. હું તો કીર્તિને 'ચાહું' છું, અને કીર્તિ માટે મરી શીયો છું; મારી અર્ધી જીંદગી મેં કીર્તિના ચમણમાં ગાળી છે, ને કીર્તિના પાલવમાં મને તે હુંક મળી છે જે પ્રભુના કશની વાગામાં કે શયતાનના બખ્તરમાં નથી. સાંભળો, મારી વાત કહું.

હું જીવતો હતો ત્યારે તમે કહ્યો તેવો કે : હું અસામાન્ય નહોતો. મારું શરીર યાક ને રોમના સપાટમાં આવતું; મારું મન ધર્મ, ક્રોધ અને ગુનગાટને તાંબે ચતું; મારું હૃદય, પ્રેમ અને ધિક્કારની લાગણીઓને વશ ચતું. હું મોટા અને ખોટા વિચારો કરતો. સારાં અને માદાં કામો કયે જતો. હું સંસારમાં ફરતો, લોકસમુદ્ધ જોડે સંબંધ બાંધતો અને તોડતો. તેમાં મને ધણા અનુભવો થયા હતા, એવા કે તે સાંભળી અમારા જમાનાના લોક માટે તમને તિરસ્કાર અને દયા આવે. એવા સંજોગોમાં મારી આશાઓ કેટલીક ખીલી, કેટલીક મારામાં શક્તિના અભાવે અને કેટલીક માણસ અને સમાજના કારણે નીમળછ નાશ પામી. અમારા વખતમાં અનેકની આશાઓને આમજ મરણુ બેસતું. પણ આતો ખીજજ વાત ચર્ચા..

અમે ન્હાના હતા ત્યારે અમારામાં જીવન હતું, જોમ હતું, તોફાન માટે પ્રેમ હતો અને તેનાં પરિણામ સહેવાની શક્તિ હતી. અમે ધણાં તોફાન કર્યાં, ધણાં કામો પણ કર્યાં હશે પણ તે કે તમે આપોછો તે કીર્તિ માટે નહિ અમને એવી કીર્તિની તો પરવા નહોતી. અમને ખીયારા ભવભૂતિ, કાળીદાસ, ને રોકસપીયર જેવાંઓની દયા આવતી, અમારા લોક પણ તમારીજ પેડે તેમની રખ્યાં જાહેડતા. પણ કહું ? લોકો બહુ તો આપણા નામ કામ જાણે કે જન્મ-તીઓ ઉન્નેવે તેથી શું ? અમને પાંચ પેઢી પરના પિતામહની જીંદગી કેવી હતી તે જાણવાની ઉત્સુકતા કે નવરાશ નહોતી તો સૈકાઓનાપૂરમાં ધસકાતા અને એકાદ છોળથી લોક સ્મરણની ખડક પર તણાઈ આવેલા કોઈ કાળીદાસ ભવભૂતિ સંબંધે અમે શું જાણીએ ? ને પેલા વ્યાસમુનિ ! એ બાપકાની તો, અમે દયાજન ખાતા. એના કથાનાયક શ્રીકૃષ્ણની પ્રસંસામાં લોકો એને તો સમૂળ બૂલી ગયા હતા. જોયુંને ? લોકોની આપેલી કીર્તિ આવી હોય છે ? અને તમને ખબર છે આ બધા કીર્તિ પામેલાના સમકાલીનોને હાથે એમની શી દશા હતી તે ? હરિ ! હરિ ! ધર્મ અને વેરથી ચીરતા અને ચીરાતા તેમના હૈયાના ઉન્હાં રૂધિરથી દાઝેલી પૃથ્વી હજીયે કંપે છે. કીર્તિ વૃષ્ટાના રોપાનું એ ફળ ત્યારે આટ આટલા કીર્તિ માટે કેમ તલસે છે, એમ ? શયતાનની મહાજનોની ઝાળી અને કીર્તિના ખપ્પરની માયાની મહત્તા સરખી છે, એ નથી જાણતા ? શયતાનની ઝાળી ભરાય તે કરતાં ઉન્નતમ તેજ પુષ્પોથી 'કીર્તિયું' ખપ્પર વધારે ઉભરાય છે. એજ મામાને વશ યદ જીવન ઝરાના નીમળમાં નીર મેલાં કરીને પણ કળાકારોએ કળા રચી, ને પીરાપીડ રચાયા; સેનાપતિઓ યુદ્ધો લડ્યા ને મનુષ્ય સંધની ખીલતી અનેક ડાળીઓને હારી; હેતાળ હૃદયોના સ્નેહને પાટું મારી કલ્પનાની કિનારી પર ઉમેલી કીર્તિનો પાલવ પકડવા ગાનીઓ દોડયા ને ગૃહમંડપના હેત-બયાં હૈયાંઓ કરમાયાં; અને અનેકો કીર્તિની વૃષ્ટામાંજ વણુમાણી જીંદગી પૂરી કરી જતા રહ્યા.

એ બધું અફૂ-ત્યારે મારી કીર્તિનું શું ? રાખો. કહું. મેં કહ્યુંને કે મારાં કામોની શરજ દેશ કે કાળતા લોકો પ્રસંસા કરે એ કે અમને મોહ પમાડતું નહિ. આખી દુનિયા વિરહ હોય પણ અમારું મંડળ અમારા કામને સ્વીકારતું એટલે બસ. પણ પછી તો એ બધાં. પણ અમારા જગતમાંથી ઉડવા માડ્યા ને અંતે મારા જીવનની ઉંચા અને રાત્રી સાથે કોં આયમે એવાં મારે

માત્ર જોજ જણુ રહ્યાં-એક મારો મિત્ર અને બીજી તે જોતી સાથે જીવન મેદાનમાં આશા કલ્પન અને નિરાશાના અનેક ખાણ રેકરાઓ અમે હોંસતોર દૂરવા છિએ. અમે ત્રણ છેક જીવનની સીમ સુધી સાથે આવ્યાં. આ જોના પ્રોત્સાહનના અધિકારે જે રોકારે મન ખરી કીર્તિ છે-તે મારે હું મરી શીટ્યો છું અને એ સાથેજ દેહ જીવંતીના સીમાણ સુધી હું આવ્યો હતો. અને પછી પછી કોણ જાણે, એક પછી એક અમે બધાં મેલના અધારાં જંગલમાં ગૂમ થઇ ગયાં-મોક્ષાગ્નિ છે, બહા પડ્યાં.

—દેશી. મલા, બોમ બોમાન્તરમાં ગૂમાવેલાં રતનોને કુદતો શરીર તમારી મેલી કીર્તિ ધૂપથી કેમ મોહ પામશે?

તહન.

અહા! રાત્રે રાત્રે ગંગનતલમાં ચંદ્ર બળતો,
બળી પોતે બાળે હૃદય મુજ સંતપ્ત કરતો;
મને વ્હાલો તોયે, નયન યુગલાનંદકરિણી!
સદા દેતો કાંકે મધુર તુજ એ યાદ મુખની.
મીઠા કોણીલાના મધુર રવ મારા હૃદયને
ઉચ્છળી નાંખે ને ચરસમ ખરે ધાયલ કરે;
ગમે તોયે એના શ્રવણ કરવા એ રવ મને,
મને કાંકે તારા સુખદ સ્વરતું એ રમરણ દે.
અનિદ્રાથી રાત્રિ અતિરાય અહા! દીર્ઘ બનતી,
જગત આણું ઉઘે, પણ નહિ નિશા મારી ખૂટતી;
મને વ્હાલો વ્હાલો અસુખકર તોયે રજની એ,
કદી દેતી કાંકે મધુર તુજ એ સ્વપ્ન મુજને,
ના ખાવે યદિ તો ભલે પ્રણયની હેલી ન વર્ષાવજે;
મીઠાં પ્રીતિ ભર્યાં ભલે મુજ પ્રતિ ના નેત્ર છું દેંકરે;
જાહે! નેત્ર થકી ભલે સગગતા અંગાર વર્ષાવજે,
હિંતુ દગ્ધ થતાંજ આ હૃદયને ના છું કદી રોકજે.
ભલે ના જીવતાં તારા યાદને સ્પર્શવા મને,
અધિકાર અનાગીને યદિ ના કદીયે મળે.
પરંતુ જ્યારે આ શરીર સવળું ભરમ બનશે.
અને માર્ગો કેરી રજસહીત તે તો ભળી જશે;
પ્રભાવે વાયુના નભમહી તદા એજ ઉડશે,
અને તારાં મીઠાં ચરણ કમળે શાંત હરશે.

લોકો કહે છે 'સહુ પ્રેમની ને
સૌન્દર્યની વાત અસત્ય એ છે;
જ્યુ કદો હોય અસત્ય એ, તો
અસત્યમાં આં મુજ જીવંતી જાળે.

રવ. પ-હન જશોદા.

લે:—રા. બંદુ લાલલાલ ઉમરવાડિયા, જા. એ.

[મુખ્યદેવતા દરિયા કિનારે, એક સાંજ]

“ બેસો. બેસો જય કાકા ! ઘણે વર્ષે મળ્યા. કહો, કાકી, અને જશોદાબહેન, બધા પ્રાણીમાં છે ? ”

[જય દરિયા સામે નજર કરતો મોં ફરવે છે.]

“ અરે બાઈ ! અમારા ગરીબતું નસીબ વળી સાઈ કયાંથી હોય ? ત્યાપડી જશોદા કેવી બની હતી ! બીચારી હોંસ ભરી મોસાળ ગઈ. ત્યાં કોમળીયું થયું ને જોતજોતામાં તો મરી ગઈ. ને યોદા મહિનામાં એની મા પણ મુજરી ગઈ. ” (જયના આંખમાં આંસ આવે છે.)

“ હરિ, હરિ ! બંદુ મારું થયું જય કાકા. તમારે ઘડપણમાં દુઃખ પડ્યું. ”

x

x

[યોદી વાર પછી એક ગાડી સામે આવી ઉભી રહે છે. અંદર એક પુરુષ અને એક સ્ત્રી બેઠાં હોય છે. અચાનક જય ડોસાની નજર પડે છે. તેના મોં પર ન સમજાય એવી લોગણીઓ થાય છે. પણ જય વારમાં પાછો સ્વસ્થ થઈ બેસે છે.]

જય : (ઉભો થતો) ચાલ, બાઈ આવજો હં. હં તો હવે જઈ છું. એ બાળુ આવે તો જરૂર આવજો હોં. [તેના સાથીની નજર પણ ગાડી પર પડે છે અચાનક તે બોલી ઉઠે છે]

અરે જય કાકા ‘ પેલી રહી જશોદા બહેન. ’ [ડોસો માયું ધુણવી ઉભો થઈ જાય છે.]

જય : ઉંદુ એ તો મરી ગઈ. કે દહાડાની.

(જય ઉતાવળે જતો રહે છે.) લેના ‘ તે તો મરી ગઈ. ’ શબ્દો તેના સાથીના મનમાં રમી રહે છે.

“ ત્યારે આ કોણ ? ” તે બોલે છે અને જતા રહેતા જય પાંખળ અને ગાડીમાં બેઠેલી જશોદા સાથે મુંઝવણમાં જોઈ રહે છે. “ એજ જશોદા ” તે બખડે છે.

x

x

હું અને મારો મિત્ર પ્રભોદ ચોપાંડી પર શરૂતા હતાં. અમે ઉપરની પાત સાંભળી અને સામે ઉભેલી ગાડી તરફ નજર કરી. હું આડેક વર્ષથી મુંઝાઈમાં રહું છું. આવી ગાડીઓ અને એ ભતની સ્ત્રીઓ ચોપાંડી ઉપર અમે ઘણી વાર જોઈ હશે પણ એ ‘ જશોદાઓ ’ કોઈ વૃદ્ધ જય કાકાઓની દીકરીઓ હશે એ વિચારે અમને-મને તો-તે પહેલી વાર આવ્યો. ત્યાર લગી કેક તિરસ્કાર, કેક દયાની નજરથી અમે તેમને જોતાં. વૃદ્ધ જય કાકાઓ અમને તે ‘ દિવસ-સાચી ’ માનવતાની બારાખડી પહેલી વાર શિખાડી.

“ પણ એ જશોદાજી હોય તો પછી પેસો જય કાકા આમ જતો કેમ રહ્યો ? ” પ્રભોદે પૂછ્યું. મારો એ મિત્ર સુશીલ અને શુદ્ધિશાળી છે પણ દુનિયાં કરતાં પુસ્તકોના તેને અધિયમ વધારે છે. અને દુનિયાંની કડવાશ વધારે અનુભવવાનું શામળ (?) મળ્યું હતું. મેં કહ્યું : ન સમજો ? તે મરી ગઈ. જયકાકાની છાંયીમાંથી તો તે મરી ગઈ.

પ્રભોધ મુંઝાયો. તેણે કહ્યું: “પણ બાપ-દીકરીનો સંબંધ—” અરે હા પણ તને ખબર નથી, બાપને દીકરી કરતાં દુનિયાં વધારે વ્હાલી કેમ ન હોય? પડેલાં માટે દુનિયાં નથી પ્રભોધ! એકવાર પડ્યા એટલે તેણે તો સદાકાળ પડેલાજ રહેવું જોઈએ દુનિયાંની ચગડાળમાંથી પડેલા માટે એ ચગડાળ ઉભી નથી રહેતી. મેં કડવાશથી કહ્યું.

અમે એક આ વાતો કરતા હતા પરંતુ અમારામાંથી એકને એ જગત સંબંધે જરા પણ અનુભવ નહોતો. અને છતાં અમે દિલગીર થયા. અને એ લાગણી અનુભવતાજ થોડીવાર બેસી રહ્યા. એટલામાં મને એક વિચાર આવ્યો. મેં કહ્યું:

“પ્રભોધ! જયુ તો બધાં મા બાપો જેવો છે પણ જશોદાને તેવું ધર-મા બાપ સાંભરતાં હશે કે નહિ?” બાપડી કેટલી સ્ત્રીઓ વ્યાજે મૂંગા સંદેશો કહાવતી હશે કે: “જમને કહેજો. માને બાપ દીકરી સંભારે રે—પ્રભોધ શીલસુર છે તેથી શીલસુરની અનિશ્ચિતતા પણ તેનામાં છે. આકાશ તરફ નજર કરી તેણે કહ્યું: “કાણુ જાણે?”

મેં તરત કહ્યું: “તને એમ નથી લાગતું કે આપણે એ સોડોની લાગણીઓ જાણવી જોઈએ?”

“હાર્તો” તેણે ઉત્તર આપ્યો.

મેં કહ્યું ‘ત્યારે આપણે એક કામ કરીએ. એકાદ દહાડો આપણે એકાદ જશોદાને મળીએ.”

પ્રભોધ નાગર છે; નાગરની જૂની સંસ્કૃતિ અને આચારવિચારમાં તે ઉછર્યો છે. તેણે મોટા ડોળે, મારા તરફ નાગરશાહી નજર કરી. સમાજમાં છાવાવેશે, રહેતી અનેક જશોદાઓ સાથે વ્યવહાર રાખવામાં નહિ સંકોચાનાર પ્રભોધ બહારી જશોદાને મળવાના વિચાર માંથી હેતકાષ્ઠ ગયો. સાઉથપોલની ઠંડીમાં બોલતો હોય તેમ તેના હોઠ હાંફ્યા અને ધીરેથી બોલ્યો: “એ-ટ-લે?”

હું સમજ્યો. બાળકજીભા મોંમાં માતા જશોદાને ધ્યાનકેન્દ્રિત થયું હતું તેમ પ્રભોધ ખૂલતા મોંમાં, જ્યુકાકાઓને ઉછેરનાર અને પોષનાર સમાજનું મને દર્શન થયું.

“એમ આમ બહીએ છે જ્ઞાનો? તને નહિ ભુરકી નાંખે.”

“પણુ પણ કોમ—” તે બોલ્યો. “પ્રભોધ! એ “કોમ” ની બહીકથીજ જ્યુકાકે જશોદાને તણ જતો રહ્યો.” “હા, હા, પણ આપણે શું કામ?” “ત્યારે તું સમાજસેવા શું કરવાનો?” મેં કહ્યું.

પ્રભોધને, એના વડિલો કહે તેમ હમણાં હમણાં મેં જરાક “બગાડ્યો” છે. થોડી ચર્ચા પછી તેણે હા પાડી—એક સરતે કે તે કોમને ત્યાં ન આવે અને કોમનાં પરિચયમાં આવે. મેં હા પાડી.

મારા એક મિત્રને મેં અમારો વિચાર કહ્યો. તેણે પણ મહા મહેનતે અમને મદદ કર્ય હા કહી. મેં તેને થોડીક સૂચનાઓ આપી અને એક દિવસ નક્કી કર્યો.

એક સાંજે મેં પ્રભોધને ટેલેફોન પર બોલાવ્યો. “હર્ષો. કાણુ પ્રભોધ?”

“હા. કેમ? કેમ કે” એકદમ? ” મને જવાબ મળ્યો.

“જો અર્યા. બાજ રાતે દશ વાગ્યા પહેલાં મારે ત્યાં આવી પહોંચવું. પેલી જોડવણુ કરે છે. જરૂર હ. સમજ્યો?”

“અરે બહુમઠ” પ્રભોધ બોલી ઉઠ્યો “એ બધું તો મરે પણ હું ઘેર શું કરું?”

કોઈ પ્યેગવાળા શહેર આમળ કવેરન્ટાઇનમાં પકડવામાંથી સટકવા કરતાં, એક જ ટીકટ સાથે હાથ ઉપરાંતનો સામાન રોશનના દરવાજેથી પસાર કરાવવાં કરતાં, પ્રત્યેકના ઘેરથી રમઝ મેળવવાનું અવકાશ હતું.

“ એક કામ કર ” મેં સૂઝાડયું “ ઘેર કહાવી દે કે આજે કામ પાડું છે તેથી બહાર રહેવું પડશે. થયું... રાંતે દશ વાગે પ્રત્યેક આવી પહેંચો... તે વખતે અમને બેઠેને અસામાન્ય લાગણીઓ થતી હતી; અમારા શરીરમાં લેહી વેગમર વહી રહ્યું હતું. કારણ કે એ જાનનો અમારો અનુભવ એ પ્રથમ હતો. માથુસ નહિ પણ કોઈ અસામાન્ય સંસ્પર્શને અમે મળવાના હોઈએ એટલે અમને ઉકળાટ થતો હતો થોડીવાર તો અમે એક એકમેકને જોતા ચૂપ બેસી રહ્યા.

“ આપણે શું કરવા બેઠા છીએ ? ” પ્રત્યેક કેટલીવારે કહ્યું.

“ ધ્રુવરની દુનિયાનો અનુભવ લેવા બેઠા છીએ. ” મેં મારા વિચારમાં જ જવાબ આપ્યો. એટલામાં અમારા ઘર નીચે મોટરનું ભુંગણું વાગ્યું. હું તરત ઉભો થઈ ગયો; અને પ્રત્યેકના હાથ પકડી અંદરના ઓરડામાં ઝડપવા લાગ્યો.

“ તું અહિંયાં બેસ. અંદરથી તું જોઈ શકે પણ બહારથી તને કોઈ જુએ નહિ તેમ આ કમાડ અહીં બંધ કર...” હું વહું જોણું તે પહેલાં કમાડ પર ટકોરા થયા મારું લોહી ઉકળી ઉઠ્યું; અને એક અર્ધકલાક મને કપોરી થઈ. ઉકળાટમાં હું આગલા દાર તરફ દોડ્યો ને ટકોરના ઉત્તરમાં કહ્યું: “ કોણ છે ? ” મારો સાદ ધ્રુવરનો હતો. “ રશીક ” તેણે જવાબ આપ્યો.

મેં ધ્રુવરને હાથે કમાડ બોલ્યું: બહાર મારો મિત્ર રશીક ઉભો હતો. મેં ઉતાવળે તેની પાછળ જોયું પણ તે એકદેશ જ હતો. મેં જૂઠકારાનો દમ ખેંચ્યો. અમે એક અંદરના ખંડમાં બેઠા. જરાકવારે સાદસ કરવાની વૃત્તિ પાછી જન્મી અને રશીક એકલો આગ્યો તેથી જરા અસંતોષ થયો.

“ કેમ ? ” મેં પૂછ્યું. “ નીચે મોટરમાં છે ” તેણે કહ્યું. ફરીવાર મારા શરીરમાં અમકારો થવા માંડ્યા. તે એક ખુશી પર બેઠો ને બોલ્યો. “ તારે ત્યાં તો રાતે બાર વાગે પણ લોકો મળવા આવ્યા હોય છે એટલે જોવા આવ્યો કે કોઈ બીજું છે કે નહિ. ”

મારી નજર બારણામાં ધ્રુવાયજ્ઞ પ્રત્યેક તરફ ગઈ. ઉતાવળે મેં કહ્યું “ ના હું એકદેશ જ છું. ” રશીકને કેં વહેમ ન પડે એટલા માટે મેં તરત વાત બદલી. “ શુઝરાતજી છે ને ? ”

“ આરે હારે. અને વેપ પણ ગૃહસ્થીનોજ છે. કદાચ કોઈ આવી ચડે તો તારે કહેવું કે એ તો મારા મિત્રની વડુ છે. ”

મેં તોફાની આંખોએ કહ્યું. “ વાર. ” “ પણ રશીક મેં પૂછ્યું ” ‘તું એકલો ગયો હતો ?’

“ ના. એક નોકર લીધો છે. અને— ” કહી તેણે ગળવામાં હાથ નાખી કેંક બહાર કાઢ્યું.

“ મારી પાસે બચવાનું સાધન છે. ” મેં તીણી આંખે જોયું, તેના હાથમાં હવેલેશ રીબોલ્વર હતી. હું કેં બોલ્યો નહીં. યૃત્યુની કારગી પછેડી જોઈ હું ગંભીર થઈ જતો.

“ લાઇ આવું ? ” એટલામાં રશીક બોલ્યો. મેં હાં કહી, રશીક ગયો ને હું પ્રત્યેકને જોવા અંદર ગયો.

થોડી વારે રશીક એક સ્ત્રીને લાઇ અંદર આવ્યો. તે અણીશુદ્ધ શુઝરાતજી હતી. તમે પણ એને જુવો તો કોઈ ગૃહસ્થના કુટુંબની તે હશે એમ જ ધારો, મેં પણ ઘણી સ્ત્રીઓને બારીકીથી તપાસી છે; ઘણી સ્ત્રીઓના Physiojournalism નો અભ્યાસ કર્યો છે. આદંતર અને બહારના રોજ છતાં અનેક સ્ત્રીઓના અંતર મેં પારખ્યાં છે એમ માનવાને મને કારણ છે; છતાં મારે કમીનું

જોઈએ કે મારો એ અજાણસ મને આ વખતે કામ ન આવ્યો—આ સ્ત્રીના મોં પરથી એના ધંધા વિશેષમતે જરા તરા પશુ સૂચના મળી નહિ, તેવું વય અઢારેકનું હશે, તેવું મેં સાદું અને મીઠું કહ્યું; તેની આંખો સરળ અને નિર્દોષ હતી, તેની ચાલમાં કૃત્રિમ છા નહોતી; તેના હાથ ભાવ સર્જનને છાજે એવા હતા, તેના પહેરવેશ સાદા અને શોભીતો હતો. એક મીનીટ મને લાગ્યું કે રશીકે કદાચ મને યનાવવાને યેરવી કરી હશે.

આ વિચાર કરે તેટલામાં તે એક અંદર દાખલ થયાં. હું એક ખુરશી પર બેઠો હતો. ઘણી વાર મેં કુલ અધમ, અને પાપાચારી પુરોષોને ભાવમેર સત્કાર્યા છે, અને માન આપ્યું છે; છતાં કોણ જાણે કેમ આ સ્ત્રીને આદર આપવાનું મને મન ન થયું. મેં તિરસ્કારથી એના તરફ જોયું. રશીકે તેને એક ખુરશી પર બેસાડી.

રશીકે તેની સાથે વાત શરૂ કરી. તેના બોલથી તે અસંસ્કારી હતી એમ જણાયું. થોડીક વાર મને વાંત કરતાં સંકાય થયો, પણ ધીરે ધીરે મેં પશુ વાતમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. આમ તેમ વાત કરી મેં સુદાની વાત છેડી. તેના જીવન વિશે મેં સત્તાશે પુછ્યા, તે કદાચ સમજી હશે. તેણે ઉત્તર ન આપ્યો. મેં તેવું જીવન પુછ્યું, તેના ગામ અને માતાપત્ની માહિતી માંગી. તેણે કાઠિયાવાડના એક શહેરનું નામ દીધું. તેણે એટલી ઝડપથી ઉત્તર આપ્યો હતો કે મને એમ પડ્યો. Cross Examination માં મારી શંકા ખરી પડી મેં રશીકને અગ્રેજીમાં મારી શંકા કરી. તે પશુ મારા મતનો યથો. તેની પાસે કેમ વાત જાયવી તે વિશે અમે વિચાર કરતા બેઠા. વખત લેવા હું ટેમલ તરફ ગયો ને સીગરેટનું ટીન લઈ રશીકને આપ્યું (રશીકે એક સીગરેટ તેને પશુ આપી) અમે એક ધુમાડાનાં ગોઠાઓ કાઢવામાં પડ્યા પણ મહુ ઝડપથી કોઈક કુવિન શોધતા હતા.

અને રશીકે તેને કહ્યું. “જો અમે કેમને યોગ્યતા નથી પણ તારે આ જીંદગીમાંથી છૂટકું હોય તો અમે તને મદદ કરીએ.” પેલી અમારી સામું જોઈ રહી. રશીકમાં તેને મદારા કરતાં વધારે શ્રદ્ધા હતી એમ જણાયું.

“તને આ જીંદગી ગમે છે?” રશીકે અતિ માયાળુ સ્વરે પુછ્યું.

“કોને ગમે?” તેણે દિલ્લગીરી સાથે જવાબ આપ્યો.

તેના એટલો ઉત્તર તેની આખી કથા કહેવાં જસ હતો. “તારે તારે ઘેર જવું છે?” રશીકે પુછ્યું.

તે એકદમ ચમકી બોલી ઉઠી: “ના” તેના બોલમાં અડગ દરદા હતી.

“કેમ?” મેં પુછ્યું. “તને તારાં સગાં બહાલાને મળવાનું મન નથી થતું?”

“મને મારી નાંખે” તે બોલી. “તું સાચી કહે છે કે તને મારી નાંખશે?” રશીકે પુછ્યું.

“સના, જેવે, જ્યાંને મારી નાંખ્યાં” તેણે કહ્યું. “મારે નથી જવું” રશીકે સામું જોઈ તેણે કહ્યું. “માત્રો, હવે આપણે જાણએ?”

રશીકે ફરી તેને ખાત્રી આપવા કહ્યું: “અમે કે” તને તારે ઘેર લઈ જવા નથી આવ્યા તું ગમતારથ નહિ. તું કોઈને પરણીશ?” “મને કોણ પરણે? હું હું એ જાણી શકું વાત, પછી મને મારી નાંખે.”

“હું પ્રસ્ફુટિત. પછી કાંઈ?” રશીકે કહ્યું. રશીકે શુદ્ધ બોલે છે. એ અમે જ્યાં સમજ્યાં તે જરાક દસી.

“તમારે શું જોઈએ છે?” તેણે રશીકને પુછ્યું. “તારી વાત કહે.” રશીકે, બાણે તેનો માલ પરિચય હોય તેમ કહ્યું. “તું અહિં ક્યારે આવી તને કોણ લાવ્યું એ બધું.” હું તેના તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો.

“મને અહિં આવાંતે તો ચારેક વરસ થયાં. મોતીલાલ મને છેતરીને લઈ આવ્યો હતો.” મોતીલાલ કોણ અને તેને કેવી રીતે છેતરીને લાવ્યો હતો એ પ્રશ્નો મને થયા, પણ તેને ખલેલ નહિ કરવાના વિચારથી હું ચૂપ રહ્યો.

“પછી” તેણે કહ્યું. મોતીલાલે કહ્યું કે તે બહારગામ જવાનો હતો તેથી તેની રાધા નામનીએક ઓળખીતી છે તેને ત્યાં મારે રહેવું પડશે. હું બહુ રંડી પણ તેણે માન્યું નહોતું અને એક દહાડો તેને ત્યાં મુકી આવ્યો. તે ઘણા દહાડા સુધી નહોતું આવ્યો. પછી રાધાએ કહ્યું કે મારા ખાનાના માટે તે ખરચ કરતી હતી તેવું દેવું થયું છે તે મારે આપવું પડશે.

મેં કહ્યું કે મોતીલાલ આપણે ત્યારે તે બડબડ હસી પડી ને મને કહ્યું કે મોતીલાલ તો હવે આત્મશેજ નહિ. ત્યારે મેં કહ્યું કે હું કેમ કરી આપું! તેણે મને રસ્તો બતાવ્યો. તે જગત અટકી. “પછી?” રશીકે પુછ્યું.

“પછી થોડા દહાડા હું બહુ રંડી, બધું નહિ પણ પછી તો રાધાએ ઉતાવળ કરવા માંડી ને કહ્યું કે મારું કરજ વધી ગયું હતું. પછી હું શું કરું?”

અમારી હુદ્દિ અને બજાર તેના સવાલનો જવાબ આપવા અસમર્થ હતાં. અમે ધાસ ઘેરી બેસી રહ્યા. “રાધાને ત્યાં તું એકલી છે?” મેં પુછ્યું. “ના. બધી પચાસ છે.”

“એ બધાંને રાધાનું કરજ છે?” “હા.”

શુભરાતના બેઠોતેને રંજકનાર શાહકારોની, -આ રાધાઓની અમાનુષતા આગળ મને અલ્પ લાગી. “એ બધીને મોતીલાલ લઈ આવ્યો હતો?” મેં પુછ્યું.

“ના. થોડીકને રાધા લઈ આવી હતી.” “તે શા માટે આવી?”

“બુખમરને લીધે. -રાધાએ કહ્યું કે પોતે મુંબઈની શેઠાણી છે, ને એને દાસીઓ જોઈએ છે. કેટલીક કોઈ મરદો સાથે ચાલી આવેલી પણ પેલા લોક તેમને મુકી જતા રહ્યા એટલે પછી એ બીચારી રાધાને ત્યાં આવી. કેટલીક વિધવાઓ હતી. પોતાના કર્મ જૂપાં ન રહ્યાં એટલે આ રસ્તો લીધો.”

મારું હૃદય ત્રાસી ઉઠ્યું. મેં રશીકને પૂછ કરવા મુશ્કેલું. થોડીકવારે બેઠ હૃદયો. એ ગિયા-રીને વાસ આપવા માટે મેં થોડી ધણી દિકગીરી બતાવી.

“સલામ” તેણે કહ્યું અને મારા રૂમ બહારના અને પોતાના જીવનના અંધારામાં અદૃશ્ય થઈ ગયું, મારી જીંદગીમાં પહેલી અને છેલ્લીવાર મળનાર, સમાજે જેની મનુષ્યતા હુરેલી હતી તે વ્યક્તિની “સલામ” ઝીલતો હું થોડીકવાર બેઠો રહ્યો. ધડકતે દેરે મારું કમાલ બંધ કરી હું ડેકેર પડે પડ્યો. પ્રભોધ બહાર આવ્યો ને મારી સામે પુરસ્કી લઈ બેઠો. અમે એકમેક સામું જોઈ બેસી રહ્યા.

“પ્રભોધ! “મેં કહ્યું.” આ છોકરીઓ કાલ જયુકાકાની દીકરીઓ હશે, કોઈની બહેન હશે. તેની આ સ્થિતિ? હરિ! હરિ! ચચાર વર્ષની આવી જીંદગી જ્યાં આ સ્ત્રી આવી છે તો કુદરતે તે

દેવીક થાત ? એ બધાં પાપનો બોલો આપણી સમાજને માથે છે. પ્રત્યેક ! દીકરીઓનું જાતન કરી નહિ શકે એવા પિતાઓ હોય ત્યારે આવા મોતીલાલો ફાવી શકે, આપણે આપણી આશાઓ અને આપણા તરંગોમાં એટલા બધા ભમીએ છીએ કે ધરની દીકરીના હૃદયના પ્રજ્વળારાઓ જે બહારના મોતીલાલો સાંભળી શકે તે આપણને સંભળાતા નથી, આપણે આપણા એકચ્છારામમાં એટલા મગ્ન છીએ કે ગામની દીકરી ભૂખે મરે ને રાધાઓ સાથે જતી રહે પણ તેમનું પોષણ કરવાનું આપણને સૂઝતું નથી, આપણી જૂની સમાજની આપણે એટલી ગુલામી કરીએ છીએ કે તેના અવિચારી જૂલમને વથ થયેલી વિધવાઓને પાપાચાર માંડવો પડે છે, ને તે પાપ દાંતવા આવું જીવન સ્વીકારવું પડે છે. દીકરીઓને માથાપ પાસેથી આશ્વાસન ને દિમત ન મળે ત્યારે રાધાઓ તેમને મદદ કરે !! સમાજની આથી વધારે અધોગતિ શી હશે ? અધર્મનું અવ્યુત્થાન કરવાનો પેલો કૃષ્ણ ફાંકો રાખે છે તો ધર્મની આથી વધારે ગ્લાનિ શી હોમ ? એને અવતરવું હોય તો આથી વધારે સારો પ્રસંગ નહિ જડે "

“આનો શો ઉપાય કરશું ?” પ્રત્યેક કહ્યું.

“ઉપાય ? ઉપાય તો સહેલો છે. આપણે ખામોચિયા જેટલા ધરમાં રહીએ છીએ ત્યાંથી બહાર નીકળીએ અને ગામને ઘર ગણીએ, ગામની દીકરીઓને બહેન ગણી તેમની સંભાળ લઈએ તો બધું થાય. રોટલાના કડકા માટે ગામની દીકરી રાધાનો આશરો લે ને આપણે આપણી સમાજને સંસ્કારી અને સુગંધિત ગણવીએ તે કેમ ચાલે ?”

“કાયદો મદદ ન કરે ?” પ્રત્યેક પુછ્યું.

“કાયદો ? અરે ! હા પેલી ટેમલ પરની ચોપડી લે જોડે.”

“કમ આ ?” “ના પેલી આખી પુકાંની.”

“Report of the Prostitution Committee એલોક શું કહે છે ?”

“વાંચને વીસમાં પેરેગ્રાફથી વાંચવા માંડ.”

તેણે વાંચવા માંડ્યું.

We recognise that there would be no broken of prostitution if the that mars of public opinion hundred formation but such public is at present lacky in India.

“The most serious objection which can be brought against abolition is that it runs counter to the opinion or habits of the country, an opinion which has tolerated the existence of hereditary prostitution and virtually regarded prostitutes as ministers to the lawful needs of the community.....

There is no strong body of opinion prepared to support action taken by the abolition of brothels. Until that moral sense is created and there exists among all sections a definite recognition of the fact that prostitution is undesirable and that every effort must be made

reduce its volume it appears to us that it would be the height of folly to attempt its abolition by legislation."

Moreover we do not think it possible that public opinion would permit such a high degree of state interference.

"થયું?" મેં પૂછ્યું. "એટલે આપણે એ ધંધાને ઉત્તેજન આપીએ છીએ. એમજને?"

"મુખામમાં આવી દુર્ભાગી સ્ત્રીઓ કેટલીક હશે?" તેણે પૂછ્યું.

દૂધા બચકારની વાત તો કાલુ જાણે રિપોર્ટમાં ૪૫ હજારની સંખ્યા ખતાવી છે."

"૪૫ હજાર!" પ્રબોધ બોલી ઉઠ્યો.

"અધ્યાત્મ સ્ત્રીઓ! બહુભાષી! આ દુનિયાત્ હવે શું થશે?"

"કેમ તારા પગારમાં તો આવતે માસથી ૨૫ રૂ. નો વધારો થવાનો છે ને? ચાલો સારું બોલ, બ્યાસ્ટ કયારે આપે છે?"

પ્રબોધે ઉત્તર, ના આપ્યો. તે મારો મર્મ ટાળી સમજ્યો. રિપોર્ટના છેલ્લા પાનાં ઉપરના વિશિષ્ટ ઉપર તે આંખ ફેરવતો હતો. તે બોલી ઉઠ્યો.

"આ નોંધાવેલી ૫૧૬૯ સ્ત્રીઓમાં

જાપાનીઝ ૮૦

યુરોપીઅન ૨૮

યુરેઝિયન ૨૩

એઝિયટીક ૫

જય ૩૩

ને કિન્ડ ૪૯૪૪!

"એ તો ને આંકડા હોય તે ખરું!" મેં કહ્યું.

દેશો તહેનાં ધડકી ઉઠતાં વૃક્ષ કંપિત થાશે,
અધારો આ ઉર-તિમિરથી આજ સજ્જત થાશે.
નિઃશ્વાસથી નગત સળગી હાય! આખું મનશે,
ધીરે વહેતાં સરિત જળથે, શોકનાં ગીત ગાશે.

પાપનું પ્રાચિત.

લેખક:- રા. હનનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, બી. એ.

પ્રકરણ ચોથું.

“ ઇદ્રજિત્તના સંબંધમાં પોલીસ-ખાતાએ ઘણી બારીકાથી તપાસ કર્યા છતાં તેને તેમને કંઈ પતો લાગ્યો નહતો, તેનું કારણ એ હતું કે તેને બેબાન સ્થિતિમાં પડેલો જોઈને એક ખટારા વાળાને તેના સુકુમાર શરીર ઉપરથી દયા આવતાં તેણે ઉચ્છ્વિતે તેને પોતાના ખટારામાં નાંખી કાલાબેથી ચોડે દૂર આવેલી એક વીશીના બારણા પાસે પાંછલી રાતે પગથીઆં પર સેવાડી દીધો હતો. વીશીમાં લોકની અવર જવર વહેલી થશે ને તેની સંભાળ લેવાશે એવી તે ખટારા વાળાને ખાતરી હતી. તેમ પોતાનું નામ એ કામ સાથે જોડાય તેવું એ ચાહતો ન હતો. બધે કે ન બધે તો પછી પોલીસના સપાટામાં તે આવી જાય ને કામ પધો છોડી જ્યાં ખોલાવે ત્યાં જવું પડે તે તેને ગમતું ન હતું.”

આ વીશી વાળાનું કામકાજ પાણી ભરવાનું તથા વાસણ માંજવાં વગેરેનું કરનાર નર્મદા મામની છોકરી સવારમાં રોજ વહેલી આવતી તે પ્રમાણે એકવાર તે પગથીએ ચઢી ત્યારે તેની દૃષ્ટિ કોઈ શરીર બેબાન અવસ્થામાં લ્યાં પડેલું તેના ઉપર સ્થિર થતાં તે ચમકી. તે ઘણી દયાળુ હોવાથી તેણે ઝટ દરવાજો ખોલાવીને તે જડવત યુવકને અંદર પોતાને ખભે ચઢાવીને આપ્યો. વીશીમાં હજી તો કોઈ ઉઠ્યું ન હતું તેથી પોતાના શેઠના એરડામાં તે તેને ઉપાડીને લઈ ગઈ. ઠીક જગતા હતા. તેણે જોયું કે આસ ચાલે છે. કપડાં લેવા જતનાં હોવાથી તથા અંગ ઉપર ઇંધક આબૂપણ પણ દેખાવાથી શેઠ સમજ્યા કે આ કોઈ ખાનદાન કુટુંબનો છોકરો છે. હવે તેની માત બે પહાર પડે તો પોતાને કેસમાં જોડાવું પડે; માટે જાને માનેજ સર્વ વિધિ કરવાને તેણે મનસુબો રચ્યો. જીવતો રહેશે તો ઇનામ આપશે. ન જાયો તો તેનું શું થયું તે કોઈને જણવાની જરૂર નથી. એમ સંકલ્પ કરી તેણે નર્મદાને કહ્યું કે “ તું આને લઈ મેડીએ જા, ને ત્યાં માળીક છે ત્યાંના સામાન ખસેડી તેના ઉપર પથારી કરી ત્યાં આને રાખ્યો. આવો કરવાનું જોઈએ તે લઈ જાજે. ” એમ કહી તેના અંગ ઉપરનાં આબૂપણ તેણે ઉતારી લીધાં ને નર્મદાને કહ્યું કે “ જ્યારે એને મટશે ત્યારે પાછાં સોંપીશું. ”

નર્મદા સમજી કે લોભીઆનો જીવ માયા દેખીને લલચાય તેમાં નવાઈ નહતી. હવે એ દાગીના પાછા મળવાનો સંભવ નહતો પણ તેને તો જે રીતે આ ગિરિયારા છોકરાની સારવાર ચાલ્ય તેમ કરવાનું હતું, તેથી તે કાંઈ ખોલી નહિ ને માળીએ ઉચ્છ્વિત જામને તેણે તેને સંભાળથી સુત્રાડ્યો. તેની મુખાકૃતિ જોતાંજ એ યુવક ઉપર આ ગિરિયારી ગામડાની બેટીને કંઈ મોહ થઈ ગયો હતો. તેણે શેઠ વિગેરે ઉપચાર ચૂક કર્યા. ધીમે ધીમે કંઈક શુદ્ધિ આવતી જણાઈ. આંખો ઉઘડી પણ વાચ્યા કંઈ નીકળી નહિ. શક્તિને માટે તેણે થોડું ગરમ કરેલું દુધ તેના મોંમાં બળાટકારે રેડ્યું, તે ધીમે પાછો તે ઘેનમાંજ પડ્યો.

તેને શી પીડા હતી તે આ ગિરિયારી બાળા શું સમજે? ઉપચાર પણ શો કરે? તેનાથી ખૂબીસેવા તે કરતી રહી પણ જ્યારે ધીમે ધીમે તેના અંગમાં જવર ખરાયો ને તેના

જોરથી તે લવરી કરવા લાગ્યો. ત્યારે નર્મદા પણ થેલા જેવી બની ગઈ. રાત દિવસ તેની પાસેજ બેસતી. દેશી દવાઓ પૂછી લાવીને આપતી, પણ જવરતું જોર વધતું ગયું; તેને પરિણામે ઈંદ્ર-જિતનું શરીર શુષ્ક થઈ ગયું. વેદને પણ કેમ બોલાવાય ? વીશીવાળો જોતો કે રંગ બદલાયો છે તે જો પડો ગાગર થઈ ગયો તો માત્ર પચાસી પડાય તેથી ને કંઈ સંભાળ લેતો નહિ. આ આસિકા ગિચારી રોષ રોષી દહાડા ફાડતી-તે કોણ હતો તે પ્રશ્ન તે જાણતી નહિ. કેવળ દયાને લીધેજ તે પોતાનો જીવ આપવા પણ તત્પર હતી. તેની શુભ ઇચ્છાએ સગા સંબંધી કરતાં પણ વધારે કાળજીવાળી સાદવાર અને ગામડી આ ઉપચારને બળે-કાળે કરીને ઈંદ્રજિતનું આયુષ્ય લાંબુ હશે તેથી આખરે તેને જવર જીવતરી ગયું; પણ લવરીમાં તે રંભાનું નામ બોલવા કરતો હતો, તેથી નર્મદાને સ્વાભાવિક રીતે કંઈક ધર્ષા જેવું થયું હતું. રંભા કાણુ હશે તે તો કંઈ જાણતી નહતી; પણ પોતાની આસીકા સાગણી હતી એકવારે આ છેકરો તું કોણ છે એમ પૂછતો નહતો. તેથી તેને બળાપો થાય એમાં શી નિવાઈ ? તે સમજતી હતી કે હજી એ શુદ્ધિમાં આવેલા નથી તેથી તેને ખૂબ નહતી કે પોતે ક્યાં પડેલો છે તો પછી પોતાની સંભાળ કોણ રાખે છે તે એ ક્યાંથી જાણે ? નર્મદાને લાગ્યું કે આવા સુંકેમાર શરીરને દાકતરોની દવા વગર સાંધી સુદૃઢ આમ રહેવા દેવાથી હાનિ પહોંચશેજ, તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે "એમ તેમ થાય પણ તેને મુખના દવાખાનામાં પહોંચાડવું. તેથી એક રાતે તેના કાંઈ બાળબાળા સાથે અદોષસ્ત કરીને વીશીમાં સાં ઊંઘી ગયા હતા ત્યારે હળવે રહીને બેઠાએ ઈંદ્રજિતને રાખીને તે નીસરણી ઉતરી બહાર ગઈ ને ગાડું તમારે હોવાથી તેમાં તેને લાસના ઉપર હળવેથી સુવાડ્યો. ગેઃદુઃ એ રાહડ્યું ને ગાડાવાળાને સાલવા કહ્યું. પોતે ગાડા પાછળ પાછળ ચાલતીજ નીકળી આવી. પોતાની થી દશા થશે. પોતાને માટે લોક-ગુ-કહેરો ? પોતાનો નિર્વાહ હવે કેમ ચાલશે તેની તેને જરાએ ચિન્તા નહતી. વિષંભરે સરને નિભાવે છે તેમ પોતાને પણ જૂખી નહિ સુવાડે એવી એને ખાતરી હતી. સવારના દશ વાગ્યાને ચુમારે તેઓ મુઝબની એક મહોડી હોસ્પીટલ પાસે આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં ધર્મદા દવાખાનું હતું. એમ એણે પૂછીને જાણી લીધું હતું; તેથી તેણે દરવાજા ઉપરના બાણસને એરજ કરી પોતાની સાથેના દરદીને અંદર દાખલ કરવાની પરવાનગી માગી. તેણે થોડા અધિકારીને જાહેર કરીને ઈંદ્રજિતને ગાડામાંથી ઉતારાવી અંદરની એક સ્વચ્છ ડાટડીમાં ખાટલા પર સુવાડ્યો. દાકતરો સાહેબે આવીને તેને તપાસી ઉપચાર શરૂ કર્યા. તેનું માથું તપાસતાં તેમને જણાયું કે-મોઝીના ભાગમાં તેને સોજા છે ને મગજના અંદરના કોઈ નાનુતક ભાગપર એમો આઘાત થયો છે કે પ્રયોગ કરીને તે સોજાને દૂર કરી મૂકે. સ્થિતિ પાછી લાવવામાં આવેલો કદાચ આ હોડાની સંસ્કૃતિ પાછી આવે તેમણે તેમના વડા દાકતરને વાત કરી અને પ્રયોગ માટે દિવસ નક્કી કર્યો. નર્મદા ગિચારી રાત દિવસ દવાખાનામાંજ રહેતી ને ત્યાં તેના નસીબ તરીકે ધોરણ મળતો. પ્રયોગ વખતે નેને દૂર રાખવામાં આવી. શું થશે તો જાણવા તેનું હૈયું ધ્રુવક ધ્રુવક થતું હતું. પ્રયોગ સમાપ્ત થયા બાદ દાકતરે બહાર નીકળ્યા તેમને તેણે દરગરીને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે કંઈક આશા પડે એમ હતું, તે સંભળી તેને નિશ્ચિત થઈ દિવસ જતાં ઈંદ્રજિતનું શરીર સુવરવા લાગ્યું અને તેને પોતાની વર્તમાન સ્થિતિનું બાત થયું તેની સાથે હોડા વિચાર કરતાં હોવા પોતે ક્યાં હતો ને શું થયું હતું ને બહુ બાદ આવ્યું દાકતરો ધોરણીમે તેને પ્રશ્ન કરતાં તેના ઉત્તર પ્રથમ તે આપી ચકતો નહિ, માત્ર ટગર ટગર તેમની સાથે જોળાંજ કરતો તે હવે પોતાનું નામ બોલવા લાગ્યો. ને સાંભળી દાકતરોને વિસ્મય થયો.

શરણે ધણીવાર છાપેલું તે હકીકત દવાખાનમાં જાણવામાં તો આવેલી તેથી જેને માટે મ્હોદું
 ધનમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તે આજે છોકરો હશે; એ વાત સમજાતાં તેમણે શરણને-તેણે ખતાવેલ
 રથને તાર ક્યો? શરણને ખાત્રી હતી કે હવે કંઈ ઇદરજીત જીવતા હતા ચાંચ તેમ નથી તેથી તે
 નિશ્ચિત બન્યો હતો; પણ તાર મળતાંજ તેના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ, તેને પરસેવાના જભેજભ
 છુટી ગયા. હવે તે હતો ન ચાંચ ને જો ઇદરજીત મળ્યાં ન જાય તો વહેમ પડે, જાય તો
 કંઈય આઘાત કરનાર તેજ હતો એમ ઇદરજીત બોલી દેતો તે પંકડાઈ જાય તો શું કરવું ?
 એ પણ તેને સંવાદ થતો હતો. છેવટે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જવું તો ખરું. પોતાનું નામ દેશે તો
 પણ તે વિશે પુરાંવા નહિ મળે, તેથી ઘેઝઘામાં બોલે છે એમ ગણાશે. આવી રીતે મન વાગીને
 તે મુખેજવા નીકળ્યો.

મુખેજ આવી પહોંચતાં કોલાખા રેશને તે ઉતરતો હતો, ત્યાં પેટદેખ ઉપરજ તેને દાકતર
 મુરેન્દ્રનાથનો આંચાંક ભેગો થઈ ગયો. દાકતર તેને જોઈ હાથ લાંબો કરીને મળવા જતા હતા
 ત્યાં તેના મ્હોં ઉપર થઈ જતા ફેરફાર-ભયની નમ્રુતિ-વિગેરે જોઈને તેઓ પણ ચમક્યા, પણ
 કંઈ બોધ્યા નહિ. ખંડારથી તો શરણે હસતું મ્હોં રાખીને ઘણે દિવસે દાકતર સાહેબને મળ-
 વાંધ્યા પોતાને બહુ આનંદ થયાનું જણાવ્યું, પણ તેની તમિચ્છત નરમ કેમ થઈ છે તે પુછતાં તે
 બોલી ઉઠ્યો કે-દાકતર સાહેબ ! હાલ તો કામની હાડમારી એવી સખત છે કે આરામ ખીત્રકુલ
 મળતોજ નથી; ને રાત દિવસ ચિન્તા રહ્યાં કરે છે, તેથી કેટલીકવાર એમ થઈ જાય છે કે હવે
 આ દુનિયામાં વધારે વાર પીડા ભોગવવા કરતાં આપની પેલી ચકતીના ઉપયોગ કરીને શાંતિથી
 યાત્રા જવું એજ ઉત્તમ છે. ”

દાકતરને તરતજ ફાળ પડી. ચકતીની વાત તેમણે ઘણા દિવસથી સાંભળી નહતી; પણ
 પોતાની પાસેની જૂઞ્ઞાળીમાંથી એક ચકતી બદલાઈ હતી તે તેમણે જ્યારથી જોયું હતું ત્યારથી
 પોતે ગંભીર વિચારમાં પડ્યા હતા. શેઠાણીનું અકાળ મરણ શાથી થયું હશે તે હજી તેઓ
 સમજી શક્યા નહતા, પણ શરણના દીક્ષની લાગણી તેણે તે દિવસે કરેલી પંડુછ-શેઠાણીના
 મરણનું સ્વરૂપ-શરણની વર્તણૂક સંબંધી ચાલેલી ચર્ચા-આદિ સર્વના વિચાર સાથે સાથે કરતાં
 તેમને તે વિષે કંઈક પ્રકાશ પડવા માંડ્યો હતો ને શરણની આ વખતની બોલીથી તેમની શંકા
 દૂર થવા લાગી તેમણે તેને દીલાસો આપી હિંમત રાખવાનું કહ્યું તથા તેની સાથે જઈ દવા
 વિગેરે આપવા જણાવ્યું, પણ શરણે તેની ના પાડી ને પોતે એકલેજ જશે માટે તંદરી લેવાની
 જરૂર નથી, એમ કરી ત્યાંથી રજા લીધી.

દવાખાને આવતાં તેને સર્વ લોક માનથી બોલાવ્યો ને જ કોટડીમાં ઇદરજીત મુતો હતો
 ત્યાં તેને તેડી ગયા. તે વેળા તેના અંતઃકરણમાં ધમકારા એવા નેરથી થતા હતા કે ખંડાર પણ
 સંભળાતા હશે, એવી તેને ખીક લાગતી. ઇદરજીત શું બોલશે ? પોતાને ઝાળખશે ? પોતાના પર
 હવે શી નવી આફત આવી પડશે. એ વિગેરે વિચારમાં તે ગરક થઈ ગયો હતો તેથી મુગે મ્હોંએ
 ત્યાં પહોંચ્યા, તેને જોતાં ઇદરજીતે માત્ર “ આવો શરણ ! આટલા દિવસ ક્યાં હતાં ? ” એવા
 સંવાદ કર્યો તે સાંભળતાંજ તેના બોળીઆમાં જીવ આવ્યો. તે સમજ્યો કે ઇદરજીત પોતાનું જીવ
 કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર શરણ હશે એ હજી જાણતો નહતો. જાણતો હશે તો હજી ખંડાર તે
 વાત કરવા ખુશી નહતો.

શકરાયે પોતાના મનનો હંદ્ર આ રીતે શાન્ત પડવાથી દાકાર સાહેબો સાથે ઘણી સન્મતાથી પાતો કરવા માંડી. અને તેના શેઠના ખોવાઈ ગયેલા પુત્રને પાછો સહીસલામત સોંપવા માટે તેણે વેધી નર્મદાનો ઉપકાર માનવાંની સાથે દાકરાને તથા દયાખાનાના તમામ નોકરોને સારી રીતે છાત્રામ આપી ખુશી કર્યાં.

દાકરાંએ તેને રાત આપી એટલે ઈદ્રજિતને તે પોતાની સાથે માટરમાં લઈ ગયો અને નર્મદાને પણ સાથેજ રાખી.

ઈદ્રજિત પોતાના મકાનમાં પાછો આવ્યો ત્યારથી નર્મદા ઉપરનું તેનું હેત સ્પષ્ટ રીતે જણાવા લાગ્યું. મુશીબતો વેળીને, પોતાની આજરની પણ દરકાર નહિ રાખતાં તેનાજ જીવની ખાતર તે ગરીબ બાળાએ જે અથાગ પરિશ્રમ વેઠ્યો હતો અને અહર્નિશ ઉમંગરા કરીને, લુપ્તમાં તરફમાં રહીને તેની સારવાર કરી હતી, તેનો બદલો પોતે ગમે તેટલો વાળે તોપણ ઝોછાજ નહતો એમ તે સમજતો હતો. નર્મદાને તો માત્ર એનાં દર્શનજ રાત દિવસ થયાં કરે એટલું બસ હતું. દુનીયામાં તેને બીજા કથા સુખની લાલસા નહતી તેથી તે તેના મકાનમાં એક અધાયદા બાગમાં નોકરીયાત તરીકે રહી, અને શકરાયે તેની સાથે રહેવા માટે પોતાની એક ઝોળખાંતી બાઘની ગોડવણ કરી આપી તેથી તે બંને સુખશાંતિમાં પોતાના દિવસ ગુજારવા લાગ્યાં. નર્મદાનું કોઈ અડીને સમુ હતું નહિ; તેથી તેની ગેરહાજરી જોઈને કોઈને કંઈ અડું સાથે તેમ નહતું. વીસીવાળો પણ શુ કામ ખોલે? તેને તો મક્કતો માલ પચી ગયો હતો.

ઈદ્રજિત પાછો આવ્યાની વાત સાંભળી સુમિત્રા રંભાને લમને તેને મળવા આવી અને એ બંને બાળકો પાંખે હોમ કુશળ બેઠાં થયાં તે જોઈને તેને જોટલો આનંદ થયો તે કરતાં રંભાને સદસ્ય ગણી વધારે થયો, કેમકે ઈદ્રજિતની માડી દયા કરનાર પોતેજ હતી, અને તે જો પાછો જીવતો આવ્યો ન હત તો તેના મરણની કાળી ટીકી પોતાના ઉપરજ રહેવાની એમ એ સમજતી હતી. તેનો અંતરાત્મા તેને કહેતો હતો કે હજીએ જીવતો છે ને નહી પાછો આવશેજ તેની માતાનો ત્રિશંસ પડતો નહતો, પણ પ્રભુએ આવી રીતે તે બાળાની આશાજો સફળ કરી, અને પોતાની સખીનું નામ અમર રાખનાર કુળદીપક તેનો પુત્ર પાછો તેની મિલકત સંભાળવા સાગ્ને સમેા ઘેર આવ્યો તેથી સુમિત્રા પણ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગી.

મોતી બહેલી હતી અને શકરાય જોડે દેશવિદેશ ફરી આવેલી હતી તેથી તેણે નર્મદાની રીતમાત મુધારવાનો તથા તેને ચોગ્ય ઉપદેશ આપવાનો વિચાર કરી ધીમે ધીમે તેને શહેરો બનાવવાના ઉપાય લેવા માંડ્યા. મામડામાં રહેનારી છતાં સારા સરકારને બળે તે આ નવી કેળવણી ધણી ઉત્સાસથી લેવા લાગી, અને જ્ઞેતાજ્ઞેતામાં તો તે લખતાં વાંચતાં પણ સીખી ગઈ. ઈદ્રજિત તેના સ્વસ્થમાં, રીતમાતમાં, અને તેની બોલીચાલીમાં થતો મુધારો એમ તેના ઉપર અધિકમાયા રાખવા લાગ્યો; પણ રંભાને જોઈ ત્યારથી તેલમાં માખી હુપી જાય; તેમ નર્મદા તો જાણે એમજ માનવા લાગી કે પરમેશ્વરે તે બંનેનું જોડું પહેલેથીજ ઘડી રાખ્યું હતું. આવાં તુલ્યશુભ વધુવરનો સંબંધ થતો જ્ઞેવાને તે અંતઃકરણથી ધણી રાજ હતી.

સામાર સ્વીકાર.

ખેડાની લડત: (લેખક: શ કરલાલ દ્વારકાદાસ પરીખ. પ્રકાશક: રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય કાર્યાલય, અમદાવાદ કિંમત રૂ. ૧-૮-૦)

સુંદર ગાંધણી, સારા કાગળ ને સુગંધ છપાઈવાળાં રસભરી માહિતીથી ભરપૂર આ પુસ્તકના લેખક તેમજ પ્રકાશકોને અમે અભિનંદન અપીએ છીએ. પુસ્તકમાં ખેડાની પસિદ્ધ લડતનો ઇતિહાસ અથ ઇતિ આપેલો છે. એ ઉપરાંત લડત વિષે ભિન્ન ભિન્ન મત ધરવનાર પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના અભિપ્રાયો આપીને તેમજ છેવટે લડતનો કમ ટૂંકમાં આપી એની ઉપયોગીતામાં વધારો કર્યો છે. ખેડાની લડત સાથે જોડાયેલી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓ તેમજ સ્વયંસેવકોની છબીઓ આપી પુસ્તકને વિશેષ આકર્ષક બનાવ્યું છે. આવું સુંદર પુસ્તક દે.૬ રૂપીઆમાં ધણુંજ સસ્તું કહેવાય.

આશ્રમ ભજનાવલી: (સંગ્રાહક અને પ્રકાશક: નારાયણ મોરેશ્વર ખંડે, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાગરમતી મૂલ્ય ૦-૧૨-૦)

જુદી જુદી ભાષાઓના સુંદર ભજનોના આ સંગ્રહ સંગીતના શોખીનોને તેમજ પ્રભુ ભક્તોને ગમી જાય એવો છે. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં આ જઘ્ના ભજનો વારાફરતી ગવાય છે. એ સંધ્યાને પુસ્તકાકારમાં એકઠાં કરી યુગરાતી પ્રજા સમક્ષ એ સંગ્રહ રજુ કરવા માટે રા. નારાયણ મોરેશ્વર ખંડેને ધન્યવાદ ઇટે છે. સંગીતના કવિતાના શોખીનો તેમજ પ્રભુભક્તોને આ નાની ચોપડીની એક નકલ પોતાની પાસે રાખવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

એક ધર્મ યુદ્ધ: (લેખક: મહાદેવ હરીભાઈ દેશાઈ. પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. મૂલ્ય આઠ આના)

આ નાનકડું પુસ્તક ૧૯૧૮નાં વર્ષમાં થયેલ અમદાવાદના મીલ માલેકો અને મીલ મજૂરો વચ્ચેની લડતનો ઇતિહાસ રા. મહાદેવ દેશાઈની રસભરી સૈલીમાં આપણી આગળ રજુ કરે છે. ગાંધીજીની ઝીણી ઝીણી આડકતરી દેશ સેવાઓમાં આ લડતમાં એમણે કંઠાવેલી સેવાનો સમાવેશ થાય છે. આ પુસ્તકના અંતના પ્રકરણને ' જાનેની જીત ' એ નામ આપ્યું છે. એટલે ' ધર્મ યુદ્ધ ' ક્યા પક્ષની લડાઈને કહ્યું છે તે સમજાતું નથી. અમને તો કોઈપણ એક પક્ષ પૂરેપૂરો સાચી રીતે લડ્યો હોય એમ લાગતું નથી. એટલે આ યુદ્ધને ધર્મયુદ્ધ નામ આપવું ઠીક લાગતું નથી.

સુકૃતધારા: (અનુવાદક: ક. ન. માણેક. પ્રકાશક: રા. ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક. મૂલ્ય છ આના.)

આ સુંદર નાટકના સરળ અને સુંદર અનુવાદને અમે સત્કારીએ છીએ. સ્વતંત્રતાની લડતના આ યુગમાં આવું રૂપક નાટક સર્વથા આદરને પાત્ર છે નાટકમાંના ગીતો મૂળ જંગાણીમાંજ રહેવા છતાં સ્ત્રીએ અનુવાદ આપ્યો છે એને ખદેસે અનુવાદજ મૂળ નાટકમાં મૂકી નીચી મૂળ ગીતો

આમાં હોત તો હીક થાત. અમારા સૌ વાચકોને આ સુંદર પુસ્તક એક વાર વાંચી જવાનો આમંત્રણ કરીએ છીએ.

અરબુન વાણી: (અરબુન ભગતનાં ભજનો. પ્રકાશક: મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ મૂલ્ય બાર આના.)

પરબોલ ગામના કોળી ભગત અરબુનના ભજનોનો આ સંગ્રહ અમે આશ્ચર્ય સાથે જોઈ ગયા છીએ. પાને-પાને અગા ને ધીરાની કવિતાનું રમરણ કરાવતી ઉંડા તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉભરાતી પદ્યોએ એમાં નજર પડે છે. જુઓ:

‘પ્રત્યાઘાતના પડખા જોઈને, કેસરી જનમાં વહેયો;
પરણ કરી તો પોતે જોલે, અમથો શીઠ આશયો?’

x

x

x

‘ધન ભગતમાંય ભયોરે વાડાકો, વિજળીકો આયો ચમકારો;
સુનમાંથી પ્રગટ્યો સુનમાં સમાયો, કાયાકો એ રણકારો રે.’

ભજનોની ભાના પર જૂની શૈલીની ઘણા મોટા પ્રભાવમાં છાપ પડેલી છે, જેથી કરીને જૂની ગુજરાતીની મીઠાશ પણ આ ભજનોમાં ધણી લાગે છે. આ ભજનોમાં રહેલા ઉંડાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત એવું ઉંચું કવિત્વ આપણને સુઝ કરી નાંખે છે.

કારાવાસની કહાણી: (મૂળ લેખક: શ્રી અરવિન્દ ઘોષ. અનુવાદક: ન જ. ત્રિવેદી મૂલ્ય બાર આના.)

આ પુસ્તકનું અવલોકન અમે અમાડી કરી ગયા છીએ આ એની ત્રીજી આવૃત્તિ છે, આમાં મૂળ આવૃત્તિમાં આપેલ કેટલાંક વ્યાખ્યાનોમાં સુધારા વધારા કર્યા ઉપરાંત કેટલાંક નવાં વ્યાખ્યાન પણ આપવામાં આવ્યાં છે.

આટલું તો જાણીએ: (લેખક: નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ, પ્રકાશક: ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાંત્રિક. મૂલ્ય છ આના.)

આની પહેલી આવૃત્તિનું અવલોકન અમાડી આપ્યું હતું. આ બીજી આવૃત્તિમાં ‘જોદ્દો વિઝમ’ તથા ‘ગોરક્ષા’ એ બે નવાં પ્રકરણો ઉમેરવા ઉપરાંત ‘રાષ્ટ્રીય કેળવણી’ ની ચર્ચા પ્રથમાવૃત્તિ કરતાં આમાં વિશેષ વિસ્તારથી કરી છે.

—મ.

State aid to National shipping [by S. N. Haij, B. A. (Oxon)]

આ નાનકડી પત્રિકામાં જુદા જુદા દેશો પોતપોતાના વંદાજીવની ઉદ્યોગને કેમ ઉત્તેજન આપે છે તે દ્રષ્ટાંતો પણ સારી રીતે સમજાવેલું છે. દિનારાપરનો વેપાર દેશી વંદાજી માટે માન્યતા રાખીને, વંદાજી આંધરાના માલ પરની જકાત કાઢી નાંખીને, વંદાજી આંધનારાઓને નાણાં પોરાંતી

વડાણોમાં ચઢનાર માસ માટેના રેલ્વેના દર ઘટાડીને તથા કરના બોનમાંથી મુક્તિ આપીને સરકારને આપણા દેશના એક વખતના ધીકતા વ્દાણુવટી દિવોગને આકતરી રીતે મદદ કરવાનું સૂચવવા માટે આપણા પત્રકારને આ પત્રિકા દિશા સૂઝાડે છે. વળી મેલ લાવ, લખ જવાનું કરી આપીને તથા નાણાંની મદદ કરીને પણ સરકાર આ ઉલોગને સીધી મદદ કરી શકે એ આ પત્રિકા દર્શાવે છે. આપણા દેશને દુનિયાના મહાન નૌકાશક્તિવાળા દેશોની હરાજમાં હમેલાં બેલાં ધન્યજનારાઓને આ પત્રિકા રસમરી તાજી હકિકત પૂરી પાડે છે. છેડે આપેલો ખરડો પત્રિકાને વંધુ રસમરી બનાવે છે.

—ઈન્દ્ર બાથુ.

મોઢ ચંદ્રોદય અને પૂર્ણિમા (માસિક) તંત્રી: શ્રી. લદ્રશંકર મંછારામ લદ્દ; પ્રકાશક: શ્રી સુરત અઢાવીશી મોઢ બ્રાહ્મણ યુવક મંડળ, કાર્યાલય—કર્તારગામ, સુરત. વા. લવાજમ રૂ. ૨ હિંદ બહાર રૂ. ૩.

આ માસિકનો બીજા વર્ષનો ત્રીજો અંક અમને મળ્યો છે, માસિકના નામ પ્રમાણે એ ક્રામી માસિક છે અને હેતુ ગાતિ સુધારણા કરવાનો છે. જે દરેક ગાતિ પોતપોતાની સુધારણા કરી લે તો સમાજ આખાનો સડો દૂર થઈ શકે ને તેનાં બહુ સુદર ફળ આવે. આ દૃષ્ટિએ જેતાં આવાં ક્રામી માસિકો આવકારદાયક છે. માસિકમાંના લેખોનું વલણ ગાતિમાં જુના કાળથી ચાલતી આવેલી અનિષ્ટ રૂઢીઓનું દિગ્દર્શન કરાવી બોટાં બંધને તોડી નાખવા તરફ જણાવે છે. આવા લેખોમાં “ દુર્દેશનાં દર્શન ” “ સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ” અને “ લગ્નની વય ” એ બા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એ સિવાય “ કન્દેયો ” નામની ચાલુ વાર્તા આવે છે, જેમાં બાલના શિક્ષણ માટેની પિતાની કાળજી અને અશિક્ષિત પત્નીને લીધે તેમાં નડતાં વિધ્નો એ સુદોષક ચર્ચાશે છે. અમે એના તંત્રી શ્રી. બદને તેમના પ્રયાસમાં સફળતા ધન્યજીએ છીએ.

નીચેના પુસ્તકો મળ્યાં છે જેનું અવલોકન હવે પછી થશે.

દેશબંધુદાસ: લેખક: વેણીલાલ પટેલ. પ્રકાશક સાહિત્ય કુંજ અંચાળા-આગ્રમ, મોલ-યુનિસાલ.

હિન્દી નવજીવન કા નવચિંતિ ગ્રંથક: તંત્રીશ્રી હરિલાલ કુબેરદાસ. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ.

હિન્દ સ્વરાજ, લેખક: મ. ગાંધી નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ.

બાલા ગીતમંજરી. (ગરબા.) સંગ્રહ કર્તા: યુનીલાલ કુબેરદાસ શાહ પ્રકાશક રમણલાલ પાનાલાલ શાહ; બાલજીવન કાર્યાલય-મુબમ્.

અસહકાર: મ. ગાંધીજીના લેખો અને ભાષણો. પ્રકાશક: યુગધર્મ કાર્યાલય-અમદાવાદ.

ત્રણ આકર્ષક પુસ્તકો

માટે અને વાચકોને ખાસ બલામણુ કરીએ છીએ.

વીસમી સદીથી મશહૂર થયેલાં લેખકતાં તથા પુસ્તકો.
WOMEN of INDIA by Otto Rothfeld

C. S.

[H.]

આ અંકની મુખ્ય છાપ ભૂલો.

પાનું	ખોટું	ખરું
૭૨	Broken	Problem
"	That	Great
"	Mars	Mass
"	Hundred	Hindered
"	Formcation	Fornication
"	Lackey	Lacking
"	Folerated	Tolerated
"	Brothls	Brothels

પુસ્તકની
લગભગ

S.

પી. એ.
મુબની
પી. એ.
ના એ.

૩ રસ ગીતા. લે. રા. બટુ સાલમાઇ ઉમરવાડિયા બી. એ.
આ ભણીતા અને કળાવાન આર્ટ પેપર પર છાપેલા પુસ્તકની બજા નક્કો
બાકી રહી છે. મ. ૦-૧૨-૦

ઉપરાંત—

દરેક ભાષાના અને દરેક વિષયના પુસ્તકો મળી લક્ષી બહારના ઓફિસ ઉપર
ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવશે.

સુતરિયા-અધર્મ.

દરેક રોડ, વાંદરા, સુખાઈ.

ભારત.

— પ્રત્યક્ષીય પક્ષનું લોકપ્રિય દૈનિક —

નવાં ફીચરોનું ખેંચાણ.

- (૧) અમૃત કટોરો—અરનાર: “સટજી” અમારા લેખક “નટજી” જુના જમાનાના એક અહંગ જરનાલીસ્ટ છે. એમની કલમના જોશનો અનુભવ તો જેમણે એમનાં સ્વતંત્ર લખાણો વાંચ્યાં હોય તેમનેજ થઈ શકે. પ્રજા ઉપયોગી એવો કોઈ વીધ નથી કે જે એમની કલમનાં છટકાં હેઠળથી સલામત પસાર થઈ શકે.
- (૨) મુસલ્લીમ સમાજ—લેખક: રા. સાદીક અમારા આ ઇસલામી જરનાલીસ્ટ મીત્રની પીછાણ કરાવવાની બાબેજ જરૂર હોય? આ ઇસલામી સમાજમાં રા. સાદીકનું નામ એક ધરગતુ ખોલ થઈ પડ્યો છે. આવા કટેલ, પટેલ અને દરેલ લેખક તરફથી જેણે થયલા વીધો મુસલ્લીમ સવાલો ઉપર ઘણું અગત્યનું અજવાળું નાખનારા થઈ પડશે.
- (૩) પારસી ચાખુડ—લેખક: “લોર્ડ પારસેના” પારસીઓના આ લોર્ડ પારસેનાની શું જોળખ આપીએ? પારસી સવાલો ઉપર એમની કલમ એક વખત ઉપડી એટલે તેને દાખમાં રાખવી મુશ્કેલ છે!
- (૪) ચમક શમશીર!—લેખક: “બાલેદાર”. આ લેખકની અહીં, તહી અને સધણે કેકાળે શમશીરના ચમકારા બતાવવાની અજબ શક્તીના પ્રયોગો “ભારત”ના હાથે વાંચનારાં જોઈ અભર્યા તો નહીજ હોય. ફરી એક વખત અમારા આ જુના મીત્ર પોતાની હીરો આપના બહાર પડ્યા છે.
- (૫) હોંડ—અસહકાર—ખીસાફત—લેખક: રા. યોગેશ. આખા દહિના પ્રત્યક્ષીય છાળનાં છગરે જે જે ઉછળી રહ્યું હોય તેનું સંશોધન કરી તેના અઠવાડીક સંબંધ રા. યોગેશ જેવા એક અહંગ લેખકની કલમથી તર્કપાર થયેલા દર અજવાડીએ બહાર પડશે.
- (૬) ભારતનો કેકારવ—“કલાપી”. સાહિત્યના “કલાપી,” જાણીતા કવિ લાંબીના સુરસી દહજીએ જેમ સાહિત્યનો ટુકાર કર્યો અને પોતાના હૃદયના દુખ ગાય તેમ “ભારત”નો આ “કલાપી” સ્વરાજ્યના ટુકાર કરશે અને દેશનાં દુઃખ ગાઈ વાચકના હૃદયમાં દેશદાજની લાગણી વહેતી કરશે.
- (૭) વેપાર સમાચાર—અમારા વેપારી ખજરપત્રી તરફનો ખાસ અઠવાડીક ફીચર જેમાં મુજબના સઘળા વેપારી જાણે જેવાં કે શેર ખજર, કાપડ ખજર, સોનાચંદીનું ખજર, કુંડીયામણ વગેરેને લગતા સત્તાવાર ખજરો અને ખારીક અવલોકન કે જે વેપારીઓને જોઈતી દરેક જાતની સંપૂર્ણ માહિતી રી ખાંચા ઉપરાંત તેઓના ધંધાને અંગે સર્વજ્ઞ માર્ગે દેવવાની એક “ગામ્મડ” સમાન થઈ પડશે.

લવાજમનો દર: વાર્ષિક રૂા. ૧૫. છુટકે નકલ ૧ આનો.

પત્ર વહેવાર નીચે સરનામે કરવો.

“ભારત” ઝોશીસ: નં. ૭૪, હોમજી સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબાઈ.